

प्रार्थना

परमात्मानी प्रार्थना आत्मानी अनंत शक्तिओने जगाइनार देवीभण છે.

॥ सरस्वती वंदना ॥

या कुन्देन्तुषारहारधवला, या शुभ्र वस्त्रावृता ।
 या वीणावरदण्डमण्डितकरा, या श्वेतपद्मासना ॥
 या ब्रह्माच्युतशंकर प्रभूतिर्भिर्देवैः सदा वन्दिता ।
 सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाइयापहा ॥

જેના શરીરની સકેદ કાંતિ ડોલરના ફૂલ, ચંદ્ર, હિમ અને મોતીના હાર જેવી શુભ છે.
 જેણે સકેદ વસ્ત્ર ધારણ કર્યા છે, જૈનો હાથ વીણાના ઉત્તમ દંડથી શોભી રહ્યો છે.
 જે સકેદ કમળ પર બિરાજમાન છે, પ્રત્યા, વિપ્લુ, મહેશ વગેરે દેવો જેને સદાકાળ વંદન કરે છે.
 તે મા સરસ્વતી, મા ભગવતી કે જે સંપૂર્ણ રીતે જડતાને હરી લેનારા છે તે મારું રક્ષણ કરો.

॥ सર्वधર्म प्रार्थना ॥

ओम तत्सत् श्री नारायण तुं पुरुषोत्तम गुरु तुं ।
 सिद्ध बुद्ध तुं स्कंद विनायक सविता पावक तुं ।
 ब्रह्म मद्ज तुं यहव शक्ति तुं इशु पिता प्रभु तुं ।
 दुर्ग विष्णु तुं रामकृष्ण तुं रहिम ताओ तुं ।
 वासुदेव गो विश्वरूप तुं चिदानंद हरि तुं ।
 अद्वितिय तुं अकाल निर्भय आत्मलिंग शिव तुं ।
 ओम तत्सत् श्री नारायण तुं पुरुषोत्तम गुरु तुं ।

॥ स्तुति ॥

ॐ सहनाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।
 तेजस्वीनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥

ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

प्रार्थना

अમારા વિચારો સદા હો પવિત્ર, હો વાણી અમારી સદા પ્રિય સત્ય.
 જે કુમેં અમારા હો પૂર્ય વિશ્વદ્ધ, પ્રભો હો અમારું આ જીવન પ્રબૃદ્ધ.
 અમે તારી શાંતિનું વાળુંત્ર બનોયો, સદા સ્નેહ શ્રદ્ધાને આશાને વરીઓ.
 અમારું જીવન હો સદા સત્ય-નિષ્ઠ, અમારું ક્વન હો પ્રકાશો પ્રતિષ્ઠ.
 પ્રભો સારી સૂચિનું કલ્યાણ થાયે, મળે સુખ-શાંતિ ને સંતાપ જીયે.
 ને સત્યમ્-શિવમ્-સંદર્ભમ્ની જીવનમાં, પ્રભો સર્વકાળો ત્રિવેણી રચાયે.

ખોજ

(એક વર્તમાન વિચાર સામયિક)

[Vol VIII 2015-16]

COMPARATIVE LITERATURE : PART II
(દુર્બાળક અધ્યયન : વિભાગ - બીજો)

Published by
Dr. V. R. Godhaniya College
M. G. Road, Opp. Khijdi Plot,
Porbandar - 360 575.

President

Dr. Virambhai R. Godhaniya

Managing Trustee

Shri Arjunbhai Modhwadiya

Trustees

Shri Bharatbhai Odedra
Shri Madhusudan Mehta
Smt. Shantaben Odedra
Smt. Jayshreeben Godhaniya
Shri Bharathbhai Visana

Refereed by

Dr. Girish Trivedi
Prof. Ketan Pandya

Edited by

Dr. Anupam R. Nagar

Editorial Board

Dr. Ilaben A. Thanki
(C) & Members
Dr. Gitaben A. Unadkat
(C) & Members

ISSN No. : 0976-1187

: Published by :

Books & Publication Division

Dr. V. R. Godhaniya Mahila College

M. G. Road, Opp. Khijdi Plot,

Porbandar - 360 575 (Gujarati - India)

Copyright @ All rights reserved

No part of this publication is allowed to be reproduced,
stored in retrieval system or transmitted in any form or
by any means electronic, mechanical, photocopying, recording or
otherwise without the prior permission of the Editor.

: Type Setting :

Department of Computer Science

Dr. V. R. Godhaniya Mahila College

Porbandar

: Printed by :

USHA PRINTERY

M.G. ROAD, PORBANDAR - 360 575

(GJARAT - INDIA)

Ph. 0286 2244753

Contents

Note from the President
ix

Note from the Management
xi

Editor's Note
xii

Referee's Note
xiv

Referee's Note
xv

Acknowledgements
xvii

English

CRITIQUING KABIR FROM A STRUCTURALIST PERSPECTIVE
Dr. Anupam R. Nagar

*Three Canonical English Poems and
the Fading-away of Romanticism*

Prof. Sanjay Mukherjee

29

Cast Based Comparative Study of Occurrence
of Thalassemia in First Year Students

Enrolled at Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar

Dr. K. D. Shah & Dr. Jayshreeben Parmar

35

East West Encounter in Anita Desai's Bye Bye Blackbird and
Kiran Desai's The Inheritance of Loss

Poonam P. Joshi

38

Comparative studies on the Tools of Credit Control
Of Central Bank of India & USA

Janki Kotecha & Mital Jethwa

44

Liberating Women through Theatre Performance

Dr. Dharitri R Gohel

47

हिन्दी

तुलनात्मक अध्ययन
दॉ. गीरिषा जे. श्रिवेदी

60

हिन्दी की प्रगतिवादी कविता और दलित कविता : तुलनात्मक अध्ययन

डॉ. एम. एन. वाघेला

62

कबीर और तुलसी के राम : एक तुलनात्मक अध्ययन

डॉ. संगीता पारेख

70

सुदर्शन मजीठिया और नरेन्द्र के व्यांग्य साहित्य का

तुलनात्मक अध्ययन

डॉ. दक्षा जोशी

74

ગુજરાતી

नરसिंહ अने भीरांनी કવिता : तुलनात्मક अभ्यास

પ્રા. ચુલાગિની પી. ગરાસિયા

81

શિક્ષણની જૂની અને નવી વિભાવનાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ

ડૉ. એ. આર. ભરડા

86

“ભારતની જ્ઞાતિ સંસ્થા” એક તુલનાત્મક અભ્યાસ

ડૉ. ક્રિતિ એમ જીની

89

મિશ્રઅર્થતંત્રમાંજાહેર ક્ષેત્ર અને ખાનગી ક્ષેત્ર (તુલનાત્મક અભ્યાસ)

પ્રા. અંજના આર. ગાંધીર

94

ભારતમાંપ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડીરોકાણ : FDI તુલનાત્મક અભ્યાસ

ડૉ. ભાવના આર. કેશવાલા

98

ગુજરાતના બે મુખ્ય આદિજ્ઞાતિ સમુદ્દ્રાયો
‘ભીલ’ અને ‘ફુલા’-નો તુલનાત્મક અભ્યાસ

ડૉ. રેખા એચ. મોઢા

105

વैदिक અને પૌરાણિક સાહિત્યમાં રાજનીતિ : એક તુલનાત્મક અધ્યયન
પ્રા. હરિલાલ મદલાણી

118

યોગ - મન - સ્વાસ્થ્યનો તુલનાત્મક અભ્યાસ
ડૉ. સખીતા આચાર્ય

126

બ્રહ્મ સ્વરૂપ : કેવલાદૈત અને શુદ્ધાદૈતના સંદર્ભમાં તુલનાત્મક અભ્યાસ
પ્રા. વધુભેન જોધી

128

ભારતનાનામાંકિત ઉદ્ઘોગ સાહસિકોનુંપ્રદાન
તુલનાત્મક અભ્યાસ
પ્રા. શખીના અચ. રિવાણી

130

પ્રગવેદ અને ઉપનિષાઠોમાનારી વિભાવના તુલનાત્મક અધ્યયન
ડૉ. ગીતા એ. ઉનડકટ

138

Miscelánea

List of Contributors
144

The College
147

Information about the Journal
149

Official Disclosure Regarding the Journal
150

Note From The President:

I am indeed very much delighted to witness the publication of the 8th edition of our research journal Khoj. Dr. V. R. Godhaniya College has completed 27 illustrious years of its service to the society. During these years, we have made concentrated efforts to develop this college into an excellent center offering cutting edge theoretical knowledge along with indispensable practical exposure to our students. Dynamic education instigates Social transformation along with intellectual awakening and all-round development of the students as well as teachers. Gandhiji considered the process of education lifelong and thus our students as well as teachers should continuously expand their knowledge to new horizons of teaching and learning. Research is the foundation for knowledge that makes possible innovation and application that provides wider benefit. There is a large element of serendipity in research and thus every research adds to the stock of global knowledge and provides new ideas, methods, techniques and innovation across a whole range of disciplinary and multi-disciplinary areas.

It has been my continuous endeavor to encourage all the members of the college to actively indulge in research and contribute to their fields and I am overjoyed to witness their precious contributions. Our faculties have published numerous research papers in national and international journals of repute. They have participated in various national and international conferences. Apart from the publication of Khoj, we have been organizing expert lectures under faculty development programme and seminars regularly. Moreover

many faculties of our college have also applied to U.G.C. for the approval of minor research projects as well.

While concluding I congratulate the Principal and all the faculties of the college for their exceptional contributions and hope that we continue to pursue our research agenda in order to widen our knowledge and understanding and contribute to the society.

**Dr. V. R. Godhaniya
President
Shri Maldevji Odedra Smarak Trust,
Porbandar (Gujarat)**

Note from the Management:

ડૉ. વી. આર. ગોઢાણિયા મહિલા કોલેજ, પોરબંદર જિલ્લામાં અને સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રમાં એક આગુંસું સ્થાન ધરાવ છે. અમારી સંસ્થાના પ્રાધ્યાપકોએ તેમના શાનને વિસ્તરવા માટે “ખોજ” એક મહત્વાનું માધ્યમ છે. આપશ્રીને જાણાવતા ખૂબ જ આનંદ થાય છે કે સંસ્થાના દિર્ଘદૃષ્ટા અને નિષ્ઠાવાન પ્રિ. શ્રી ડૉ. અનુપમ આર. નાગર સાહેબ અને તેમની રિસર્ચ કમિટી દ્વારા આ એક ઘણું પ્રશંસનીય કાર્ય થઈ રહ્યું છે.

“ખોજ” નામના રિસર્ચ જર્નલ દ્વારા ૮ વર્ષથી સમાજ અને વિદ્યાર્થીઓમાં શાનની અભિવૃદ્ધિ થઈ શકે તેમના માટે ઉમદા કાર્ય થઈ રહેલ છે. અલખભત, શાનદ્રૂપી સાગરમાં “ખોજ”નું કાર્ય સાગરમાં એક બિંદુ સમાન હોવા છતાં તેમનાં ૮માં વિમોચન પ્રસંગે અમો વિષય નિષ્ગાંતશ્રીઓ અને પેપર રજૂ કરનાર તમામ અધ્યાપકશ્રીઓનો આભાર વ્યક્ત કરીએ છીએ.

સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રમાં ડૉ. વી. આર. ગોઢાણિયા મહિલા કોલેજના “શાનદ્રૂપી દિપ સતત પ્રજ્જવલીત થતો રહે એ જ અભ્યર્થીના.”

શ્રી અર્જુનભાઈ મોઢવાડીયા
 મેનેજિંગ ટ્રસ્ટીશ્રી
 શ્રી માલદેવજી ઓડેન્સા સ્મારક ટ્રસ્ટ,
 પોરબંદર

Editor's Note:

Dear Readers,

Time flies fast. It seems only yesterday that we had launched our first issue of Khoj, announcing the Institute's plans of having its own Research Journal. And here, we are, eight years and a few months later that we find ourselves into the eighth volume of Khoj. Yes, this is our academic baby in the sense that the referees of the Journal have looked for novelty of thought and expression and together with the collective efforts of Team Godhaniya the journal has been regularly seeing the light of the day.

In fact, the current theme of the journal also adheres to the mission-statement of the institute. An updated curriculum would warrant serious contemplation at the highest of levels and only then can substantial contributions with universal value be made. The present issue of Khoj: A Journal of Contemporary Thought (Vol.VIII) on Comparative Studies continues from where we had left in the last issue. Furthermore, the current comparative trend offers the researcher infinite possibilities and varieties of perspectives and therefore some measure of justice could be done to the subject only when we dedicate the coming issues of the journal solely to this theme. Thus, it was resolved by the College Research Committee to have the upcoming issues on this theme.

Finally, the note would remain incomplete, if

xiii

appropriate acknowledgements are not mentioned. In effect, our gratitude is due to the Maldevji Odedra Smarak Trust; the referees Dr. Girish Trivedi & Dr. Ketan Pandya and all the contributors for coming together to give form and shape to Khoj.

DR. ANUPAM R. NAGAR
Principal
Dr. V. R. Godhaniya College,
Porbandar

संपादकीय

खोज निरन्तर जारी है, न कभी सत्रम हुई है, न कभी होगी क्योंकि सारा आकाश तुम्हारा है। प्रतिवर्ष की तरह वी. आर. गोडाणिया महिला आर्ट्स्, बी. एइ.टी., बी.बी.ए., एम.बी.ए. महाविद्यालय के सूधी और विद्वान् अध्यापकों की अभिव्यक्ति अपने अपने शोध आलेखों में प्रस्तुत कर यह सिद्ध कर दिया है कि - 'हम उस पथ के राहीं हैं जो थकने का नाम नहीं लेंगे, भले हमारी राह कठिन हो, कंटकालीण मार्ग हो, उड़ा-खाड़ा सास्ता हो हम चलते ही रहेंगे - चलते ही रहेंगे।'

'खोज यात्रा' वर्ष २०१६ के लिए आलेख २१ आये। जो आलेख आये उनका निरीक्षण-परीक्षण और संशोधन किया गया जिसकी एक फेदरिस्त (सूची), टिप्पणी, मंतव्य प्रस्तुत करना अपना दायित्व समझाता हैं।

मैं अपना मंतव्य प्रस्तुत करूँ इसके पहले एक बात अवश्य कहना चाहूँगा कि, मैं खोज के साथ जटीय सात-आठ साल से अनवरत रूप से जूड़ा हूँ, यह मेरा सौभाग्य है। मैंने नीर-क्षीर विदेश का घारण कर यह कार्य पूरी निष्ठा के साथ किया है।

मैं गोडाणिया कॉलेज के यशस्वी प्राचार्य श्री अनुपम नागर्जी को इस कार्य के लिए सर्वप्रथम अभिनंदन देता हूँ कि प्राचार्य-पद की इतनी सारी जिम्मेदारियों के बीच भी अपने प्राच्यापक बंधु-भगिनियों को इतना प्रोत्साहित कर शुद्ध अकादमिक कार्य करवा सकते हैं। अध्यापक भाई-बहनों को तो खास-खास अभिनंदन वर्योंकि इतना सारा श्रम जूटा कर आलेखों की प्रस्तुति कर अपना कौशल्य प्रकट किया। अब बात रही - महाविद्यालय के द्रष्टीश्री एवं प्रबंधकों की, जो प्रोत्साहित न करते या योजना बंध कर देते तो? नहीं-नहीं ...! यहाँ अध्यक्ष श्री डॉ. चिरमधाई गोडाणियाजी, श्री अर्जूनभाई, श्री भरतभाई ओडेदा, श्रीमति शांताबहन, कार्यकारी द्रष्टी श्री भरत विसाणाजी और अन्य द्रष्टीगण सभी के सभी रघनात्मक दृष्टिकोण को लेकर चलनेवाले महानुभाव हैं, कटिबद्ध हैं, समर्पित हैं। सब को साधुवाद देता हूँ।

'खोज' - २०१६ के लिए कुल मिलाकर २१ शोधपत्र प्राप्त हुए हैं। इन आलेखों में जिसमें ०४ अंग्रेजी, ०४ हिन्दी, ०३ संस्कृत, ०१ गुजराती, ०२ समाजविद्या से संबंधित और ०४ अर्थशास्त्र-सार्विज्ञ, ०२ योग विद्या एवं विज्ञान एवं ०१ शिक्षा से संबंधित हैं।

॥ अंग्रेजी ॥

Dr. Nagar & Pandya's paper critiques Kabir from a structuralists' perspective with specific illustrations from the Songs of Kabir text; Prof. Sanjay Mukherjee attempts in his paper titled as "Three Canonical poems and the fading away of Romanticism" at understanding the mutuality between the milieu inspiring creativity and conversely, creative works thereby ushering-in an intellectual climate of thought; Dr. Shah and Dr. Parmar attempt at analyzing a caste-based case study in the context of Thalessemia; Poonam Joshi's paper makes a comparative study of Anita Desai's "Bye Bye Blackbird" and Kiran Desai's "The Inheritance of loss"; Janki Kotecha and Mital Jethwa take up a comparative analysis of the tools of credit control with specific reference to the Central Banks of India and USA and Dr. Dharitri Gohel attempts a comparative study of the Tagore's "Giribala" and an incident from the film "Lajja".

॥ हिन्दी ॥

१. डॉ. गिरीश त्रिवेदी ने 'तुलनात्मक अध्ययन' का संक्षिप्त इतिहास प्रस्तुत कर प्रासांगिक-सांप्रत कालिन उदाहरण प्रस्तुत करके तुलनात्मक अध्ययन के उद्देश्य को स्पष्ट करने का प्रयास किया है।
२. डॉ. दक्षा जोशीने अपने आलेख में सुदर्शन मजीठिया एवं नरेन्द्र कोहली के व्यांग्य साहित्य पर अपने मूल्यवान विचार प्रस्तुत करके दोनों व्यांग्यकारों के सम-विषम दोनों पहलु उजागर किये हैं।
३. डॉ. एम. एन. वाघेलाजी ने 'हिन्दी की प्रगतियादी कथिता और दलित-कथिता : एक अध्ययन' नामक आलेख प्रस्तुत किया है। आलेख में तरोताजापन नज़्र आता है।
४. डॉ. संगीता पारेख ने 'कबीर और तुलसी के राम' नामक आलेख में 'संगुण-निर्गूण के बीच का भेद स्पष्ट कर के साकार और निराकार के बीच की भेदभाव स्पष्ट की है। सही अर्थ में तुलना हुई है।

॥ संस्कृत ॥

५. 'ऋग्वेद' और 'उपनिषदों' में नारी विभावना : तुलनात्मक अध्ययन नामक आलेख में डॉ. गीता उनडकटजी ने ऋग्वेदयुगीन नारी और उपनिषद में चित्रित नारी के विविध रूपों को प्रस्तुत कर बहुत अच्छा अध्ययन किया है। गीताजीने प्रारंभ अच्छा किया है यथा -

‘वनिता तुं-विण लिखनी कदी न वृद्धि पात,
 शक्ति सर्जनहारनी अवश्य अटकी जात।’
६. 'ब्रह्म स्वरूपः केवलाद्वैत के संदर्भ में तुलनात्मक अध्ययन' नामक आलेख में प्रा. वर्षा बी. जोशीने ब्रह्म स्वरूप का निरूपण इन्द्राद्वैत और केवलाद्वैत की दृष्टि में सापेक्ष रूप में किया है। विषय जटिल और सारागर्भित है।
७. 'वैदिक और पौराणिक साहित्य में राजनीति' - नामक अपने प्रपत्र में प्रा. हर्षा मदलाणीजी ने वेदों में प्रस्तुत राजनीति और पुराणकारों द्वारा प्रस्तुत राजनीति और राजनीतिक सिद्धांतों की मूल्यवान सामग्री इष्टच्च है। सुश्री हर्षा जी ने राजनीति को तुलनात्मक दृष्टि से देखा-परखा है।

॥ गुजराती ॥

८. 'नरसिंह और मीरा की कथिता का तुलनात्मक अध्ययन' नामक अपने आलेख में प्रा. सुहागिनी गरासियाजी ने नरसेया के क्रिश्न और मीरां के कृष्ण को अलग-अलग संदर्भ में परखा और जाना है।

॥ समाजशास्त्र ॥

९. 'गुजरात के दो मुरब्ब्य आदि जाति समुदाय : 'भील' और 'दुखला' : तुलनात्मक अध्ययन' नामक आलेख में डॉ. रेखा मोढाने समाजविद्या संबंधी सूक्ष्म अध्ययनशील और खोजी दृष्टि का परिचय दे कर आदियासी जन जीवन की व्याथार्थ तस्वीर तुलना कर के प्रस्तुत की है। डॉ. रेखा मोढा के प्रपत्र गहन और सार गर्भित रहे हैं।
१०. 'भारत की ज्ञाति संस्था : एक तुलनात्मक अध्ययन' नामक अपने आलेख में डॉ. कीर्ति जानी ने भारतीय जाति समुदायों एवं उनकी विशेषताओं-समता-विषमता, अनिष्ट शुभाशुभ लाभ, संग्रहन-शक्ति आदि तमाम मुद्दों की छानबीन कर सूक्ष्म-सर्वग्राही अध्ययन प्रस्तुत किया गया है।

॥ अर्थशास्त्र एवं वाणिज्य ॥

११. भारत में प्रत्यक्ष विदेशी पूँजी निवेश (विदेशी मूदी रोकाण) : एफ.डी.आई. तुलनात्मक अध्ययन' नामक अपने शोध आलेख में डॉ. भावना केशवालाने एफ.डी.आई. संबंधी उचित जानकारी देकर एफ.डी.आई. में भारत की आवश्यकता संबंधी सही-सच्ची बातें प्रस्तुत की हैं।
१२. 'मिश्र अर्थतंत्र में जाहेर क्षेत्र और खानगी क्षेत्र' नामक अपने शोधपत्र में प्रा. अंजनाजी ने मिश्र अर्थतंत्र के संदर्भ के संदर्भ में Public & Private Sector परिवर्तक आवश्यकता एवं लाभालाभ का अच्छी तरह से लेखा-जोखा प्रस्तुत कर अपना अध्ययन प्रस्तुत किया है।

१३. 'भारत के नामांकित उद्योग-साहसिकों की औद्योगिक दृष्टि एवं प्रायोजन तथा आर्थवृष्टि आदि का उपयुक्त लेखा-झोखा प्रस्तुत किया है। विषय सम सामयिक है जिस में शोधार्थी शबीनाजी ने भारतीय उद्योग जगत के महाधाताओं का परिचय भी दिया है।

॥ योग ॥

१४. 'योग-मन-स्वस्थ्य का तुलनात्मक अध्ययन' नामक आलेख में डॉ. स्मिता आचार्य ने योग और मन के साथ स्वस्थ्य का संबंध जोड़ कर दोनों के प्रभाव को तुलनात्मक ढंग से प्रस्तूत कर 'योगाभ्यास की गहरी पेठ' प्रकट की है।

॥ शिक्षा ॥

१५. 'शिक्षा की प्राचीन एवं अर्वाचीन विभावनाओं का तुलनात्मक अध्ययन' नामक अपने आलेख में डॉ. मरडा जी ने अपने इतने सालों का 'निचोड़' को प्रस्तुत किया है। आपने 'ऋषि-मुनी और तपस्त्वाओं द्वारा दी जानेवाली गुरुकुल परंपरा से अत्याधुनिक पद्धति का सुंदर निरूपण कर के अपनी खोजी दृष्टि का परिचय दिया है।

धन्यवाद।

संपादक मंडल . . .

Acknowledgements

The issue of 2015-16 is published by Shri Maldevji Odedara Smarak Trust, Porbandar. There are many who made this possible.

In particular we would like to thank our honourable President Dr. Virambhai Rajabhai Godhaniya, the Managing Trustee, Shri Arjunbhai Modhvadiya, the member trustees, Respected Referees, Dr. Girish Trivedi and Prof. Ketan Pandya, the contributors, the proof readers Prof. Rekha Modha, Prof. Sangita Parekh, Prof. Rushi Pandya and Prof. Mukul Gokalgandhi.

We would also like to thank all the colleagues who, without belonging to editorial board, were willing to revise some of their contributions. We also cannot fail to mention the name of who very lovingly computerised the scripts. We acknowledge their efforts with salutations.

**Editor
Dr. Anupam R. Nagar**

English

CRITIQUING KABIR FROM A STRUCTURALIST PERSPECTIVE

Dr. ANUPAM R. NAGAR

*Principal, Dr. V. R. Godhaniya Mahila College
of Arts, Commerce, Home Science and IT for Girls, Porbandar*

Dr. KETKI N. PANDYA

Associate Professor, Gurukul Mahila College, Porbandar

One of critical tenets that we have in Contemporary critical appreciation in the context of Structuralism is to get to the deep structure of the text. It is the discovery of that essential thing that makes any text a text; any poem a poem. It is this vital and indispensable critical device that makes a poem distinct from as compared with the other genres of literature. In fact, Structuralist theorists are interested in identifying and analyzing the structure that underlies all cultural phenomena – not just literature (<http://www.shmoop.com/structuralism>). A proposal is thus made to critique and analyzes Songs of Kabir as translated by Rabindranath Tagore from a Structuralist point of view.

Ferdinand de Saussure, the linguist, gave the notion that everything could be analyzed in terms of a deep structure. Although much has been explored in the context of Kabir, it would be interesting to note the sign-systems and thereby identify the absences that lie deep within the text. The question is whether unchanging patterns and rules emerge from the poems of Kabir? And do they reflect ideas that could be referred to as being universal in nature? This and such allied inquiries would be addressed in this paper.

God as an Omnipresent, Omniscient and Omnipotent Being:

Let us begin with the idea of Omnipresence as implied in the first stanza. Having stated that God is neither in the binaries of temple/mosque; neither in Kaaba/Kailash; neither in rites and ceremonies; neither in Yoga and renunciation, the poet says that only a true seeker could see and meet Him. Here the poet wishes to bring to the surface the idea that the principle of God is transcendental in character. He cannot be bound or limited to places of worship. The poet rightly says in Song II,

It is needless to ask a saint the caste to which he belongs (lines 1)

In fact, it is futile to assign caste, creed or religion to a True seeker. Only a *mumukshu* – one who has steadfast yearning for liberation – can

experience Him. Kabir says,

*It is the Spirit of the quest which helps; I am the slave
of this Spirit of the quest. (Song III, 13)*

Secondly, the poet defies the orthodox notion of deliverance and advocates the 'here and the now' philosophy. Kabir beautifully sings:

... for in life deliverance abides (Song III, 2)

The approach is in complete contrast to the traditional notion of liberation. In fact, there are many schools of thought, including the Mahayana school of Buddhism, that believe that one can only attain complete (Poorna) Nirvana only after one has left his mortal coil. However, Kabir and many other non-panthis strongly advocated the 'here and the now philosophy'. Tagore, similarly, echoes in Gitanjali, Deliverance is not for me in renunciation. Thus, binary between old/new; ancient/modern practices appears to be seen here.

Let us take Song no. IV as an example, to illustrate the idea of bringing to the surface the deep and hidden structures inherent in the poem. When the poet says:

...In your body is the garden of flowers...

*Take your seat on the thousand petals of the lotus, and there
gaze on the Infinite Beauty. (lines 03-05)*

or

...The musk is in the deer.... (Song VI:13)

one obviously notices the Christian mystical echo of a popular maxim uttered by Jesus Christ, "The Kingdom of heaven is within you." That the inner self is the repository of all that is seen and observed without is made structurally apparent. The body/mind; infinite/finite binaries are suggestive of a total comprehension and assimilation of existing philosophical ideologies. Now Man becomes the be-all and the end-all of all existence finds communication in the simplest of terms. In mysticism, the human heart is visualized as a garden that needs to be tended with love and care. Kabir similarly refers to the lotus flower that symbolizes the path within. The thousand petals of the lotus carry within it layers and layers of Infinite beauty. This is the majesty of God. Likewise, man's exploration of his inner-self through the multi-fold recesses of his mind and soul brings him into contact with his true self. However, the poet cautions the true seeker saying that the true path is rarely found (Song V:11-12). Moreover, the path to God is very narrow. Either love for the Lord moves or the ego-self (Song VI:05-10). In a very similar context, Kabir sings:

**प्रेम गली अती सांकरी, तामें दोऊ न समाई ।
जब में था तब हरी नहीं, अब हरी है मे नाहीं ॥**

(The street of love is very narrow, two cannot pass through it at the same time

When I was, there was no God(hari), now there is God but I am not)

Meaning that, to attain true love, one has to give up his ego. When the ego disappears, God appears. So the devotee must give up his ego to realize God. (<http://santkabirdas.blogspot.in/2011/06/prem-gali-atि-संकरी-तामें-दोऊ-ना.html/29/07/15>)

God has no beginning no end:

The poet visualizes in Song VIII how God the un-manifested (Brahma) would manifest himself. Beginning with the un-manifest/manifest binary, the poet takes us to the suggestive dualities of seed/fruit; shade/light; tree/sapling; void/full; Infinite/finite; limitless/limited and concludes saying that:

The Supreme Soul is seen within the Soul...{18}

The unfathomable mystery of God continues to find poetic rendering in Song IX when he sings, O How may I ever express that secret word? Here the individual / universal; falsehood / Truth; indivisible / divisible; conscious / unconscious; revealed / unrevealed dichotomies find suggestion and resolution for the inexpressible (There are no words to tell that which He is)- (9). It is only God's grace that could be an individual's savior. He is the upholder (X:5) and looks for total surrender (aatmanivedanam).

The Supreme One:

The theme of God consciousness continues to reverberate in Songs XII, XIV, XV, XVI, XVII. From addressing God as the Supreme One (7) who cannot be bound in the language of words, the poet talks about His majesty and the interdependence of man and God. There appears to be an echo of a famous maxim from the Upanishads in Song XIV:

*"Om poornamadah poornamidam poornaat poornamudachyate
Poornasya poornamaadaaya poornamevaavashishyat
Om shaantihi shaantihi shaantihi."*

(<http://aumamen.com/mantra/om-purnamadah-purnamidam-shanti-mantra>)

(Om, That is complete, This is complete, From the completeness comes the completeness/ If completeness is taken away from completeness, Only completeness remains/ Om, Peace peace peace)

This completeness finds visible illustration through the water imagery comprising of rivers, waves, water; God imagery of Krishnas, Vishnus, Brahma, Shivas, Indras, Saraswatis etc. (Song XV); elemental imagery of sun, moon, sky, earth(Song XVI), stars (Song XVII) shows the deep influence and impact of Indian mythology, traditions and legends.

The Devout Seeker:

Defining the true seeker the poet in Song XVII beautifully sings,

The devout seeker is he who mingles in his heart the double currents of love and detachment. (lines: 16-17)

In fact, the theme of love and detachment is right at the heart of Kabir's poems. In keeping with the navadha bhakti tradition, one of the ways of worshipping God is as a Beloved. Let us see a few illustrations:

- (i) My Beloved One gleams like the lightning flash in the sky (Song XVII)
- (ii) I long for the meeting with my Beloved (Song XXXI)
- (iii) My body and my mind are grieved for the want of Thee; O my Beloved! Come to my house (Song XXXV)
- (iv) Dear friend, I am eager to meet my Beloved! (Song L)

(v) Kabir says: "Listen friend! There is no other satisfaction, save in the encounter with the Beloved." (Song LII)

(vi) Waver no more; think only of the Beloved (Song LXXI)

The poet wisely puts aside the disputes and confrontations of the Yogi, the Sanyasi and the Ascetic and advocates that God is nothing but Love. As a universal value term the poet wisely states that everything in this universe is bound by the principle of love. Whether it is the relationship of the river with the sea; the individual with the Universal; the natural elements; the bee and the nectar; the moon and its moonlight, it is Love alone that holds the entire cosmos together. Kabir says that the true seeker would thus dive deep into that Ocean of sweetness (Love) and thereby annihilate all the errors of life and death. Secondly, the principle of detachment helps the seeker to transcend all sorrow and attain to that land of rest. The poet says,

"If you merge your life in the Ocean of Life, you will find life in the Supreme Land of Bliss." (Song XVII:76-77)

This realization of Truth implants fearlessness in the seeker and consequently the entire universe echoes with divine music. Nectar rains and all disagreeables evaporate. "The inward and the outward become as one sky..." (Song XVII:99) Holding steadfastly to one's beliefs (Song XX) the seeker puts all imaginations at bay and crosses over to the shores of eternity.

The True Guru and the Lotus Simile:

The poet sincerely longs for the true guru (Song XXII) who would remove the veils of ignorance and grant him the true vision of God. It is the guru alone who could grant a limitless life (Song XXIV) to the seeker who should be like a lotus, which lives in the water and blooms in the water; yet the water cannot touch its petals, they open beyond its reach (Song XXIV:3-5). This is one of the finest examples of the detached approach that a seeker of truth should have. Such a seeker experiences intimacy with God (Song XXV) whose essence has been epitomized in the ekakshar mantra -OM (Song XXVI). The poet rightly says,

"The Guru is great beyond words, and great is the good fortune of the disciple." (Song XXVII:12-13)

This unique relationship between God as the true Guru and the individual; between the Unconditioned and the conditioned (Song XXVIII:1) is nothing but the philosophical position of Advaita. The poet sings, Thou and I are one. (Song XXVIII:1) And this immortal, everlasting relationship has been there since times immemorial. Even much before the beginning of the world (...when the world was not spread out:when the Supreme One was alone-(Song XXIX:6-7) the bonding has been in existence. In fact, all the mahavakyas in the Upanishadic tradition state this non-dual position:

1. Tat tvam asi (Thou art That)
2. Ayam aatma Brahman (This self is Brahman)
3. Pragyanam Brahman (Pragna is Brahman)
4. Aham Brahmasmi (I am Brahman)

(<http://en.wikipedia.org/wiki/Mah%C4%81v%C4%81kyas>)

In this rapturous divine state, the seeker's heart dances with joy

(Song XXXII:1) with the ultimate realization that the Lord dwells within him (Song XXXIII:8). This union with the Indweller is equivalent to the bonding between a lover and his beloved. In this heart to heart relationship (Song XXXVI: 4), the true seeker gets awokened only when His heart is pierced with the arrow of His music (Song XXXVI: 10-11).

The Quest:

The poet also states the qualities that the seeker of truth should possess. He should not be lustful (Song XXXVII:6), but should be brave, courageous,(Song XXXVII:11)] pure, contented and truthful (Song XXXVII:15). Such a seeker obtains the knowledge and grace of Brahma (Song XL:5). He starts beholding His beauty everywhere; Blessed with divine insight, the seeker resolves all contradictions (Song XL:5) and drinks deep into the maddening ecstasy of self-realization (Song XI.IV:6). The poet beautifully sings,

***O Kazi, O Pundit, consider it well: what is there that is not in the soul?
(Song XLVI:8)***

And this thought that everything lies within us and that this self-realization is possible here and now finds resonance in the famous lines from Tagore:

***Leave this chanting and singing and telling of beads!
Whom dost thou worship in this lonely dark corner of a
temple with doors all shut? Open thine eyes and see thy
God is not before thee! ...***

***Deliverance? Where is this deliverance to be found? Our
master himself has joyfully taken upon him the bonds of
creation; he is bound with us all forever.***

(<http://www.sacred-texts.com/hin/tagore/gitnjali.htm>)

The poet understands that there is no state like being liberated or attaining deliverance. Defying orthodoxy and traditional ritualistic observances, the poet lays emphasis on love and renunciation. He says:

***He who has found both love and renunciation never
descends to death.***

(Song XLIX:11)

An echo of the same idea is found in one of his dohas:

**पौथी पढ़ी पढ़ी जग मुआ पंडति भयो न कोई
द्वाई आखर प्रेरम के जो पढ़े सो पंडति होई**

Which when translated reads as, "Reading books everyone died, none became any wise One who reads the word of Love, only becomes wise."

Kabir in this doha shows the way, in his simple but dynamic style. He daringly says that despite all our readings, despite all our knowledge, we cannot become wise. Only if we 'read' Love, become loving and loveable, only then wisdom will dawn on us. Only then Life will be worth living. (<http://www.boloji.com/index.cfm?md=Content&sd=DohaDetails&DohID=13/29/087/2015>)

However, the relationship between the true seeker and the True-Guru (God) should mandatorily be as between a lover and his beloved. The

qualities of 'eagerness to meet' (Song LI:8), the 'pain of separation' (Song LI:9 & LII:1), total 'satisfaction' (Song LII:7) and 'dedication' (Song LIII:7) define this 'encounter' (Song LII:7) with God as Beloved. But again, the path of love is 'Subtle' in nature (Song LV:1) and only the real Sadhu (Song LVI:1) experiences the form of the Formless and perceives the all-pervasive Supreme Spirit (Song LVI:7) and ever immersed in bliss, having no fear in his mind, he keeps the spirit of union in the midst of all enjoyments (Song LVI:10-11). This condition is no different from the Sthithaprajna avastha (state of equal-mindedness) mentioned in the Bhagavad-Gita.

The poet further adds,

He who is within is without (Song LVI:16)

which quintessentially is a direct echo of a verse from the Taittiriya Upanishad:

antar bahischa tat sarvam vyapya narayanah sthitah .

"All that is seen and heard in this material world has its basis in Lord Narayana, who manifests everything within and without." (http://nitaai_veda.com/All_Scriptures_By_Acharyas/Vedas/Narayana_Suktam.htm)

Correspondingly, in the very next Song, the poet talks about the 'Word', its meaning, its practice; its mystery etc. (Song LVII:1-15) which is and has been a part of the Christian mystical tradition. The KJ version of the Bible states in the very first book:

In the beginning was the Word, and the Word was with God, and the Word was God.

(<https://www.biblegateway.com/passage/?search=John+1&version=KJV>)

The word *shadabrahma* is alluded to as the very first source enunciated by our scriptures as the reason behind the origin of the world. However, the mystery behind the origin of the word cannot be comprehended. Kabir says:

But who knows whence the Word cometh? (Song LVII:15)

In fact, it is futile effort to even attempt to know the Supreme through cleverness of words (Song LIX:2). Kabir says that this would amount to self-deception (Song LIX:3). The poet very appropriately refers back to the glorious Indian tradition and cites the examples of Dhruva, Prahlad, Shukadeva and Raidas (Song LXI:6) as the embodiments of the virtues of detachment and renunciation and these need to be assimilated by the true seeker. The Taittiriya Upanishad similarly states:

**न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशः ।
परेण नाकं नहिति गुहायां वभिराजते यद्यतयो वशिनित ॥**

(na karmana na prajaya dhanena tyagenaikc amrutatvamanashuh |
parena nakam nihitam guhayam vibhrajate yadyatayo vishanti ||)

"Not by work, nor by progeny, nor by wealth, but by renunciation, some attained immortality. Higher than heaven, seated in the cave (Buddhi), that shines, (which) the self-controlled attain - the self-controlled, who being of pure minds have well ascertained the Reality."

(<https://in.answers.yahoo.com/question/index?qid=20120214015644AAz43EU>)

And Kabir echoes the same thought when he says:

Keep within you truth, detachment and love.

(Song LXI:15)

Put away all fear for this poor body. (Song LXIV:9)

The man who is kind and who practices righteousness, who remains passive amidst the affairs of the world, who considers all creatures on earth as his own self. (Song LXV:14-16)

The qualities of truth, detachment, love, fearlessness, kindness, righteousness that Kabir refers to also remind one of the equal-minded one (Sthithaprajna) mentioned in the Bhagwad Gita and the Saahrydaya (Buddha: The Compassionate One). In this pursuit of self-realization inner not outer transformation is essential (Song LXVI). The external expressions and appurtenances of devotion as the Mullah who cries out loud or the matted locks of the yogi (Song LXVII) become irrelevant when the seeker looks within his heart and finds the evaporation of all disagreeables a reality. This self-contentment (Song LXX) re-instills the belief that every man has to eventually carry his own cross (Song LXXIV) in the quest of enlightenment.

God: The Light of all Lights

Kabir in the final few Songs again makes a futile attempt to describe the indescribable God. He calls Him as:

The Master, who is true, He is all light (Song LXXV:9);

He pervades this world (Song LXXVI:1);

He is the Ultimate Rest unbounded (Song LXXVI:15);

***The Truth of truths, in whom all truths are stored
(Song LXXVI:31-32);***

He is in you from head to foot (Song LXXVIII:22);

***He is the Mind within my mind. He is the Eye within mine
eye (Song XCIII:3)***

Thus having identified the recurring patterns and motifs in Kabir's poems, the startling response from a structuralist's perspective would be to state that there is indeed a common structure – the structure of God's consciousness that permeates the entire work. And this reality/nature is realized through one's individual experience with or without meditation. The meanings produced could be a result of language or the awareness of the presence of a supernatural being. In Kabir, quite interestingly, language reflects and elevates one to experience Godhood. Instead of distorting Reality, Kabir succeeds in creating a very benevolent aspect of Reality. In fact, all-through the entire work, God is visualized as either a Lover or a Beloved.

Langue or the signifying system in Kabir would be God and Parole or the individual utterance would be Man. The meaning that is created through symbols like the temple, mosque, moon, earthen vessel, lotus, Fakir, rain, bird etc., does not suggest any kind of arbitrariness. On the contrary the intimate relationship between the concept of God (and Man) and the sound-image (for these are Songs to be sung) further enforce the linguistic idea of God and assists in recalling the entire Advaitic tradition.

One may argue about the role of binaries hidden in the terms like manifest, seed, shade, light, tree, void, infinite, limitless etc., which again add up to the philosophical dimension of Kabir. These units serve as catalysts in transporting the avid reader to an ecstatic experience. Finally, the question of unchanging patterns and rules & universality of approach in Kabir's 'text' etc. find a construction that is very natural because of Kabir's language system that at all times speaks for itself.

References:

Books:

1. *Songs of Kabir (trans. Rabindranath Tagore)* – Gutenberg ebook
Songs of Kabir, produced by Chetan K. Jain and John B. Hare.

Websites:

1. <http://www.shmoop.com/structuralism/03/06/15>
2. <http://santkubirdas.blogspot.in/2011/06/prem-gali-ali-sankari-tamein-dou-na.html/29/07/15>
3. <http://aumamen.com/mantra/om-purnamadah-purnamidum-shanti-mantra/03/06/15>
4. <http://en.wikipedia.org/wiki/Mah%C4%81v%C4%81kyas/03/06/15>
5. <http://www.sacred-texts.com/hin/tagore/gitnjali.htm/03/06/15>
6. <http://www.boloji.com/index.cfm?md=Content&sd=Doha Details&DohaID=13/29/087/2015>
7. http://nitaaveda.com/All_Scriptures_By_Acharyas/Vedas/Narayana_Suktam.htm/03/06/15
8. <https://www.biblegateway.com/passage/?search=John+1&version=KJV/03/06/15>
9. <https://in.answers.yahoo.com/question/index?qid=20120214015644AAzA3EU/03/06/15>

Three Canonical English Poems and the Fading-away of Romanticism

Prof. Sanjay Mukherjee

Associate Professor,

Department of English & Comparative Literary Studies,
Saurashtra University, Rajkot (Gujarat)

Abstract: Genre and period studies are important sub-branches of Comparative Literature. This paper is an attempt at understanding the mutuality between the milieu inspiring creativity, and conversely, creative works ushering-in an intellectual climate of thought.

...we may find that in our anxiety to write about literature we have forgotten how to read it. - Northrop Frye

It has always been an interesting question whether socio-cultural situations inspire literature or, literature, with its ability to transcend temporality (unlike history as observed by Aristotle long ago), inaugurates a *weltanschauung*. An example of the first type would be significant works like Marlowe's *Dr Faustus* as manifestation of Renaissance anthropocentrism, whereas a prominent example of the second type would be the 1798 publication of the *Lyrical Ballads*, often considered by literary historians as that signal work which ushered-in English Romanticism. In fact, the 'Advertisement' at the beginning of this anthology which also becomes a working preface (the real one would come only with the 1800 edition of *Lyrical Ballads*) makes it quite clear that Wordsworth and Coleridge wanted to change the 'world view' of their readers about what ought to be considered as poetry and what clearly, according to them, was merely 'inane phraseology' passing off as poetry, the target of their attack being the contemporary Neo-classical poetry. About their own anthology they felt that "majority of the following poems are to be considered as experiments" and, enthused by the *zeitgeist* of the French Revolution that sought to bring about equality for the commoners, their objective was to "ascertain how far the language of conversation in the middle and lower classes of society is adapted to the purposes of poetic pleasure." (v) One of the earliest critics of their poetry, William Hazlitt, even considered the *Lyrical Ballads* as M.H. Abrams opines "the equivalent in literature to the French Revolution in politics". (2012: 223)

British Romanticism, as a creative period was short-lived lasting just over three decades with all its three younger practitioners (Byron, Shelley and Keats) dying much before their time. But its emotional-intellectual hold over

successive generation of poets and writers remained predominant for almost a century, and some critics maintain that its residual influence will never go away, finding its spirit even in the unconscious of such High-Moderns as TS Eliot whose *The Wasteland* (1922) has been interpreted as a lament (albeit expressed more cerebrally than emotionally via a recompense sought spiritually in the last triple utterance of 'Shantih') of the forever passing away of a world of certainties. This realization of the end of an assured world and the endeavour to come to terms with its loss through such expiatory acts as even trying to bury its nostalgia and attempting to come to terms with the changed realities post the Great War (later christened as World War I) has been, over the years, the most emphatic sign in English poetry of the fading away of Romanticism. Virginia Woolf would recollect in a lecture at Cambridge in 1924 that "In or about December, 1910, human character changed." (Mackean 287) Woolf was referring to the first Post-Impressionist art exhibition in London curated by Roger Fry (whose biography she would go on to write). And although, World War I is often considered to be the historical marker of the end of Romanticism and the real beginning of Modernism, a comparative study of three canonical English poems, all written before World War I also offers us a signal as to how poets, critics and intellectuals were adjusting to the times that were changing irreversibly. All these three poets – W. B. Yeats, Thomas Hardy and Ezra Pound – knew each other and were familiar with each others' work, and were in fact, for the period under consideration here, contemporaries. In fact, Pound who presented a personal copy of his *Hugh Selwyn Mauberley* to Hardy (in 1920), rendered, for sometime secretarial work for Yeats, and the association mutually benefitted them, but most importantly, it is said that the never-fully-Modern Yeats introduced in his work characteristics of Modernism and turned to themes (like the political situation of Ireland, repercussions of the Great War) collateral to modernity since he came in contact with Pound. That he was never fully Modern is attested by the fact of his life-long interest in the paranormal, be it occultism, the esoteric branch of mystical knowledge, Rosicrucianism and the pervading influence on him of the symbolist-visionary poet William Blake whose anthology he edited in 1893 and again in 1905 and whose *Four Zoas* might have inspired his own poem 'The Lake Isle of Innisfree' considered for discussion here. This poem, written in the last decade of the nineteenth century (published in Yeats' 1893 anthology *The Rose*) and at once reminiscent of Thoreau's *Walden* and the ramblings in nature in the English Lake District undertaken so often by William and Dorothy Wordsworth many-a-times in the company of Coleridge, is a finely crafted piece of work tonally, the euphony in the poem deriving its music from the buzzing of the bees, the flapping of the birds' wings and the lapping sound of water gently leading the persona in the poem (the poetic "I") as well as the readers through a soothing aural-visual harmony to tranquillity and rest in the lap of nature. In many ways 'The Lake Isle of Innisfree' is a typically Romantic poem with its pervading first-person subjectivity identified with the poet himself along with this first-person subject's introspection and serendipity, the portrayal of a life of material simplicity, and the deep bond between man and nature in accordance with nature's diurnal cycle. But the catch in the poem is the refrain 'I will arise and

go now¹ making us ponder whether the 'I' speaks this in a trance or a dream (which with Yeats and his occultism and automatic writing is not very difficult to associate) and thinks of rising from it and going off to the isle of Innisfree, and also if there is some hindrance preventing his rising and going. We are led to such questions also because of the opening of the second stanza of the poem: 'And I shall have some peace there' where one is not sure whether the 'shall' used simply reflects a futurity, or is the poet intensely willing that he would have some peace which, as mentioned in the same line, is hard to come by ('for peace comes dropping slow') because, wherever he is, he has none. That the poet at present dwells in a city is not hard to conjecture with its 'roadway' and 'pavements grey' clearly mentioned in the poem near its end just when the poem also loses its soothing euphony. It then becomes quite clear that the isle in the poem is projected as the natural and pristine alternative space to the dull and artificial city. In this context then, the refrain in the poem reflecting the poet's volition of going to the isle becomes clearer. And so, 'The Lake Isle of Innisfree' suggests quite strongly that the desired Romantic space – the wildness of nature – is surely getting encroached upon by the roads and the pavements of the city, the predominant urban and modern backdrop for literature. The Romantic subject was not conventionally Christian, yet believed in a pantheistic or pagan way in a transcendental world, often manifest the moment the city was crossed and wilderness entered into. Also, Romanticism did carry the Platonic or the Positivistic hope that man can be bettered. This was however thinning out by the last decade of the nineteenth century. So, a predominantly Romantic poem like 'The Lake Isle of Innisfree' although expressed a will, an individual will, it did so by hinting that this will was perpetually being tugged by the 'will to live', Schopenhauer's concept of that force which subsumes all individual will. A poem written just a few years after Yeats' 'The Lake Isle of Innisfree', one by Thomas Hardy brings these two 'wills' in sharper relief and indicates the further fading away of Romanticism.

Thomas Hardy (1840-1928), elder to Yeats by a decade and a half, and being born closer to the pale of Romanticism, nevertheless turned away from it quite early, or, for that matter, from any other faith acquiring gradually the firm take on life that human beings are fated to struggle against an indifferent force where all endeavours ultimately and ironically end in suffering – the point of view that many reviewers and critics of Hardy have termed as his 'pessimism'. The poem by him under consideration here is 'The Darkling Thrush'. Hardy's famous turn of the twentieth century poem (written in December 1900) which echoes the Romantic bird poems like the skylark poem by Wordsworth and Shelley and the nightingale poem by Keats. But the comparison stops there: Wordsworth, Shelley and Keats all evince a relationship of total intimacy between the depicted poetic selves and their birds calling them the harbinger of joy, and a guide or teacher with ameliorative powers to live life and connect it with a higher power. But Hardy sees his thrush literally as out of place and time, the place being cold, harsh and sharp-featured devoid of any life; and the time, echoing Eliot in a similar context, not just 'the very dead of winter' but the death indicated by Hardy is

that of the entire nineteenth century. The diurnal time of nature in the previous poem by Yeats has now become the calendar time of the New Year's Eve ushering in bleakly the twentieth century. So, the just gone Christmas and the oncoming new year are not enough to scatter away 'the growing gloom'. The poetic subject 'I' unlike that in the previous poem has no faith in a better / transcendental world; he does have knowledge of Christmas but shows no longing for Christ. And being a representative twentieth century skeptical modern man, he cannot connect with nature at all, finding the song of the thrush in the situation that he is, only anomalous and disjunctive. The tone of the poem 'The Darkling Thrush' is therefore perplexed, and tired in an alienated way, a symptom that would pervade much of Modern literature.

Ezra Pound (1885 – 1972), who was much younger to Hardy and Yeats, and who regarded both of them highly, in a very short poem titled 'In A Station of the Metro' (1913), often christened as the quintessential 'Modern Haiku' in English literature, would succinctly grasp the dehumanized city-trapped Modern man alienated from his own self and nature. This poem, so short that it can be kept here as a whole:

*In A Station of the Metro
The apparitions of these faces in the crowd;
petals on a wet black bough.*

completely erases the essence of humans or nature within the mechanized city. The city in fact obliterates every other space and reduces its dwellers to live out a ghostly life in the ominous ever-present all-time without a nostalgia of the past or a longing for a future. The third-person voice of the poem is muffled and lifeless; even the branches of trees are – environmentally speaking – blighted and bereft of birds. This poem then, twenty years since the first considered here, completes the journey of decadent Romanticism, and even before High Modernism ushers in Modernism in all its avant-garde experimental dazzle that it would go on to be as well as critique modern urban capitalistic individuals as becoming too narcissistic and machine (not fellow human) dependent thus anticipating our own robotized and digital postmodern times.

Goethe had once said, 'Classicism is health, Romanticism sickness'. Would that, by logical extension lead to conclusions like if Romanticism is sickness, then Modernism is psychosis and Postmodernism paranoia? For a student of literature, this much is certain that if literature – metaphorically and really – holds up a mirror to the ills of the society, then it also offers a lamp suggesting remedies; in fact that literature effects emotional therapy is a long held belief. But literature is also a crystal ball, showing the shape of the things to come as much as it is often shaped by the obtaining realities. This paper is an attempt through the means of comparative study among the comparables to understand and offer an illustration of the prescient nature of literature in general and poetry in particular.

Notes: The German term for a 'world view' (pronounced as *welt-an-schau-uung*, with an emphasis on the first syllable). It is pertinent for this paper on Romanticism to consider a few German terms as it is common knowledge that German Romanticism inspired the English counterpart. In fact the Germans even have the term *sturm und drang* (meaning 'storm and stress' and pronounced *shtoorm-uunt-drang*) as a precursor movement to Romanticism.

Another German term (pronounced *tsyl-gyst* with an emphasis on the first syllable) meaning 'spirit of the age' or the prevailing mood or attitude of a given period.

This line of argument is furthered by Tom Paulin who in his introduction to Yeats' edited book on Blake ends with the opinion "we need to read Blake through Yeats, and Yeats through Blake."

I have used this word in the lower case throughout this paper but to suggest the Romantic meaning of a creative and controlling force in the universe, as well as the external world in its entirety.

Although, as an influence, Shelley was prominent, especially that skeptical and protesting streak in Shelley.

Eliot's winter phrase comes from his 1927 poem *Journey of the Magi* but there seems to be an uncanny resemblance of his description in 'The Love Song of J. Alfred Prufrock' of the evening 'spread out against the sky like a patient etherized upon a table' with the description Hardy gives in 'The Darkling Thrush' of the landscape seeming to be 'the century's corpse outlean'.

References:

- Abrams, M.H. *The Mirror and the Lamp: Romantic Theory and the Critical Tradition*. London: Oxford UP, 1953. Print.
- , *Natural Supernaturalism: Tradition and Revolution in Romantic Literature*. New York: W.W. Norton & Company, 1973. Print.
- , *The Fourth Dimension of a Poem and Other Essays*. New York: W.W. Norton & Company, 2012. Print.
- Baldick, Chris. *Dictionary of Literary Terms*. Oxford: Oxford UP, 2001. Print.
- Bloom, Harold. *The Best Poems of the English Language from Chaucer through Robert Frost*. New York: Harper Perennial, 2004. Print.
- Hardy, Thomas. *Collected Poems*. London: Wordsworth Editions, 2002. Print.
- Hayward, John (ed.). *The Penguin Book of English Verse*. London: Penguin, 1988. Print.
- Larissy, Edward. *W.B. Yeats*. Devon: Northcote, 1998. Print.
- Mackean, Ian. *Literature in English Post-1914*. London: Hodder Arnold, 2005. Print.
- Reiman, Donald H. and Neil Fraistat (eds.). *Shelley's Poetry and Prose*. New York: W.W. Norton & Company, 2002. Print.
- Widdowson, Peter. *Thomas Hardy*. Devon: Northcote, 2007. Print.
- Wordsworth, William. *The Major Works including The Prelude*. Oxford: Oxford UP, 2000. Print.
- Wordsworth, William and Samuel Taylor Coleridge. *Lyrical Ballads*. London: Penguin Books, 1999 (rpt.), Print.
- Yeats, W.B. (ed.). *Blake: Collected Poems*. London: Routledge, 2002 (rpt.), Print.

Appendix

The Lake Isle of Innisfree (W.B. Yeats; 1893)

I will arise and go now, and go to Innisfree.
 And a small cabin build there, of clay and wattles made;
 Nine bean-rows will I have there, a hive for the honey-bee;
 And live alone in the bee-loud glade.

And I shall have some peace there, for peace comes dropping slow,
 Dropping from the veils of the morning to where the cricket sings;
 There midnight's all a glimmer, and noon a purple glow.
 And evening full of the linnet's wings.

I will arise and go now, for always night and day
 I hear lake water lapping with low sounds by the shore;
 While I stand on the roadway, or on the pavements grey,
 I hear it in the deep heart's core.

The Darkling Thrush (Thomas Hardy; 1900)

I leant upon a coppice gate,
 When Frost was spectre-gray,
 And Winter's dregs made desolate
 The weakening eye of day.
 The tangled bine-stems scored the sky
 Like strings of broken lyres,
 And all mankind that haunted nigh
 Had sought their household fires.

The land's sharp features seemed to me
 The Century's corpse outleant,
 Its crypt the cloudy canopy,
 The wind its death-lament.
 The ancient pulse of germ and birth
 Was shrunken hard and dry,
 And every spirit upon earth
 Seemed fervorless as I.

At once a voice arose among
 The bleak twigs overhead,
 In a full-hearted evensong
 Of joy illimitable.
 An aged thrush, frail, gaunt and small,
 With blast beruffled plumbe.
 Had chosen thus to fling his soul
 Upon the growing gloom.

So little cause for carolings
 Of such ecstatic sound
 Was written on terrestrial things
 As far or nigh around,
 That I could think there trembled through
 His happy good-night air
 Some blessed Hope, wheroof he knew,
 And I was unaware.

Caste Based Comparative Study of Occurrence of Thalassemia in First Year Students Enrolled at Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar

1. Dr. K. D. Shah (M.Sc.-Ph.D.), Dept. of Home Science
 2. Dr. Jayshreeben Parmar (B.A.M.S.), Health Center
- Both at Dr.V. R. GodhaniyaMahila College, Porbandar

Introduction: This study is based on the institutional records of Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar. This research work desires to study the comparative study of the occurrence of Thalassemia in the students of different castes. This comparative study will produce a sound output based on the real sample data. The output is expected to be helpful in organizing awareness camps at places where counselling is required.

Background of the study: Thalassemia is a major global threat as about 15 million people are suffering from the disease across the world and every year one hundred thousand children are born with it. Such patients are also vulnerable to other ailments such as cardiac problems, transfusion related infections and endocrine disorders and so on. Moreover it contributes to various kinds disorders in children leaving major negative impact on their performance. This causes many psychological problems in children as well as their families. Depression and anxiety are more evident in case of such children than those suffering from other diseases.

It is our humble effort to locate the areas having lack of awareness pertaining to Thalassemia through studying the Thalassemia reports of the students of our institute. This is how we can provide effective counselling in such areas and try to stop the disease from spreading any further.

Need of the study: Though Thalassemia minor is harmless, Thalassemia major is a terminal disease. It has spread widely in the Mediterranean, the Middle East, the Indian subcontinent, south East Asia, and many other countries.

During studies it has been revealed that many Thalassemic children develop other complications like iron overload, oro-facial malformations, osteoporosis, stunted growth, recurrent injury and infection. Furthermore such children, as stated earlier, are vulnerable to many psycho-social problems like body image disturbances, hopelessness, poor social interaction and so on.

We have been spreading awareness regarding Thalassemia in our college and we have also made a provision for them to get more information
ISSN No. 0976-1187 [Vol VIII 2015-16]

regarding the same through our Health Center.

What is Thalassemia?: It is a kind of a blood disorder that results in reduced rate of synthesis of one of the globin chains, which causes formation of abnormal hemoglobin molecules, and also results in anemia. It also keeps down the immune system and thus causes many other infections and diseases.

The Thalassemia tests unveils the conditions of *Thalassemia Trait, Sickle Cell Trait, Hb D IRAN / Hb E Heterozygous, Hb D (Panjabi) Heterozygous, Borderline, etc.* It shows the state at which Thalassemia is present in the body.

Method:

According to the guidelines of the honourable Government our institute is also screening Thalassemia, Blood Group and Hemoglobin Tests of all the students who enroll in the first semester in our institute. The recorded details of which were used for this research work.

We collected the primary data from the health center while we had to process the secondary data for categorizing the details caste-wise. We have also used the statistical tools to come to the conclusion.

Thalassemia Tests of 718 girl students were recorded at our institute during the academic year 2014-15 out of which around 15 students have been found Thalassemia positive. The details are as under.

Name of the student	Caste	Reported Thalassemia State
ParmarSantokbenNagabhai	OBC	Thalassemia Trait
ShingarakhiyaKajalGogani	SC	Thalassemia Trait
SundavdraKiranNaughanbhai	OBC	Sickle Cell Trait
KukadiyaKhushbuKishorbhai	OBC	Thalassemia Trait
KhandarVibhabenKurjibhai	OBC	Thalassemia Trait
OdedaraShantibenPola	OBC	Sickle Cell Trait
JogiyaPoojabenGirishbhai	GENERAL	Hb D (Panjabi) Heterozygous
KhoravaKrupaliNaranbhai	OBC	Hb D (Panjabi) Heterozygous
MahetaPragnabenRamjibhai	GENERAL	Thalassemia Trait
IodarBhavikaBhikhubhai	OBC	Thalassemia Trait
ThankiRiyabenUmeshbhai	GENERAL	Hb D IRAN / Hb E Heterozygous
SindhavMitalRatansi	OBC	Thalassemia Trait
Hathi Ami Chandulal	GENERAL	Thalassemia Trait
ModhvadiyaVarshabenHardas	OBC	Borderline
GovindviraNilamGordhan	GENERAL	Sickle Cell Trait

Statistical details of the reports:

Thalassemia test of 718 girl students was recorded. Out of which 15 students were having Positive Reports of Thalassemia with the following states,

5 OBC + 2 General - 1 SC = 8 students are having ***Thalassemia Trait***

2 OBC + 1 General = 3 students are having ***Sickle Cell Trait***

1 OBC - 1 General - 2 students are having ***Hb D (Panjabi)***

Heterozygous

1 General student is having ***Hb D IRAN / Hb E Heterozygous*** and

1 OBC students found at Borderline.

Conclusion: Students belonging to the OBC Category are chiefly victims of Thalassemia. Thus such students and their parents require counseling regarding the Thalassemia. It is very much clear that the Report of Thalassemia State does not describe it as a disease, but it warns us about the future planning of the life. We need to ensure that people having Thalassemia minor do not marry with one another in order to prevent them from passing on the disease to their next generation. Thus, individuals having Thalassemia Positive need to be aware of the possibilities of inheritance of the state, and so it will be reduced automatically. And ultimately, many lives may be saved.

Many people have misconception regarding the Thalassemia Test. They believe that Positive state of Thalassemia Minor is a disease or disorder in itself. But in fact it is not harmful in any way to the person. Nothing to be worried about it. Just a planning is required. Some treatments are also available nowadays which may be helpful to the Thalassemia Positive people.

Bibliography:

1. Thalassemia awareness plan, Government of Gujarat, Gandhinagar.
2. Explore Thalassemia, [No Author as the Issue is publication by an authentic organization], Public Issues by National Heart, Lung and Blood Institute of USA, at Montgomery, Bethesda, Maryland.
3. www.nihfw.org an official site of National Health and Family Welfare, India.
4. Swachehh Gaam Swasth Gaam Yojna, Awareness Kit, Government of Gujarat, Gandhinagar
5. <http://www.srkrc.org> official website of the Thalassemia Center, Surat
6. Hemoglobinopathies in South Gujarat population and incidence of anemia in them, Ankur G. Patel, Avani P. Shah, Smita M. Sorathiya, and Snehalata C. Gupte, Indian Journal of Human Genetics are provided here courtesy of Medknow Publications
7. Cascade for β -thalassemia: A practical approach for identifying and counseling in India, Gorakshakar AC, Colah RB, Indian Journal of Community Medicine issue 2009;34;354-6.

East West Encounter in Anita Desai's *Bye Bye Blackbird* and Kiran Desai's *The Inheritance of Loss*

Prof. Poonam P. Joshi

In the present era the world has become a global village. People move from one end to another for grabbing opportunities. The western part of the world has been a land of prospects in post colonial period. This has given birth to Diaspora study. The term diaspora is derived from Greek word 'dia' (over, through) and 'speiro' (to sow, to scatter). Earlier the term diaspora was associated only to the Jewish diaspora. In late twentieth century, the idea of diaspora has been used to describe people who live in the countries other than their own homelands. In short it describes people who are displaced but maintain their connection with their country of origin and includes a range of groups "such as political refugees, alien residents, guest workers, immigrants, expellees, ethnic and racial minorities, and overseas communications." (Shuval 41) In general the term diaspora implies displacement of people from their homeland to a settle land.

Literary works which are created by and on diaspora are considered as diaspora literature whose focal point is on the life of the diaspora community. The movement of diaspora has occurred from time immemorial but diaspora literature flourished in twentieth century. Exile and alienation in a foreign country compel diasporic writers to write about them. Diasporic writers reflect the complexities of diasporic experiences through literature. The aim of this paper is to examine east west encounter, the displacement from and the nostalgia for homeland and alienation due to cultural differences in Anita Desai's *Bye-Bye Blackbird* and Kiran Desai's *The Inheritance of Loss*.

In Indian English diasporic literature Anita Desai occupies an outstanding place in the galaxy of Indian novelists. Her third novel, *Bye-Bye Blackbird*, published in 1971, centers on the first generation of immigrants Adit and Dev. It examines the difficulty of Indian immigrants in London where they have the feeling of otherness.

In the beginning Adit admires the English and has a blind liking for the country and people. Adit feels very happy and enjoys a good time in England. He has a high regard for the western life. He says:

I like the pubs, I like the freedom a man has here-economic freedom! social freedom! ... and I like the Thames. I like old Ma Jenkins who clean my rooms ... And I like weekend at the seaside. I even like the B.B.C.² (*Bye, ...* 20-21).

In order to cope up with a new environment and culture, he marries a beautiful English girl Sarah. He is attracted to British culture. He appreciates the landscape of England. For him England is fertile, luxurious and prosperous. At times Adit avers: "O England's green and grisly land, I love you and only a babu can." (*Bye, ...* 130) He has moulded and transformed himself entirely up to the expectations of British and has adopted their life style. He keeps comparing England with his own native land and criticizes India for her backwardness and superstitions. Adit loves London and finds it to be more progressive than India. He sees India through the laziness of clerks, unpunctuality of buses and trains, flies and boredom.

Soon he uncovers the reality and feels detached from the society. He attempts to adopt the host culture but he finds difficult to fit into British social structure. He becomes aware of the difference between the 'native culture' and the 'host culture' and feels loner like other immigrants. He started realizing the ambiguous notion of supremacy of the hosts. He feels depressed and frustrated, when he realizes the disparity between the native and host cultures. The feeling of loss of home is felt in a party at his in-laws' home where he faces the insult. He learns that an Indian is always looked upon as an inferior being by white people. The racial difference towards him make Adit feel stranger in England who has lost his identity. He frankly admits to be "a stranger, a non-belonger" in England. His admiration for England dies away and he becomes nostalgic about his homeland India.

At times Adit remembers his culture and traditions. He secretly longs for Indian food, music and friends. He feels homesick, nostalgic, isolated, and longs for his native land. The 1971 war between India and Pakistan makes him more uneasy. He decides to return India to serve his country and to live real life. He says to Sarah,

I can't stand it, Sarah, I tell you, I've had enough. It's all got to end now. There must be a change. A – a big change. I've got to do it. You - you understand? Now don't stop me, don't say anything, I've made up my mind... I've done with England now. Sarah, I'm going back... to India – home ... I can't live here anymore. Our lives here- they've been so unreal... I've got to go home and start living a real life (*Bye, ...* 232-234)

He becomes conscious that he is an Indian and will never breathe the English air. He says: "... whatever it is it will be Indian, it will be my natural condition, my true circumstances, I must go and face all that now." (*Bye, ...* 204) The love of his motherland shakes the hidden sentiments. He decides to come back to his country immediately. There is a struggle inside his mind to leave England or not. Ultimately he listens to the call of his soul. At the end of the novel, he realizes his true identity, real life and takes a 'U' turn and returns to India with his English wife, Sarah.

Dev, the second protagonist comes to London to pursue his studies. When Dev enters England he is preoccupied with the national spirit. He hates England because once England has ruled India and ill-treated his countrymen. He even hates Indians who support the western culture. Desai digs out the deep rooted national feeling of Dev. He is perplexed at the English life-style and

manners. He is unable to understand the western culture where "everyone is a stranger and lives in hiding." (Bye, ... 56) The silence and hollowness of London disturbs Dev and makes him uncomfortable and alienated. He finds it difficult to adjust with silences and emptiness of the surroundings – the house and blocks of flats, streets and squares and crescents – all. He is bemused to see the streets silent and the doors of the houses shut in order to guard the privacy of occupants. He feels:

If I lived on a road like in Calcutta, I would be aware – as aware as can be – of everyone around me. But not here. Here everyone is a stranger and lives in hiding. They live silently and invisibly. It could happen nowhere in India. (Bye, ... 64)

This makes him uneasy because it stands in just opposition to the noisy crowded streets of India.

He never wants to live in a country where he is insulted and unwanted. He calls Adit, his friend a "spineless imperialist-lover." (Bye, ... 19) Dev feels lost and suffers from isolation. He searches for an identity in an alien culture. He sees a lack of sympathy in English men, who behave with neighbours like strangers. When he sees a couple kissing each other under a lamp post, he feels shocked and realizes the value of Indian culture. He is even surprised to see the beggars in the London streets as he was told that nobody needs to beg in England. He always compares and relates incidences to India.

Later on he is influenced by the luxurious life of English people but unable to forget his home. He starts appreciating England's green and grisly life. He suffers from the 'caliban complex' i.e. love-hate relationship between the East and the West. Though in the beginning he is fully determined that he would not stay in England. As the novel moves forward, England seems to be a land of fortunes to Dev. Gradually his ideas change and he starts admiring the "once hated" culture. At the close of the novel he is completely bewitched and charmed by the land he lives in. In the end of the novel he decided to settle in England and not to lead the life of the masses in India.

Thus the novel describes a diasporic space in which Adit and Dev attempt to assimilate. There is always protest and contest between the real culture and the assumed culture in the process of assimilation. Both find gap between the imagery England created in the minds of the Indian immigrants and the reality they face up to. Desai highlights the physical and psychological problems of Indian immigrants and explores the adjustment difficulties that they confront in England.

Bye-Bye, Blackbird highlights the fact that a person's roots are an important component of his or her personality. No matter how much a person tries to ignore them, they are always there, drawing them back where they belong. Desai portrays the collective transformation of these immigrants, their multicultural experiences, and torments and struggle for existence in a world which is vastly different from their own. Desai has also depicted a feeling of insecurity in living life as an immigrant, its experiences, desires, sorrows and joy.

Desai has gracefully revealed the cultural differences, varied

outlooks of the Indian immigrants in London, their sentiments, pains, longing for one's own country, freedom and perplexing and undermined predicament. Desai has portrayed that the constant to and fro journey of immigrants never stops. She writes;

... England's green and gold fingers had let go of Adit and clutched at Dev instead. England had let Adit drop and fall away as if she had done with him or realized that he had done with her and caught and enmeshed his friend Dev. (Bye, ... 228 – 229)

Throughout the novel several incidences prove white's dislike towards the immigrants. Indians are stated as outsiders and throughout the novel the white address them as 'you people' and not as one among them.

Kiran Desai, the winner of the prestigious Booker Prize, for her second novel *The Inheritance of Loss* (2006) created literary history by becoming the youngest ever woman to win the prestigious prize. In *The Inheritance of Loss* Kiran Desai treats immigration, globalization, multiculturalism, identity-formation and cultural, ethnic and class differences that inform these processes. She is the writer of second generation of diaspora, she talks about the questions regarding rootlessness, alienation, nostalgia, search for self and identity crisis.

The Inheritance of Loss covers different countries, the past and the present, and the social, religious and ethnic diversity. It illustrates the clash of two absolute cultures and its consequences. It is set between two main places: Kalimpong in India and New York. The characters the Judge, Sai, Gyan, Noni, Lola and Biju have experiences of identity crisis in a foreign culture. Kiran Desai reveals the feelings of her characters that are trapped between Eastern and Western cultures.

The novel is set in 1980s. It gives a graphic account of a cross section of Indian society. All characters are the inheritors of loss, in terms of dislocation of place, wealth and progress. They are transformed from their 'native' identity into a "Westernized native". They are caught between two worlds and the characters try to negotiate with a new social space. They are all haunted by questions often asked by an immigrant: Who am I? Where do I belong?

Almost all of Kiran's characters face problem of migration but mainly two characters, the judge and Biju undergo the bitter experience of marginalization. Jemubhai Patel, the former judge, is a disillusioned person and often lives in the past. When he was a young man, he was sent to Cambridge by his family to study law. While searching for room in England he was rejected twenty two times and finally got a room only because the land lady, Mrs. Rice, was in need of money. He is unable to interact with the locals. England that he sees seems to be totally different from what he had expected to find on the basis of what he had read and heard:

The England in which he searched for a room to rent was formed of tiny grey houses in grey streets, stuck together and down as if on a glue trap. It took him by surprise because he had expected only grandness, hadn't realised that here too people could be poor and live un-aesthetic lives. (The Inheritance ... 38)

In England no one was to accompany him- no real friends, no one to help, no one to support. He feels helpless and lonely. In such an atmosphere he completes his degree and returns to India and finds himself not fitting in his own community. He is dwelling between the two cultures- Eastern and Western. The Western education has transformed him which causes him pain and agony. In the obsession of English education, he tries to become as English as possible, and hates every Indian thing. He is aware of his Western mindset and wants to promote himself above the others of his community.

The displacement of Biju, the son of the cook is touching. He migrates to America without visa. He has to struggle hard to settle down there because his father wishes that his son will earn in dollars and will be a big man. But in New York, he finds himself in a strange world, a world where there is no sympathy, no friends, no one to encourage. He passes his days changing jobs, living in pitiable condition, and attempts to escape from the immigration authorities of the United States. He is forced to work on a very low wages because he has stayed there illegally. At one point he becomes so much disturbed from his life that he makes a request to his present employer, Harish-Harry to sponsor him for a green card:

Without us living like pigs, said Biju, what business do you have? This is how you make your money, paying us nothing because you know. We can't do anything, making us work day and night because we are illegal. Why don't you sponsor us for our green cards? (The Inheritance ... 195)

Poor and lonely in New York, Biju remembers his village. Lying on the dirty basement shelf he thinks of his village where he had lived with his grandmother:

... Biju and his grandmother with her sari tucked up... on diwali the holy man lit lamps and put them in the branches of the people tree and sent them down the river on rafts with marigolds - how beautiful the sight of those lights bobbing in that young dark... how peaceful our village is. How good the roti tastes there... fresh roti, fresh butter, fresh milk still warm from the buffalo... (The Inheritance ... 102-103).

In New York Biju feels besieged by the commercialism and racism. He finally comes back to India robbed of his belongings. All his NRI dreams of "holding green cards and passports... dollars me kamaenge, pum pum pum" (The Inheritance... 298) are shattered.

Biju symbolizes the plight of the illegal immigrant who has no future in the United States. Kiran Desai has exposed how Americans look at the people from Third World countries and also how the immigrants view the Americans. Racism has come up at many places. Biju has inherited feelings of nationality and hatred for the white world as such:

This habit of hate had accompanied Biju, and he found that he possessed an awe of white people, who arguably had done India great harm, and a lack of generosity regarding almost everyone else, who had never done a single harmful thing to India. (The Inheritance ... 77)

In New York Biju longs for home, love and acceptance but is not able to achieve. After years of struggle in New York, Biju returns to India. His experience as an Indian in racist America compels him to come back to India without being a big and wealthy man. He feels that he cannot be an insider in America. That land will never accept him. It is better to be a poor Indian in India than a hated Indian in America.

Thus, Kiran Desai has effectively represented the characters hanging between two cultures. The feeling of inferiority complex grabs them. She presents the real issues of immigrants. She has tried to show the difference between East and West. Kiran Desai's realistic portrayal of life in two ends of the world expresses a deep concern of an individual.

Hence mother and daughter have different writing styles. Kiran Desai has inherited both the experience and the way of writing from her mother. Anita Desai deals with psychological aspect of a person while Kiran explores contemporary international issue. Anita Desai deals with the problems and nostalgia of the immigrants while Kiran Desai deals with immigrants' struggle as well as political facet.

Some sort of similarities are also seen in their works. Firstly in the referred novels they deal with diaspora theme. They have shown the condition of Indians who have migrated in a foreign country for better future. Secondly their characters like Adit, Dev, Sai, Biju and Jemubhai feel alienated in a foreign country. The despair of loneliness and hopelessness, felt by all her characters, is something also seen in her mother Anita's novels. Thirdly some of the characters like Adit and Biju return to their native land. The ill treatment of Indians like Adit, Dev and Jemubhai is seen through their humiliation. Fourthly the portrayal of India and West is clearly shown through the characters like Adit, Dev by Anita Desai and Biju, Jemubhai by Kiran Desai. They are not able to adapt easily to the western culture. Lastly both the novels are written in different centuries still they explore the same pain of the immigrants.

The meeting of the East and West brings change, but not always progress. Anita Desai's *Bye, Bye Black Bird* and Kiran Desai's *The Inheritance of Loss* have skillfully blended immigrant and diasporic sensibilities. The authors are expressive in narrating the complexities of immigrants' life.

Works Cited:

1. Shuvai, J. *Diaspora Migration: Definitional Ambiguities and a Theoretical Paradigm*. *International Migration*, 2000.
2. Desai, Anita.(1971). *Bye, Bye Black Bird*, Delhi: Orient Paperbacks, 1985.
Further references to this edition are given in parentheses in the text.
3. Desai, Kiran. *The Inheritance of Loss*, New Delhi: Penguin Books, 2006.
Further references to this edition are given in parentheses in the text.

Comparative studies on the Tools of Credit Control Of Central Bank of India & USA

Prof. Janki Kotecha & Prof. Mital Jethwa

Faculty in Department of Commerce (English Medium)

Dr. V.R.Godhaniya College -Porbandar

Introduction

Bank means the institution dealing in money. It can be defined as follows, "Bank is such an institution which collects money from those who have spare money and want to save and lend it to those who need it."

According to Banking Company Act 1949, "Banking means to accept financial deposits from people for the purpose of credit or investment with the condition that it must be returned through cheque, draft or in any other manner on demand or at any other time."

Central bank of a country plays a very important role in shaping the economy and developing the nation as a whole. Especially in a developing country like India, the central bank controls and manages the complete financial system of the country. In England, Bank of England had started its functions in the middle of 19th century. Federal Bank of USA was established in 1913 and in the same manner, Reserve Bank of India was established.

The Reserve Bank of India

Reserve Bank of India commenced its operations on 1 April 1935 during the British Rule in accordance with the provisions of Reserve Bank of India Act 1934. The original share capital was divided into shares of Rs. 100 each fully paid, which were initially owned entirely by private shareholders. Then on 15th August, 1947 India got freedom and nationalist government decided to initiate the process of planned economic development. Then RBI was nationalized on January 1, 1949.

Seal of the Reserve Bank of India

The Federal Reserve System of USA

The Federal Reserve System (also known as the Federal Reserve, and informally as the Fed) is the central banking system of the United States. It was created on December 23, 1913, with the enactment of Federal Reserve Act largely in response to series of financial panics, particularly a severe

Seal of the Federal Reserve System

panic in 1907 over time, the roles and responsibilities of the Federal Reserve System have expanded, and its structure has evolved.

Tools of Credit Control

Credit control is the principal function of a central bank. **De Kock** has remarked: "Credit control is the function which embraces the most important questions of central banking policy and one through which practically all other functions are united and made to serve a common purpose."

Reserve Bank of India & Federal Reserve System of USA also has certain tools of credit control to regulate the monetary policy of their respective countries. They are illustrated below:

Tools of Reserve Bank of India & Federal Reserve System of USA

The Central Bank carries out the function of credit control by increasing – decreasing the credit from the total extent of credit as per requirement through quantitative measures of money and credit control. Following measures are included in the credit control:

- 1) Bank Rate
- 2) Open Market Policy
- 3) Changes in Cash Reserve Ratio (CRR) & Statutory Liquidity Ratio (SLR)

1) Bank Rate

RBI lends to the commercial banks through its discount window to help the banks meet depositors' demand and reserve requirements for long term. The interest rate charged by RBI for this purpose from banks is called Bank Rate or Repo Rate.

Fed lends loans to its member banks directly through the discount rate window. This rate is set at the rate close to 100 basis points above the targets of federal funds rate. The discount rate of Fed is usually 3% more than federal funds rate.

2) Open Market Operations

The RBI buys or sells securities in the open market. It is called open market operations. There is credit contraction when it purchases the securities and credit expansion takes place when it sells the securities.

Open market operations of Fed involve buying and selling of U.S government securities including T-Bills.

3) CRR & SLR

CRR is the Minimum Cash Reserve which every commercial bank has to keep with RBI. The RBI is empowered to determine CRR between 5 to 20% of the commercial banks total demand and time liabilities. Apart from CRR, a bank also has to maintain SLR in the form of liquid assets like gold, cash and approved securities. RBI is vested with power to determine SLR for commercial banks up to 25% against their net demand and time liabilities.

In Fed the member banks have to maintain Required Reserve Ratio with Fed against the specified deposit liabilities. The member banks have to maintain 3 to 10% of the total demand and specified liabilities.

No.	Tools	RBI	Fed
1	Bank Rate / Discount Rate	7.75%	0.75%
2	CRR	4%	0 to 10%
3	SLR	21.5%	-

Conclusion

From the above discussion we would like to draw the attention of the readers that :

- (1) The Bank rate of RBI is more than the Fed. This shows the vast difference because the Indian economy is a developing economy.
- (2) RBI has to keep a strict control over its Commercial Banks due to the fear of the account transferred to NPAs.
- (3) So, for development the Government must take the initiatives to decrease the Bank Rate so that even the Indian Industrial development can take place with full pledge by giving encouragement to new entrepreneurs to start new industries in India by taking the advantage of seed loans from Commercial Banks of India.
- (4) As a result of this the Indian Economy would get the following advantages:
 - (i) Employment ratio can be raised
 - (ii) GDP would increase
 - (iii) Decrease in Fiscal Deficit
 - (iv) Standard of living of people would improve
 - (v) And ultimately Indian Developing Economy would change its status from developing to a Developed Economy.

References:

- Prof. V.K. Puri & S.K. Misra, *Indian Economy*, Himalaya Publishing House Mumbai, 33th Revised Edition, 2015.
- Prof. A. N. Agarwal, *Indian Economy: Problems of Development & Planning*, New Age International Publication Ltd., 40th Edition New Delhi, 2013.
- Rashmikant J. Shah, *Monetary Economics & Financial System – 2*, Published by C. Jamnadas & Co. 1st Edition, 2012.
- Wikipedia's article on RBI.
- Wikipedia's article on Fed.

Liberating Women Through Theatre Performance

(A comparative study of the short story *Giribala* by Rabindranath Tagore and an incident from the film *Lajja* by Rajkumar Santoshi)

Dr. Dharitri R Gohel

Assistant Professor(English) Government Engineering College, Modasa

Women have been filling the pages of various researches since late Nineteenth century and these researches are unfolding interesting prattles of female psychology. In the past centuries, women had not been considered, humans with minds and thoughts; and women had themselves accepted their role and their purpose of existence defined by the then society. But due to some favourable circumstances *she began thinking*. Literature, voicing out women's inner feelings, played a vital role in generating the idea of equality, self-identity and self-esteem among women. Later on in India, some thoughtful people started showcasing Indian women's value and tried to empower them through movies also. The movie *Mother India* (1957), directed by [Mehboob Khan](#) (a retort to American author [Katherine Mayo](#)'s book *Mother India* (1927)) was a remarkable beginning of a scenario in which a woman was given a space. Unfortunately, in 21st century also women are struggling just to get respect from the other half of the society.

Here, an interesting comparison has been made between *Giribala*, a short story by Rabindranath Tagore, a literary piece written in late nineteenth century and *Lajja*, a movie by Rajkumar Santoshi made in the beginning of Twenty First century (2001). Remarkably both, the writer and the film director have used Mythological background to liberate thinking of a woman. The most appropriate interpretation of using mythological stories to liberate women's thinking is- to travel into the past and change the situation so that present can be effected. The other interpretation is-mythology, tradition and women are closely and strongly connected triangle. Therefore liberation of women can be made possible if women are educated through the use of mythological stories which will lead to out of box thinking i.e. *women are not born to suffer under man* and can be a big hit, because woman's dos and don'ts are conveyed in mythological stories. Besides written literature and movies, theatre is also an effective device to directly reach to the common man and incorporate common man(audience) as an active participant of the main course of the story therefore present research becomes more interesting as comparison between a short story and an incident from the movie is made keeping 'Theatre performance' in the centre. Thus, the idea on which the research is build up is- liberation of

women through theatre performance.

Present research aims at comparing the character of Giribala in the story *Giribala* by Rabindranath Tagore and the character of Janki in the movie *Lajja* by Rajkumar Santoshi in keeping the theatre performance in centre. Because both, Rabindranath Tagore, the writer and Rajkumar Santoshi, the film maker have used the theatre performance as a device to liberate women from caged mind-set.

Story: *Giribala* and the Movie- *Lajja*

Giribala is a simple story of a woman (Giribala) longing for her husband's love, care and attention. But the rich Gopinath ignores his beautiful wife Giribala, and gives preference to the company of the stage actress Labanga. Giribala gets tired with her only pastime i.e. dressing her up and getting appreciation from her maids about her beauty. One night, she follows her husband to the theatre where she encounters a new world of stage. She gets an opportunity of self-realization during stage performance. Later on when Gopinath, her husband inflicts a wound on her self-respect, she firmly decides to take revenge of it. At the end of the story, she as a stage-actress takes revenge of her humiliation by spurning her husband away with contempt.

The story of the film *Lajja* is again a story of four women longing for love, respect and care. *Lajja* is a 2001 Indi film directed by Rajkumar Santoshi. It is a genuine attempt to bring to notice the social evil and inequality that women face. The lead role of the women characters are named Vaidehi, Maithili, Janki and Ratnulari, synonyms of Sita, probably because Indian society has accepted Devi Sita as a role model for an ideal wife. Or, the other interpretation is-women are everywhere living under the set rules given in the form of Sita. So under whatever name women are leading their lives, either they are living a life of Sita or they are expected to live the way Sita has lived in the epic Ramayana. Therefore under whatever name women are living, they are either Janki or Sita.

The movie *Lajja* describes different lives of different women belonging to different strata. But these women are closely connected with one another with one common thread - 'Women are bound to suffer because they are women.' If they dare to think out of the box then they are bound to be treated like animals by this so called civilized male dominated society.

The movie delineates four stories of four women. They are - Vaidehi, Maithili, Janki and Ratnulari.

- ① The story of Vaidehi delineates a story of a common woman becoming uncommon due to her way of thinking. Here, Vaidehi fights against her narrowed identity. Her whole self is contracted in *a womb for a rich heir*. So she fights back and wins back her self-respect.
- ② The story of Maithili is a path breaking incident for those women who are getting married without considering their parents financial condition. Here, Maithili fights against dowry system. According to her, Marriage is a bond of love not a business of give and take, i.e. give money and take a bridegroom from the market. Maithili cannot bear her father's humiliation at the feet of her would

- be in-laws consequently she firmly denies to get married.
- ② Janaki, a stage actress, in her story justifies her state of motherhood.
 - ③ The story of Ramdulari shows how a lower class woman is being treated by higher class males.

As the focus of this article is theatre performance and liberation of women therefore the character of Janki from these four characters of the movie will be studied at length because there are remarkable similarities between the characters of Giribala and Janki.

Character of Giribala and Janki:

Giribala

Rabindranath Tagore has brilliantly revealed women's wish to be loved and respected by their husbands through the character of Giribala. The character of Giribala brings out simple emotions of a woman's self in the story *Giribala*. She is a woman of beauty having beautiful self. The author has described her outer beauty in following words,

Giribala is overflowing with the exuberance of her youth that seems spilling over all around her, in the folds of her dress, the turning of her neck, the motion of her hands, in the rhythm of her steps, now quick, now languid, in her tinkling anklets and ringing laughter, in her voice and her swift glances. Often she is seen wrapped in a blue silk, walking on her terrace, in an impulse of unmeaning restlessness. Her limbs seem eager to dance to the time of an inner music unceasing and unheard. She takes pleasure in merely moving her body, causing ripples to break out in the flood of her young life...

(Selected Stories 260)

Giribala was a wife of a rich man so she could leisurely spend her time in decking herself. Consequently, she had numerous moments exclusively for herself. Thus she was becoming aware about herself too. Her beauty made her more conscious about the attention she should get from her husband. She was craving for Gopinath's love, but Gopinath was continuously neglecting her. On the other hand Gopinath was spending his time and money only for Lavanga, a theatre actress. One day Giribala somehow managed to go to the theatre to see that woman on the stage. There she experienced woman's power during Krishna-Radha play. The stage performance based on Krishna-Radha (mythological story) left a strong impact on her mind and she left the theatre with a firm decision that-

A day might come when she might have an opportunity to spurn him away with her contempt.

(Selected Stories 264)

Afterwards she became a regular visitor of the theatre. One day, when she was decking up herself with diamond jewelry she was informed by her maid servant that Gopinath, her husband was coming to meet her, she thought that the day had come for which she had been longing for. She thought that her husband was back. But her heart broke into innumerable pieces when her husband demanded the key of the treasure box as he wanted ornaments for that theatre dancer. When Giribala objected, she was pinned to the wall and he snatched away her bracelets, necklace and ring by force. Gopinath gave her a parting kick and went away. Next day when she left home, her absence

remained unnoticed in her husband's rich house.

Giribala was not a common woman. She could not bear the injustice and violence silently. She was a woman of self-respect and she wanted to get it back. She wanted to assert her importance. The feeling of assertiveness in Giribala was generated in her by the theatre play through which she could understand the importance of the power of a woman. So, when opportunity came, she grabbed it and during her theatre performance (in the role of Manorama) on the stage she publically rejected her husband and thus she preserved her self-respect.

Thus, in the story *Giribala*, Tagore has artistically depicted woman's inner feeling of getting respect and love from her male counterpart. The other pointed remark from the story is- a woman can do anything if she determines to do it on the condition that she should recognize her real self first.

Janki:

Rajkumar Santoshi has realistically depicted the character of Janki in the movie, *Lajja*. She is characterized not only with beauty and loyalty but also a woman of independent thinking and dominance.

Janki, (Madhuri Dixit) a theatre actress, was a woman of value. She was true to herself, and did not think necessary to prove others what she was. Janki was financially independent so she used to enjoy her freedom. She enjoyed the liberty of spending money on her likes and pleasure. She used to help Manish, her lover financially also, in fact she had given shelter to Manish and arranged for his employment too. She was true to her love and had conceived a child before marriage. She said with proud, "I have reached to the state where I can take my own decisions."

Janki wanted to marry Manish but Purshottam, her employer, was keeping a bad eye on her and wanted to get hold of her anyhow so he played a trick and poisoned the car of Manish. Therefore Manish started doubting the loyalty and faithfulness of Janki, when Janki expressed her desire to get married Manish rejected her proposal saying that she had to prove her chastity by aborting her child. Being a male, Manish was bound to behave like a male. While being a woman, Janki, gave more importance to trust. According to her, trust is the most important thing in relationship than anything else so she expected that she should be accepted with her child only. Consequently, she aggressively reacted during her stage performance. Before she actually performed on the stage the situation which led to her on stage behaviour is as follows:

Janki was performing the role of Sita and Manish was in the role of Ram. During the break time when the artists came back to the makeup room Manish expressed his desire to go to Delhi to get work in TV serials, Janki told him that she would also accompany him. But Manish said if she wanted to join him she could join him only after aborting her child. At first Janki could not understand the behaviour of Manish but then she understood that Manish was questioning her chastity. So she reacted aggressively while performing the role of Sita in the play *Ramleela*. During the play when Janki (in the role of Sita) was asked by Manish (in role of Ram) to go through purification by entering into fire, she bluntly denied and argued - "You were also away from me, why only I need to prove that I am pure, you should also prove that you are pure." This

argument of Janki raised the feelings of rage among public seating in the audience. Religious feeling of the audience got hurt and they started throwing things towards the performers. Janki's lover (Manish) ran away from the scene and Purshottam thought that now it's his time to get hold of Janki but Janki, preferred to boldly face the rage of the audience instead. She lost her child due to over beating by the public. Janki was sent to mental asylum as she was declared mad by Purshottam.

Thus, in the story of Janki, Rajkumar Santoshi has effectively given voice to women's feelings. R. Santoshi has successfully tried to voice out against the injustice and double standard mentality of the male dominated society which was reflected during the theatre performance on *Ramleela*. And the second, most admirable thing is Rajkumar Santoshi's tactfulness through which he had handled the characters of Janki and Purshottam, their conversation and Janki's dominant victory over weak-minded Purshottam. This is again a torch-bearer to those women who succumbed to this situation. The third remarkable point is- Rajkumar Santoshi had shown women beating Janki at the end of the play. Only women were using the words like- *badchalan* (pervert) and *kula* for Janki. That indicates ruling reflection of patriarchal thoughts on woman's psyche. Therefore, unfortunately, Janki could not explain the public that she was a woman speaking her feeling under the dress of Sita.

Thus, while discussing in detail the characters of Giribala and Janki the most outstanding commonality come up between the two are: both the women were expecting to be respected and accepted by their male counterparts and the other common feature is-the real self of both the women are revealed during their Theatre performance.

Theatre : a device for liberating Woman

Rabindranath Tagore, the writer of the story Giribala and Rajkumar Santoshi, the director of the movie Lajja have broken the fourth wall by addressing the audience directly. That is they have incorporated audience in the main course of action by raising questions regarding women's self esteem and equality of women's rights. Both, Tagore and Rajkumar Santoshi have used mythological stories to help their women characters to come out from traditionally locked thinking.

The Theatre Scene which unlocks the mind of Giribala:

Giribala belonged to a rich and aristocratic family where women were not allowed to go to theatre. But rich and aristocratic men did not have any restrictions so to find her husband Gopinath back Giribala visited the theatre for the first time. During the theatre performance when Giribala saw the entry of Lavanya on the stage with round of applause and background music her blood began to throb all over her body and she forgot for a moment that her life was limited to her circumstances, and that she had not been set free in a world where all laws had melted in music. Gradually the sense of fear also vanished from her and the play was getting hold on her mind. The play was about Krishna and Radha.

The scene: The play goes on. Krishna has offended his beloved Radha, and she with her wounded pride refuses to recognize him. He is entreating her, abasing himself at her feet, but in vain.

This particular scene of Krishna's humiliation at the feet of Radha

enkindled the process of realization; she became aware of a woman's power. From that time onwards she became a regular visitor of the theatre. Because,

Every time the curtain rose the window of her life's prison-house seemed to open before her, and the stage, bordered off from the world of reality by its gilded frame and scenic display, by its array of lights and even its flimsiness of conventionalism, appeared to her like a fairyland, where it was not impossible for herself to occupy the throne of the fairy queen.

(Selected Stories 264)

The theatre helped Giribala to live joyfully in the world of imagination because real life had given her humiliation only. The feeling which she could generate while watching the play was without boundaries. The curtain of the theatre stood for unveiling the self of Giribala. As soon as the curtain drew out, a new world without boundaries used to be in front of her.

One day when she saw her husband among the audience shouting in his intoxicated state for certain actress, she felt an intense disgust, and prayed that one day she would spurn away her husband in contempt. Soon she got the opportunity.

Lavanga, the theatre dancer and beloved of Gopinath, was preparing for another play titled as 'Manorama'. During the rehearsal Gopinath used to be around and when one day he tried to molest the actress he was arrested by the police. He wanted to take revenge of his humiliation and therefore, on the day of the first show of the new play he kidnapped Lavanga. But even then the play was a great success. Gopinath could not resist. He witnessed the performance. No sooner did he see the main actress dressed in red bridal robes turning her face with majestic pride of her overwhelming beauty and welcoming waves of applause than he cried out voicing the name of Giribala. For the first time he realized her beauty and he rushed towards her like a madman. Due to this act of Gopinath police arrested him.

Thus, by using the device of a play within a story the writer has successfully served the purpose of showing the inner and outer change in the character Giribala as Giribala achieves a new height of her own self. In consequence the theatre plays an important role in the process of self realization and giving a platform to Giribala to avenge her humiliation.

On the other hand Janki was herself a theatre actress. She voices out her feelings when she performs the role of Sita during the play *Ramleela*.

Janki was pregnant before marriage. She was of the view that there should be bond of love between man and wife and marriage is just a formality. She thought that Manish, her lover and father of her child, loved her and that reasonable thought of hers made her happy. A simple woman with simple expectations! But when her feeling of trust got hurt she showed her real self during her on stage performance. Janki's (in the role of Sita) solid and sharp arguments questioning set traditions create ripple in the minds of the audience.

Janki's arguments:

- ① Janki was unmarried expecting mother so she says, "I am chaste then I am chaste with this child otherwise not." Challenging set tradition of the contemporary society where motherhood is respected only if it is after marriage. This argument does not mean that this practice should be promoted. But this argument of hers proves that she is

accountable to her decision. Janaki is taking responsibility of her decision and her state of motherhood.

- ⑤ Janki(in the role of Sita) questions Manish (in the role of Ram) during her performance that she had married him not the society so she would not undergo the ordeal by fire. Janki also says, "As for the test both of us have stayed away from each other so both of us should undergo the ordeal of fire." This is again a big challenge to the set rule where every time a woman has to prove her chastity but never have we heard about the test taken for male's chastity.
- ⑥ Janki(in the role of Sita) declares that she had defeated Ravan(the villain of *Ramleela*) before Ram had defeated Ravan by rejecting him and not surrendering to him. And that is why Ram has got chance to show his bravery in the war and an opportunity to highlight reputation of his lineage. If she might have accepted Ravan as her master then Ram would have never got chance to prove his valour. This is again a pointed attack on Ram(male) asking for Sita's *Agnipariksha*.

The scene performed on stage by Janki during Ramleela enkindles a spark in the thinking mind and gives a new approach towards looking at Ramayana from Sita's point of view.

Rajkumar Santoshi has artistically used the technique of theatre performance to question against the set rules for woman described in the mythological story. The circumstances of Janki and her arguments during her performance can be interpreted as follow:

- ① In fact it was not Sita who was speaking out her feeling in the body of Janki but it was Janki who was voicing out the injustice done to her when she was acting during Ramleela. Or,
- ② It was a woman who was questioning double standard society where every time only a woman had to prove her chastity. Or,
- ③ Devi Sita is an ideal wife she is not allowed to question. And Janki was performing the role of Sita so she can not argue.
- ④ If we take the character of Purushottam as Ravan, then the interpretation would be- Janki did not surrender to Purushottam therefore she had to face the problem of her chastity.

Rajkumar Santoshi has rightly raised the question of women's piety of body. If Sita might have opposed going to forest with Ram, then there was no question of kidnapping Sita (*Sitaharan*), if Sita had opposed going through *Agnipariksha*, entire modern scenario might have been different. And the double standard society might be carrying different value system.

Thus during stage performance noticeable changes occurred in both the women characters: the process of self realization in Giribala and process of self revelation in case of Janki. So finally both the woman got liberated from the traditionally locked mentality of how a woman should think, behave and live. Both, Giribala and Janki came out of the caged thinking and preferred free life. Thus there are remarkable similarities and dissimilarities in the characters, their performance and end of the story.

Similarities and Dissimilarities:

Similarities:

- ∅ Giribala was a beautiful woman with self-respect. She was a rich wife of a rich husband and she wanted to be cared and loved by her husband. On the other hand, Janki too, was a beautiful woman, a loyal beloved, a responsible mother and a theatre artist. She was financially independent. And in her small world she also wanted to be loved and to be trusted by her lover, Manish.
- ∅ Giribala wanted to be loved and cared by her husband. Against her expectation she got his continuous negligence so she fought to gain back her self-respect. While Janki was pregnant before marriage so her loyalty was doubted by her lover (Manish). Therefore, she raised her voice publicly and fought against injustice.
- ∅ Giribala gets inspiration from the theatre performance and liberates her mind from the shackles of man-made rules while Janki's on stage performance gives a way to her inner voice and thus acquires liberation from patriarchal thoughts.
- ∅ Both, Rabindranath Tagore and Rajkumar Santoshi have used theatre performance as a device to generate the idea of liberation of women.
- ∅ Both, Rabindranath Tagore and Rajkumar Santoshi have used mythological stories to generate the feeling of self-realization and self-expression in women.
- ∅ Both mythological performances ended with an appeal to women.
- ∅ In both mythological performances, the audience took the drama of Krishna and Radha in the short-story and *Ramleela* in the movie as a story of god and goddess.
- ∅ Both the women, Giribala and Janki rejected to live under the veil of *lajja* (shame).
- ∅ Both, Tagore and Rajkumar Santoshi have artistically used the theatre performance as a device to bring out tangible changes in their women characters' mind-sets.
- ∅ Both the women are liberated psychologically at the end of the story and that is the true liberation.

Dissimilarities:

- ∅ Giribala represents a high-class woman while Janki, a lower-class woman. But their thinking level was same as both wanted to live a life with self-esteem.
- ∅ Giribala was a house wife and did not enjoy freedom as Janki. While Janki was financially independent and enjoyed liberty of taking her own decisions and could spend money on her likes.
- ∅ Giribala was a wife of a rich husband and she becomes a theatre artist to take revenge of her humiliation. While Janki was a theatre artist. She spoke out her feeling as a woman in the role of Sita while performing *Ramleela*.
- ∅ The drama of Krishna and Radha provides strong moral support to Giribala to gain back her self-respect. While the play of *Ramleela* provides Janki a platform to voice out her strong feelings against injustice done to her.

- ⑤ Giribala gets strongly inspired by theatre performance and used theatre to gain back her self-respect, on the other hand, Janki used her theatre performance to voice out her feeling with pointed attack on set rules.
- ⑥ Giribala rejected her husband publically and thus fulfilled her desire to gain back her self-respect in front of a big mass and thus proved herself to be a strong woman while Janki rejected her lover by rejecting the act of *Agnipariksha* and further, she demands purity from his end too. And thus she proved to be a strong woman.
- ⑦ The mythological performance based on Radha and Krishna's love story and their sweet quarrels was publicly accepted and applauded. While Janki was publicly abused, beaten and was condemned because she raised her voice while playing the role of Sita. Because it was the story of *Ramleela* and Devi Sita cannot speak against Lord Ram.
- ⑧ The drama in the short story contains personal appeal to a heroine while drama in the movie contains a mass appeal.
- ⑨ Ending of the performance- Giribala's performance on *Manorama* was applauded by the public for the reason that the play was highlighting the outer beauty of a woman called Manorama. On the other hand Janki's performance was condemned because she voiced out woman's inner beauty(feeling). This is also suggestive of woman's outward and inward importance in the society.
- ⑩ Mythological performance: in the story when Krishna was entreating Radha and abasing under her feet, audience accepted it without any problem but when Janki spoke under the veil of Sita audience did not accept it because it was a woman manipulating her role.

Conclusion:

Thus, Rabindranath in his story *Giribala* uses on stage performance having mythological background to liberate women from caged thinking. Similarly Rajkumar Santoshi, a renowned film maker has marvellously used the episode of *Agnipariksha* in the movie *Lajja* to emancipate women to think untraditionally as a result the short story and the movie have tactfully and successfully brought tangible change in the behaviour of Giribala and Janki along with a mass appeal to common women.

Reference:

- ① https://en.wikipedia.org/wiki/Theatre_technique dt.30/10/2015
- ② Translated From Original Bengali By Various Writers, *Rabindranath Tagore Selected Stories*. Kolkata: King's, 2009. 260
- ③ Translated From Original Bengali By Various Writers, *Rabindranath Tagore Selected Stories*. Kolkata: King's, 2009. 264
- ④ Movie, *Lajja*(2001)by Rajkumar Santoshi
https://en.wikipedia.org/wiki/Mother_India dt.31/10/2015

हिन्दी

तुलनात्मक अध्ययन

डॉ. गिरीश जे. श्रीदेवी

तुलनात्मक अध्ययन एक नया अनुशासन - Discipline है जो आयातीत है । हमारे यहाँ अध्ययन-अध्यापन के क्षेत्र में यह विधि अपेक्षाकृत कम प्रचलन में थी । हिन्दी साहित्य के विद्वान समीक्षक डॉ. नामवर सिंह के मतानुसार हमारे यहाँ इस तरह के अध्ययन का प्रारंभ पिछले पचास-साठ साल से भी कम समय हैं हुआ है । हमने अपनी शिक्षा-पद्धति में इस अनुशासन को 'विदेश' से ग्रहण किया है । यों देखा जाये तो हमारी शिक्षा-पद्धति खान-पान, पोषाक, फैशन, विज्ञान, तकनीकि इत्यादि सभी में विदेश का प्रभाव कहीं न कहीं दृष्टिगोचर होता ही है । भारतीय आर्य जीवन पद्धति, तत्पश्चात इत्लामोदय और इसके बाद ब्रिटीश शासन काल के पांच सौ - सात सौ साल में भारतीय जनजीवन का पूरा का पूरा ढाँचा बदला हुआ-सा नज़र आता है ।

तुलना करना मनुष्य की स्वाभाविक वृत्ति है जिसका ताजा और रोजाना अनुभव हमारे टी.वी. दर्शक मित्रों को 'तारक मेहता का उल्टा चश्मा' के एकमेव सेक्रेटरी भिडेजी 'हमारे जमाने में' कहकर करवाते हैं कि नहीं? अतीत की समग्र घटनाओं-प्रसंगो-अनुभवों को लेकर लोग बात-बात में यह कहते हुए नज़र आते हैं कि 'हमारे जमाने में भाई ऐसा नहीं था हाँ, बेचारे बच्चों को पांच-सात किलोग्राम वजन का बक्सा उठाकर कंधों से झुके हुए पाठशाला नहीं जाना पड़ता था । हम तो एक रफनोट और हिन्दी, गुजराती और अंग्रेजी की Text Book ही लेकर जाते थे और स्कूल से छुटकर सीधे खेल के मैदान में दोड़ लगाते थे, नहीं कि Tuition Class में । तो यह हुई शिक्षा के क्षेत्र की तुलना अर्थात् शिक्षा के क्षेत्र में आये बदलाव का तुलनात्मक अध्ययन ।

इस अनुशासन अर्थात् Discipline को आधुनिक या विदेश से आया हुआ कहने में औचित्य कितना? सदियों से तुलना करने की सहज वृत्ति मनुष्य को प्राप्त हुई है, हाँ इसका विधिवत - Scientific ढंग से प्रारंभ शायद अंग्रेजी सभ्यता की देन हो सकती है । गुजरात राज्य की शैक्षिक संस्था सरदार पटेल विश्व विद्यालय, वल्लभ विद्यानगर में सर्वप्रथम तुलनात्मक अध्ययन केन्द्र का प्रारंभ हुआ । उस केन्द्र के सरदार पटेल विश्व विद्यालय के विद्वान प्राध्यापक डॉ. महावीरसिंह चौहाणजी के मंतव्यानुसार 'तुलनात्मक साहित्य हमारे देश के लिए एक सर्वथा नया अनुशासन है ... पिछले एक दशक से हमारे देश में तुलनात्मक साहित्य एक नविन साहित्यिक अनुशासन के रूप में अपेक्षाकृत बड़ी तेजी से विकसित हो रहा है । ज्ञान की अन्य अनेक शास्त्राओं की भाँति इस अनुशासन के भी मूल स्रोत पश्चिम में ही है । (तुलनात्मक साहित्य : सिद्धांत और अध्ययन संपादक : डॉ. महावीर सिंह चौहान, प्रस्तावना)

प्रस्वात आलोचक डॉ. नामवरसिंहजी के मंतव्यानुसार - 'इस क्षेत्र में अध्ययन करनेवालों को चाहिए कि वे अपने आपको कर्म काण्ड से बचाये रखें । तुलना के लिए तुलना करना अपने आप में एक प्रयोजनहीन क्रिया हैं । उसमें गहरी साहित्यिक समझदारी कम, कर्मकांड का निर्वाह ही अधिक है ।' (तुलनात्मक साहित्य सिद्धांत और समीक्षा - संपादक डॉ. महावीरसिंह चौहान' प्रासंगिक पृष्ठ संख्या ०२)

अंग्रेजी में जिसे 'Comparative Literature' कहा जाता है उसे हिन्दी में 'तुलनात्मक अध्ययन' के नाम से जाना जाता है। मतलब यह कि 'तुलनात्मक अध्ययन' और 'तुलनात्मक साहित्य' क्रियान्वयन में एक ही सिक्के के दो पहलु हैं। तुलनात्मक अध्ययन की दिशा में पीछे दो दशक में थोकबंद काम हुआ है जिसमें से शायद दस या बीस प्रतिशत ही 'सही अर्थ में काम' सही अर्थ में की गयी चौज' कहा जा सकता है।

दो भाषा, दो संस्कृति, दो विचारधाराएँ फिर वह स्वदेशी या विदेशी क्यों न हो इसका सही सही लेखा-जोखा प्रस्तुत कर दोनों की समानताएँ, असमानताएँ, विरोध-साम्य-वैमान्य आदि का तलस्पर्शी अध्ययन कर साहित्य क्षेत्र को कुछ नया प्रदान करना तुलनात्मक अध्ययन का उद्देश्य होता है। भारतीय इतिहास के अमर चरित्र और विश्ववर्ध महात्मा गांधीजी की विचारधारा और टोल्स्टोयजी अथवा मैक्सिम गोर्कीजी की विचारधारा का सम्बन्धित अध्ययन कर दोनों की विचारधारा मानवजीवन पर कितना प्रभाव डाल सकती है और दोनों के अपने समग्र जीवन दोरान कितना सार्थक समाज को प्रदान किया है उसका निरूपण तुलनात्मक अध्ययन का आवश्यक मुद्रा रहता है।

संस्कृत साहित्य के दिग्गज साहित्य-मनीषियों की कृतिओं की समीक्षा एवं विशेषताओं की भूती-भूती प्रशंसा करते हुए विद्वत्जनों ने कहा भी है -

उपमा कालिदासस्य, मारवेर्थ गौरवम् ।

दण्डनाम् पदलालित्यम् माधे सन्ति त्रयोगुणः ॥

अर्थात् संस्कृत साहित्य में उपमा अलंकार का प्रयोग करने में कालिदास की जोड़ का कोई शायद ही मिले। ऐसे ही 'किराजुनीयम्' के रचनाकार भारतीय का अर्थ गौरव निराला और बांका है। दण्डन चरित 'दशकुमार चरित' का पद-लालित्य देखने ही बनता है और 'शिशुपालवध' के रचयिता कवि-महाकवि 'माघ में तीनों का समाहार मिलता है। यहाँ पर बढ़िया ढंग से तुलना की गई है।

इसी तरह एक और उदाहरण दृष्टव्य है। प्रसिद्ध हिन्दी फिल्म 'राम तेरी गंगा मैली' में एक गीत -

एक राधा एक मीरा, दोनों ने श्याम को आहा ।'

अंतर व्यादि दोनों की चाह में बोलो,

एक प्रेम दीवानी, एक दरस दिवानी... क्षमा करें - काव्यांकित ठीक से याद नहीं) तुलनात्मक अध्ययन का आदर्श उदाहरण है जिसमें राधा और मीरा की श्री कृष्ण की प्रीति का वर्णन किया है। दोनों श्रीकृष्ण-प्रेम में पागल थीं। दोनों का प्रेम अनन्य और निराला है। एक विद्वान्कूल व्यक्ति है तो दूसरी 'पग छुंघरु बाँध नाचती है', नाचती है और हँसती हुई ज़हर का प्याला भी पी जाती है। राधा और मीरा को लेकर भारतीय वाङ्मय में छेत्र सारा लिखा गया है।

'तुलनात्मक अध्ययन' का क्षेत्र बड़ा व्यापक है। विज्ञान, राक्षीकी क्षेत्र, अवकाश क्षेत्र स्थग्नोल, भूगोल, जल-वायु-ग्रह, पहाड़, नदी, झारने, समुद्र, चाँद-सितारे-गिरि किसी को ले तुलना हो ही जाती है। सुर्य अत्यंत भासमान तेजस्वी, अंग-अंग को झूलसा देनेवाला है तो चन्द्र शीतल, मधुर, दृष्टव्य और आकर्षक है। नदी-गंगा पतीत-पावनी और कल्याणी हैं तो मां नर्मदा, क्रिष्णा-कावेरी भी उसके जैसी ही पवित्र और पावक हैं।

साहित्य के क्षेत्र को विशेषकर भवित्ति साहित्य को लें तो हमारे समझ सर्व प्रथम त्रेता के श्री राम और द्वापर के श्री कृष्ण प्रभु आरोगे जिन को लेकर न केवल 'रामायण', 'महाभारत' और 'श्रीमद् भागवत में लिखा गया है किन्तु सेंकड़ों नहीं हजारों ग्रंथ द्वये गये हैं जिनमें दोनों चरित्रों की छेत्र सारी विशेषताओं का आलेख किया गया मिलता है।

प्रभु श्री राम त्रेता के अवतारी पुरुष, दशरथ-कौशल्या-नंदन और सीयावर थे जो अनिष्टों का नाश करने ही पृथ्वी पर अवतरित हुए थे। वे साकार ब्रह्म थे जिनकी स्तुति वेद-ऋषि-महर्षि आदि एवं इन्द्रादि देवताओं ने की है और आज पर्यात उनकी उस साकार ब्रह्म की पूजा हो रही है। इसी साकार ब्रह्म को

नीराकार ब्रह्म कहकर उस रूप में भी निर्गुणियों ने पूजा-प्रार्थना की है और हो रही है। यहाँ पर इस क्षेत्र का एक बहुत बड़ा नाम दास कबीरजी का शीघ्र ही उभर आयेगा जिन्होंने ब्रह्म परब्रह्म स्वरूप प्रभु श्री राम के रूप को नकारते हुए कहा है -

‘जा के मुँह माथा नहीं, नाहि रूप-अरूप ।

मुहूप बास ते पातरा, ऐसा तत्त्व अनूप ॥

अर्थात् मेरे राम ऐसे हैं जिनका न आकार है, न कोई प्रकार न छोटी मूर्ति में समाये हुए हैं न बड़ी में। ये तो घट-घट बासी हैं और पृष्ठ की सुगंध से भी पतले हैं जो किसी के हाथ नहीं आते। यहाँ पर सगुण निर्गुण भेद एवं उस वीच की तुलना हो सकती है। सगुण और निर्गुण पंथियों द्वारा यह तुलना वर्षा से होती आती है जिसका अध्ययन शुद्ध भारतीय अध्ययन परंपरा का एक हिस्सा ही माना जाना चाहिए। कहने का तारपर्य यह है कि तुलनात्मक अध्ययन करने की परंपरा कोई विदेशी प्रभाव का अंधानुसरण नहीं बल्कि हमारा अपना निजी है, स्वतंत्र है।

साहित्यिक कृतियों के तुलनात्मक अध्ययन की जब चर्चा छिड़ी गयी है तब में सुविख्यात साहित्यकार-महाकवि जयशंकर प्रसादजी की अमर कृति ‘कामायनी’ का संदर्भ देना अपना कर्तव्य समझता हूँ। ‘कामायनी’ में प्रसादजीने पौराणिक मिथक के आधार पर समुद्र-मंथन तत्पश्चात् सृष्टि-विनाश, जल-प्रलय और पुनः नवसज्जन की कथा मानव मन के विभिन्न भावों के द्वारा रूपात्मक ढंग से सफलतापूर्वक प्रस्तुत की है। कथा नायिका ‘श्रद्धा’ है तो एक नारी इडा (बुद्धि) भी है। मनु को श्रद्धा मिल जाने पर जीवन में हरियाली छा जाती है पर मनु श्रद्धा को छोड़ बुद्धि-इडा के पास जाता है। जहाँ उसके ज्ञान में, उसके अधीन रहने में अपने पौरुष का अपमान समझ कर उसे जितना चाहता है पर असफल रहता है। यहाँ खुशी नहीं प्रस्तुत करना है, बल्कि श्रद्धा और बुद्धि के बीच तुलना प्रस्तुत करता है। श्रद्धा हृदय है जो मासूक्ता का अनुभव करती है। सीज़ता है, पिघलता है जब कि बुद्धि तर्क प्रस्तुत करती है, स्वार्थ ज्यादा प्रकट करती है। दोनों में काफी असमानताएँ विरोध और द्वन्द्व के होते हुए भी मनुष्य को दोनों चाहिए। न अकेली बुद्धि के बलबूते जीया जा सकता है न केवल भावना के सहारे।

साहित्य में प्रचलित आदर्शवाद और व्यथार्थवाद के बीच यही भेदेखा है। साहित्यकार रचनाकार अपने नायक-कथानायक का केवल आदर्शवाद का पुतला नहीं बनाये रखता। उसे व्यथार्थ का भी स्वीकार करना पड़ता है। प्रत्यात साहित्यकार मुझी प्रेमचंद की कहानी ‘नमक का दारोगा’ का कथानायक बंशीधर शर्मा इसका उदाहरण है। व्यथार्थ और आदर्श दोनों स्थितियों का समाहार कर रचनाकारों ने यथार्थेन्मुख आदर्शवाद का स्वीकार कब का कर लिया है।

राजनीति के क्षेत्र में साम्यवाद-समाजवाद-पूँजीवाद आदि अपने-अपने सिद्धांतों के बलबूते चलते थे। स्वातंत्र्य-प्राप्ति के कुछेक वर्षों तक समाजवादी समाज रचना का एक ढाँचा, नीति निर्धारण में अपनाया गया। साम्यवाद और पूँजीवाद दो ऐसी विचारधाराएँ थीं जो परस्पर विरोधाभासी रही हैं। दोनों के आदर्श, प्रगति-विषयक मानदंड, कृषि, बाजार, अर्थतंत्र आदि क्षेत्रों में अलग-अलग दिशाओं में चलते हैं जिसका तुलनात्मक अध्ययन करने वैरें तो आलेख अतिव्याप्ति के दोष से दोष से युक्त हो जायेगा।

आज वो बाजारवाद उदारीकरण और मुकाबाजार का युग है जिसमें सर्वांगमुखी विकास नज़र आता है। भारतीय अर्थनीति, बाजार विदेश-व्यापार आदिका तुलनात्मक अध्ययन इन मुद्रों के आधार पर किया जा सकता है।

धर्म संप्रदाय के क्षेत्र में प्रचलित विभिन्न मत जैसे शैव पंथ, वैष्णव पंथ, निराकारी, उदासीन, ग्रणात्मी, दिगंबर-ज्येतांबर, पुष्टिमार्ग-तप-त्याग मार्ग, देह-दमन, आदि अनेकानेक मतवादों का तुलनात्मक अध्ययन काफी हद तक हुआ है। जिसका विस्तृत वर्णन न करके संक्षेप में इतना ही कहूँगा कि तुलनात्मक अध्ययन का सेत्र एक विशाल आकाश है जिसमें आप चाहे कितनी ही ऊँची उड़ान क्यों न भरे छोट नहीं मिलेगा ऐसा गहरा समंदर है जिसकी धार प्राप्त करना संभव नहीं

अस्तु।

हिन्दी की प्रगतिवादी कविता और दलित कविता : तुलनात्मक अध्ययन ।

डॉ. एम. एन. वाघेला

अल्लामा इकबाल ने कभी कहा था :

आह ! शूद्रा के लिये हिन्दुस्ताँ गम्खाना है,

दर्द इन्सानी से इस बस्ती का दिल बेगाना है ।

साहित्य की अवधारणा से स्पष्ट होता है कि साहित्य दुःखी, बंचित और उपेक्षित का पक्ष लेता है, उसकी रचना सामाजिक विसंगतियों के सन्दर्भ में ही होती है, वह हमेशा दीन-दलित के पक्ष में बोलता है। संत साहित्य जो दरबारी-संस्कृति के खिलाफ लिखा गया, दलितों द्वारा ही रचित है। अन्याय और तिरस्कार के विरुद्ध आज साहित्य में एक क्रान्तिकारी धारा प्रवाहित हो रही है, जो मानवीय मूल्यों, अधिकारों की स्थापना के लिए संघर्षरत है।

डॉ. नगेन्द्र - 'आधुनिक हिन्दी कविता की मुख्य प्रवृत्तियाँ' किताब में इसकी ईश्वर सम्बन्धी मान्यता को स्पष्ट करते हुए कहते हैं कि - "संसार किसी ईश्वर या मनुष्य की सृष्टि नहीं, वह गतिशील पदार्थ की एक ऐसी जीवित अभिनशीलता है जो अंशतः ऊर्ध्व विकास और अंशतः अधःपतन की ओर उन्मुक्त है।" प्रगतिशील कविता के प्रेटक काल्मार्क्स, एंजिल्स, ज्यौ पाल सार्व, किस्टोफर कॉडेजेल, गोल्ड मैन, हीगेल आदि रहे हैं। प्रगतिवादी एवं प्रगतिशील कविता के कवि की संख्या शताधिक है। प्रमुख कवियों में सुमित्रानन्दन पंत से लेकर निराला, नरेन्द्र शर्मा, दिनकर, नागार्जुन, शमशेर बहादुर सिंह, केदारनाथ अग्रवाल, रामविलास शर्मा, शिवमंगल सिंह 'सुमन', गजानन माधव 'मुकितबोध', त्रिलोचन शास्त्री, दांगेय दाघव, धूमिल, प्रभाकर माघवे, सर्वेश्वर दयाल सक्सेना आदि की एक लम्बी सूची बनती है जो विचारधारा राजनीतिक क्षेत्र में समाजवाद और दर्शन में छन्दोत्तमक भौतिकवाद है, वही साहित्यिक क्षेत्र में 'प्रगतिवाद' के नाम से अभिहित की जाती है। दूसरे शब्दों में मार्क्सवादी या साम्यवादी दृष्टिकोण के अनुसार निर्मित काव्यधारा प्रगतिवाद है। 'प्रगतिवाद' और 'प्रगतिशील' इन दोनों के शब्दों के अर्थ में सूक्ष्म अन्तर है-'प्रगतिवाद' शब्द मार्क्स की साम्यवादी विचारधारा से सर्वथा सम्बद्ध है जब कि 'प्रगतिशील' शब्द उससे सर्वथा स्वतन्त्र। सन् १९३५ के आसपास डॉ. मूलकराज आनन्द, सज्जाद जहीर, जे.सी.घोष, एम.सिंहा आदि नवोदित लेखक लंदन में थे उन्होंने सन् १९३५ में 'भारतीय प्रगतिशील लेखक संघ' नामक एक संस्था को जन्म दिया, जिसके परिपत्र में कहा गया था कि भारतीय साहित्यकार प्राचीन रूढ़िवादी विचारों के भग्नावशेष पर उगने वाले नए समाज का स्वागत करें। सन् १९३६ में प्रेमचंद की अध्यक्षता में लाहौर में 'प्रगतिशील लेखक संघ' की स्थापना की गई। प्रेमचंद ने अपने अध्यक्षीय भाषण में कहा था : 'हमारी कसौटी पर वही साहित्य खरा उतरेगा जिसमें उच्च चिंतन हो, स्वाधीनता का भाव

हो, सौंदर्य का सार हो, सूजन की आत्मा हो, जीवन की सच्चाइयों का प्रकाश हो, जो हम में गति संघर्ष और बेधेनी पैदा करे, सूलाये नहीं, यस्योंकि अब और ज्यादा सोना मृत्यु का लक्षण है।' सन् १९३६ के 'प्रगतिशील लेखक संघ' के प्रथम अधिवेशन के बाद मार्क्स की मान्यताओं को कविता में व्यापक स्वरूप प्रदान होने लगा। डॉ. नामवर सिंह का मानना है कि : 'साहित्य में पहली बार किसानों-विशेषतः मजदूरों के गंदे पेरों की प्रतिर थूल दिखाई पड़ी.., पहली बार व्यापक सहानुभूति का प्रवेश कविता में हुआ। कहना न होगा यह स्वानुभूति बौद्धिक थी, फिर भी साहित्य में नए जीवन का संचार हुआ।' डॉ. छाटकाप्रसाद बलदेवप्रसाद सांचीहर कहते हैं कि : ''यह कविता युग की पुकार थी। उस में युगीन सामाजिकता और सामाजिक समस्याओं के प्रति एक जागरूक दृष्टिकोण है, सामाजिक यथार्थ की चेतना है तो कोकिल से 'पादक-कण' बरसाकर जीर्ण-पूरातन' को 'नष्ट-भ्रष्ट' करने की क्षमता है। उसमें दलित-यर्ग के प्रति एक सहानुभूति है, संवेदना है।''

'प्रगति' एक गत्यात्मक भाव है जो उन्नति या अग्रसर का संकेत करता है। जीवन और जगत में 'प्रगति' एक चेतना है, जो प्रादर्श-प्राप्ति के लिए साधनात्मक प्रेरणा देती है। हिन्दी की आधुनिक कविता में प्रगति को दो रूपों में ग्रहण किया गया है-'वाद' के रूप में तथा 'शीलता' के रूप में। कविता के क्षेत्र में प्रगतिवाद सन् १९३६ से १९४३ तक विशेष प्रभावी रहा है। 'प्रगतिशीलता' इस कालखंड के पूर्व भी रही है और पश्चात् भी। बास्तव में 'वाद' शब्द संकुचित है, जब कि 'शील' या 'शीलता' शब्द व्यापक अर्थ का परिचायक है। प्रेमचंद ने लिखा है: 'प्रगतिशील लेखक संघ', यह नाम ही मेरे विचार से गलत है। साहित्यकार या कलाकार स्वभावतः प्रगतिशील होता है। अगर यह उसका स्वभाव न होता, तो शायद यह साहित्यकार ही न होता।' यह मानवता, पीड़ित और दलित की हिमायत करनेवाले को सज्जा साहित्य मानतो है: ''वह मानवता, दिव्यता और भद्रता का बाना बाँधे होता है। जो दलित है, पीड़ित है, वंचित है-चाहे वह व्यक्ति हो या समूह-उसकी हिमायत और वकालत करना उसका फर्ज है। उसकी अदालत समाज है। इसी अदालत के सामने वह अपना इस्तगाशा पेश करता है।'' दलित साहित्य के केन्द्र में भी 'मनुष्य' है। वह सदियों से जीताये गये मनुष्य को अपने होने का एहसास करता है और उसे अपने अधिकारों से परिचित करा के अस्तित्वायुक्त जीवन जीने का संदेश देता है।

आधुनिक काल के पूर्व भवित्व आंदोलन ने दलितों के लिए भवित्व का छार खोला, लेकिन आधुनिक काल में उनके सामाजिक-आर्थिक मानवीय हक्क का दखाजा सबसे पहले खोला दलितोत्थान अभियान ने। जिसके प्रेरणास्रोत थे -महात्मा ज्योतिश फूले एवं डॉ. बाबा साहब अम्बेडकर। दलितोत्थान के इस अभियान ने पहलीबार दलितों को राष्ट्रीय एजन्डा में शामिल कराया। इस अभियान का मुख्य उद्देश्य था - दलितों को एक मनुष्य के रूप में अपने अधिकारों के प्रति जागृत करना तथा उनकी अस्तित्व व अस्तित्व की पहचान - हेतु उसे कटिबद्ध बनाना। सदियों से थर्मभीरु, नियतिवादी, कर्मफल व पुनर्जन्म में विश्वास रखनेवाले इस वर्ग में यथार्थ एवं तर्काश्रित सोच की भावभूमि खड़ी की। परिणाम स्वरूप दलित-पीड़ित वर्ग की जीवन-शैली, सामाजिक स्तर में, शिक्षा, राजनीति, संस्कृति, साहित्य आदि क्षेत्रों में क्रान्तिकारी परिवर्तन हुए। इसके फलस्वरूप भारतीय माषाओं में 'भोगा हुआ यथार्थ' व 'आपबीती' साहित्य का रूप धारण करके प्रकट हुए। डॉ. मूल्कराज आनंद के शब्दों में - ''आज हमारे देश में कोई सार्थक या उपयोगी लेखन हो रहा है तो वह दलित-लेखन है'' मुक्तिबोध स्वीकारते हैं कि -

''अब अभिव्यक्ति के खतरे, उठाने ही होंगे,

तोड़ने होंगे मह और गढ़।''

वस्तुतः दलित साहित्य वर्ण-व्यवस्था, जातिवाद, अन्याय तथा शोषण के मट एवं गढ़ों को तोड़कर अभिव्यक्ति के खतरे उठा रहा है। रघ्यातनाम कथाकार कमलेश्वर का मानना है कि : ''दलित साहित्य उन सभी ज्ञापथों से आगाह है, जो हट युग में ली गई। दलित साहित्य उन निरपेक्षवादियों,

सौन्दर्यवादियों और निराशावादियों के लिए भी एक उत्तर है।” आज साहित्य जगत में दलित और स्त्री विमर्श को लेकर काफी विचार हो रहा है। डॉ. रघुवीर सिंह के शब्दों में ‘दलित साहित्य वह साहित्य है जो लाया है, उन ज्यालामूर्खियों का जो हजारों बरस से सुन्त थे और आज मरणकर लागा के रूप में उस व्यवस्था को तहस-नहस, घोपट करने पर उत्तरा है।’ पुरुषोत्तम सत्यप्रेमी के मतानुसार, ‘दलित साहित्य नकार का साहित्य है जो संघर्ष से उपजता है।’ यह साहित्य सामाजिक नवनिर्माण का क्रान्तिकारी प्रशस्त करने की मनोवृत्ति का परिचायक रहा है। आज दलित साहित्य को ‘समान्तर साहित्य’, ‘क्रान्तिकारी साहित्य’, ‘सर्वहारा वर्ग का साहित्य’ आदि अनेक नाम दिये गये हैं। दलित साहित्य जीवनाभिमुखी साहित्य है, जीवनवादी साहित्य है, मानव और केवल मानव उसके केन्द्र में है, मानव-मूल्य, मानव-धर्म, मानव-कर्म उसके केन्द्र में है, ज्ञाय और विवेक उसके केन्द्र में है, तर्क और प्रमाण उसके केन्द्र में है, “कला कला के लिए” नहीं “कला जीवन के लिए” का विचार और उसकी चिन्ताएँ उसके केन्द्र में हैं। उसका जीवन से सीधा संरोक्त है, जीवन की समस्याओं, कठोर और निर्मम वास्तविकताओं से जुड़ाने का मुहा उसमें है।

उर्दू शायर अल्लामा इकबाल को लेकर कवि दिनकर ने अपनी किताब ‘संस्कृति के चार अध्याय’ में कहा है : “इकबाल दलित जाति के कवि थे। इसलिए, उन में बेधेनी का होना स्वाभाविक था। और चूंकि इस जाति के दलन का सबसे बड़ा कारण उसकी निश्चेष्टता थी, इसलिए इकबाल ने सबसे अधिक जोर भी कर्मण्यता पर ही दिया।... उनका ध्यान संसार की पूँजीवादी व्यवस्था पर था, जिसके आधीन अमीर गरीब को लूटने रहते हैं।” वे अपनी दूनिया के गरीबों को आवाज़ देता है-

उट्ठो, मेरी दूनिया के गरीबों को जगा दो,
काल्पे - उम्रदा के दरो - दीवार हिला दो।
जिस स्वेत से दहका को मयस्सर न हो रोज़ी।
उस स्वेत के हर खोशाये-गन्दुम को जला दो।

दलित साहित्य की आवाज पहले पहल महाराष्ट्र से उठी। इसका कारण महाराष्ट्र को महात्मा ज्योतिषा फूले और डॉ. बाबा साहब अम्बेडकर मिले थे। मार्क्स का साम्यवाद, पेट्रोक का मानवतावाद तथा डॉ. बाबा साहब अम्बेडकर के सपनों को साकार करने के लिये दलित साहित्य की आवश्यकता है। महात्मा फूले, शाहूजी महाराज, डॉ. बाबा साहब अम्बेडकर ने दलितों में शैक्षिक, बोहिंद्रिक और सामाजिक अधिकारों के प्रति चेतना जगाते हुए उनमें आत्मविश्वास, आत्मभिमान और जिजीविषा की भावना का संचार किया। बाबा साहब ने दलितों को सूत्र दिया : ‘शिक्षित बनो, संगठित बनो और संघर्ष करो।’ दलित कवि या साहित्यकारों ने अपने समाज के प्रति अपनी प्रतिबद्धता जताते हुए बड़े पैमाने पर दलित साहित्य का सृजन किया। महात्मा फूले के शब्दों में, ‘गुलामी की यातना जो सहता है चही जानता है, रास्त ही जानती है जलने का अनुभव, और कोई नहीं।’ आभिजात्य वर्ग को चुनौति देते हुए दलित कवि उसे सावालात के कठघरे में ऊँझा कर देता है-

“चूहड़े या डोम की आत्मा, ब्रह्म का अंश क्यों नहीं?
मैं नहीं जानता, शायद ! आप जानते हो ।”

प्रगतिवादी मानता है उत्पीड़न, शोषण, दासता से तभी मुक्ति हो सकती है जब साम्राज्यवाद, सामंतवाद और पूँजीवाद के प्रति विद्रोह और शोषितों के प्रति सहानुभूति के स्वर पर अधिकाधिक बल दिया जाय। वे शोषण, विषमता, वर्ग-भेद से मुक्ति चाहते हैं। पंत समाज का वास्तवलक्षी दर्शन करवाते हुए कहते हैं कि - ‘यह तो मानव लोक नहीं है/यह है नरक अपरिचित/यह भारत का ग्राम सभ्यता/संस्कृति से निवासित / झाङ-फूस के विघर/यही क्या जीवन-शिल्पी के घर ? / कीड़ों-से रेंगते कौन ये ? बुद्धिप्राण नारी-नर ?’

दलित साहित्य जीवनाभिमुखी साहित्य है । जीवनवादी साहित्य है । मानव और केवल मानव उसके केन्द्र में है । मानव-मूल्य, मानव-धर्म, मानव-कर्म उसके केन्द्र में है । न्याय और विचेक उसके केन्द्र में है । तर्क और प्रमाण उसके केन्द्र में है । 'कला कला के लिए' नहीं 'कला जीवन के लिए' का विचार उसके केन्द्र में है । उसका जीवन से सीधा संबोधार है, जीवन की समस्याओं, कठोर और निर्मम बास्तविकताओं से जुड़ने का मुद्दा उसमें हैं । रजतराजे 'मीनू' स्वीकार करती है कि - '‘दलित वर्ग पर सदियों से रुढ़ियों, प्रथाओं, मनुस्मृति के काव्यदेवकानूनों की जो मार पड़ती है, उसकी आहें-कराहें दलित कविता में हैं ।’’ वे आहें-कराहें अर्थ आश्वेश की चिंगारी बन धधकने लगी हैं । सड़ी-गली समाज व्यवस्था के स्थिलाफ दलित कविता की अभिव्यक्ति अंगारे बरसाती हैं । यथा - ‘मेरी पीढ़ी ने अपने सीने पर / खोद लिया है संघर्ष / जहाँ आसुओं का सैलाब नहीं / यिद्वाही की छिनगारी फूटेगी / जलती झोपड़ी से उठते धुएँ में / तनी मुष्टियां तुकारे तहसाने में / नवा इतिहास रखेगी ।’

शोषण-विहीन समाज की स्थापना के लिए नवीन व्यवस्था का आव्यान आवश्यक है । नवीन व्यवस्था का आव्यान पुरातन जीर्ण-शीर्ण के इड़ने पर ही संभव है । अंगलजी कहते हैं - 'हा वह समाज चिथड़े-चिथड़े / शोषण पर जिसकी नीव पड़ी ।' एक ओर भयंकर गरीबी दृस्टी ओर अमीरी की निलज्जता को चित्रित करतो हुए नागार्जुन ने हमारी समाज व्यवस्था और आर्थिक विषमता पर गहरी चोट की है : 'महल आजाद है झोपड़ी उजाड़ है / गरीबोंकी बहती में उखाड़ है पछाड़ है ।' प्रगतिवादी कवि जहाँ कलाकार की पक्षधरता के काव्यल हें वहाँ उसकी समाज पक्षधरता के हिमायती भी है : 'इतर साधारण जनों से अलविदा होकर रहो मत / कलाकार या रचयिता होना नहीं पर्याप्त है / पक्षधर की भूमिका धारण करो... ।'

मेहनतकश एवं सर्वहारा वर्ग की पीड़ा, समस्याएँ, उनका संघर्षरत जीवन, व्यवस्था तथा अफसरशाही द्वारा फेलाया गया आतंक इत्यादि को प्रगतिवादी कवि केदारनाथ सिंह स्पष्ट करते हैं : 'भाईयों और बहनों / यह दिन डूब रहा है / इस डूबते हुए दिन पर / दो मिनट का मौन ।' निम्नवर्ग तथा निज मध्यवर्ग का व्यवित शोषण एवं बड़यन्न से पिसता जा रहा है । उसका अस्तित्व नष्ट होता जा रहा है । लीलाघर जगड़ी शोषितों की पक्षधरता निभाते हुए अपना आकोश इस प्रकार व्यक्त करते हैं : 'उसकी कोई तस्वीर नहीं बन सकती / वह आम आदमी का सिर है ।' ओमप्रकाश वाल्मीकि की दलित कविता 'वह मैं हूँ' पूरी संवेदनात्मक विकलता के बाद 'ददे दिल की जबाँ' बन अवतरण करती है - 'क्षत विक्षत चेहरों पर/ घाबोंकी तरह चिपके हैं/ सन्ताप भरे दिन/ उन चेहरों में चोष बची हैं/ जो उम्मीद अभी / 'चह मैं हूँ ।' बाबा नागार्जुन दलितों की मनोभावनाओं को परखनेवाले जनकवि है । उनकी कविता में सर्वहारा एवं शोषितों का चित्रण होना स्वाभाविक है । साधारण आदमी और आम आदमी की तस्वीर वे अपनी कविता में दिल से स्वीकरते हैं । उनकी कविता 'छिन तो नहीं आती है' में मजदूर और श्रमिक का यह चित्र देखिए : 'कुली मजदूर हैं/ बोझा ढोते हैं / स्वीकरते हैं ठेला ।' कवि नागार्जुन जनवादी कविता के प्रतिनिधि कहि है । उनकी कविता का नायक सर्वहारा वर्ग का आम आदमी रहा है । मेहनतकश, श्रमिक, मजदूर व्यवित का चित्रण उनकी कविता में देखा जाता है । ये जनकवि के रूप में क्रान्ति का व्यूगल फूंकते हुए कहते हैं कि : 'जनता मुझसे पूछ रही है / क्या बतलाऊँ? / जनकवि हूँ मैं साफ कहूँगा / कर्चों हकलाऊँ / ...जनकवि हूँ मैं कर्चों चाढ़ थूक तुम्हारी / श्रमिकों पर कर्चों चलने दूँ बदूक तुम्हारी ।'

'मोर्चीराम' कविता में धूमिल ने दलित प्रश्न को प्रगतिशील नजरिए से देखा । प्रगतिशीलों में जाति यो लोकर रघना करने का रियाज बहुत कम रहा है । बीसरी सदी के मध्य में तो वह रियाज और भी कम था । जब साहित्य में दलित-प्रश्न के बिट्ये ने उगना छोड़ दिया था, तब मोर्चीराम कविता का प्रकाशित होना एक महत्वपूर्ण घटना थी । जाति समाज की पुरानी सूनिट है और वर्ग बाद की । मोर्चीराम दोनों पर चोट करता है - 'भीतर से / एक आवाज आती है / कैसे आदमी ह?? / अपनी जाति पर थूकते हो ।'

जात-पात, छूआळू और ऊँच-नीच के भेदभाव को दलित कवि जड़ से उत्खाङ्ग फेंकना चाहता है। धर्म और जातिलक्षणी समाज व्यवस्था ने दलितों को सदियों से दबाकर रखा है। दलित कविता जाति-धर्म के नाम पर खड़ी सवणों की इमारत को तहस-नहस कर एक नई समाज व्यवस्था की ओर कदम भरती है। दलित कवि की खुली चुनौती है कि - 'जाति के आधार पर ऊँचा और नीचा / यह धर्म नहीं अधर्म है, तुमने कभी सोचा ? / इस धर्म की पार्खण्डता हम जड़ से मिटाएँगे ।' कवि सोहनपाल सुमनाभट भी भारतीय समाज में जात-पात के साँचे में ढलकर होनेवाली आदमी की परत पर गहरी चोट करते हुए कहते हैं कि - 'जात-पात के साँचे में ढलकर / यहाँ परत होती है मानव की / इन्सानियत की चाहाँ नहीं है कोई कीमत ।' मध्यकालीन सामाजिक क्रान्ति के अग्रदूत भारतीय संत शिरोमणि महात्मा कबीर सामनशाही व्यवस्था के दौर में लिखते हैं - 'तुम कत बांमन / हम कत सूदा हम कत लोहू / तुम कत दूध / जो तू बांमन बांभनी जाया / आन बगट हवे / क्यों नहीं आया ।' डॉ. दयानन्द 'बटोही'ने - 'द्रोणाचार्य सुनें उनकी परम्पराएँ सुने' नामक काव्यसंग्रह की कविता 'दर्द के दस्तावेज़' में विद्यालयों से लेकर विश्वविद्यालयों तक दलित छात्रों के साथ हो रहे अन्याय को माटक अभिव्यक्ति दी है : ''मैं सिर्फ / द्रोण तुम्हारे रास्तों पर चले गुरु से कहता हूँ / अब दान में अंगूठा मांगने का साहस कोई नहीं करता / प्रैयिट्कल में फेल करता है / प्रथम अगर आता हूँ तो / छठा या सातवाँ स्थान देता है / जाति गन्ध टाइटल में खोजता है / यह आत्मा और मन को बेमेल करता है ।'' डॉ. जयप्रकाश कर्दम अपने कवाय संग्रह 'गूँगा नहीं था मैं' की कविता 'दमन की दहलीज पर' जाति को लेकर अपना आकोश व्यक्त करते हुए कहते हैं : ''तमाम विराधों और दबावों के बावजूद / जाति के जंगल का यह जीव / अपनी मुकिया के लिए अड़ा है / अपनी अस्मिता और अस्तित्व के लिए लड़ा है / और आज / तमाम होसलों के साथ / हाथों में खंजर लिए वह दमन की दहलीज पर लड़ा है / और ललकार रहा है चीखकर / बाहर निकल हरामजादे / तेरी ऐसी की तैसी ।'' डॉ. अम्बेडकर ने कहा है - ''जाति एक दानव है ।'' तथा ''जाति विहीन समाज की स्थापना के बिना स्वराज्य प्राप्ति का कोई मूल्य नहीं है ।'' हिन्दी के साहित्यकारों राहुल सांकृत्यायन, प्रेमचंद, अमृतलाल नागर, निराला, नागार्जुन, धुमिल, मुकितबोध, गिरिराज किशोर आदि का दलित साहित्य में योगदान भले ही माना जाये, प्रस्तुति और भावना में कहीं न कहीं फ़र्क तो होगा ही। आज का दलित कवि सजग है, सचेतन है, वह अपनी अस्मिता की पहचान और मानवीय अधिकारों के लिए संघर्षरत है। लेखन के माध्यम से वह शोषण एवं तिरस्कार की परम्परा के विरुद्ध नई इतिहास दृष्टि का निर्माण कर रहा है। वर्ण-व्यवस्थावादी परम्परा को खारिज कर समतामूलक समाज की स्थापना के लिए प्रयासरत है। डॉ. अम्बेडकर हमारे देश के सर्वश्रेष्ठ समाज शास्त्रियों में से थे वे जातीय व्यवस्था के खात्रे की बात करते थे। वे कहते थे कि जातीय व्यवस्था के खिलाफ संघर्ष और उसका विनाश होना चाहिए। जाति-व्यवस्था का खात्मा निहायत जरूरी है। जनता के हाथों में सत्ता होनी चाहिए और उन्हें बराबरी का हिस्सा मिलना चाहिए। दलित साहित्यकार बाबा साहब के इस सपने को साकार करने की कोशिश में जी-जान से लगे हुए हैं। दलित कविताओं में इसका प्रतिबिम्ब स्पष्ट झलकता है। दलितों की आजादी का सवाल और दलितों के सशक्तीकरण का सवाल दलित कविता का मूल केन्द्रीय भाय रहा है।

शमशेह बहादुर सिंह मार्क्सवाद को ही मानवता के भविष्य की ऊँज्यल दिशा मानते हैं। इस दृष्टि से उनकी 'बात बोलेगी' और 'वाम वाम दिशा' रचनाएँ काफी महत्वपूर्ण हैं। कवि कहता है कि मानवता का ऊँज्यल भविष्य और समय की गति की एक ही दिशा है और वह ही मार्क्सवाद की वाम दिशा। ''वाम वाम दिशा / समय साम्यवादी / 'कालमान-विज्ञ मार्क्समान में तुला हुआ।'' इस प्रकार दलित कवि महात्मा ज्योतिबा फुले को 'पटाक्कम' ही मानते हैं और उसी पटाक्कम को अपनी कलम की ताकत मानकर कहते हैं : ''ज्योतिबा / तुम्हारे ही पटाक्कम की / बिजलियाँ कोंधती हैं / हथेलियों में हमारी ।'' शोषण के

स्थिलाफ इनकी जंग सदा जारी है। समाजवादी यथार्थ का विकसित चरण ही प्रगतिवाद है। समाजिक जीवन का यथार्थ चित्रण इसकी मूल प्रवृत्ति है। प्रगतिवादियों ने जहाँ किसान, मजदूर और अन्य शोषित वर्ग का चित्रण किया है वहाँ शोषितों के अन्तर्गत वह नारी भी है जो दुग्ध-युगों से सामाजिक व्यवस्था, सामाजिक आचार-विचारों और नीति-नियमों के कारण शोषित रही है। निराला की इलाहाबाद के पथ पर 'पथर तोड़ती' नारी जहाँ आर्थिक शोषण से शोषित नारी का चित्र अंकित करती है वहाँ दलित भारत की 'विधवा' सामाजिक नीति-नियमों से शोषित नारी की दास्तण स्थिति को अंकित करती है -
 "वह इष्टदेव के मन्दिर की पूजा-सी / वह दीपशिखा-सी शान्त, भाव में लीन / वह कूर काल-ताप्डव की स्मृति देखा-सी / वह दूटे तरु की छूटी लता-सी दीन / दलित भारत की ही विधवा है।"
 किसान और मजदूर समाज की धरोहर है। समाज-जीवन के मेरुदंड हैं। पंतजी ने 'युग्माणी' की 'शिल्पी' कविता में मजदूर और किसान दोनों के कठे परिश्रम का आलोखन करते हुए लिखा है कि - "निर्माण कर रहे थे जग का / जो जोड़ ईट, चूना, पथर / जो चला हथोड़े घन क्षण-क्षण / हे बना रहे जीवन का घर / जो कहिन हलों की नोकों से / अविराम लिख रहे धरती पर / जो उफजाते फल, अन्न / जिन पर मानव-जीवन निर्भर।"

डॉ. रामेय राधव ने साम्राज्यवाद के प्रति 'पिघलते पथर' नामक कविता में स्पष्ट चादेशा दिया कि साम्राज्यवाद का हमें बिनाश करना है। पूँजीवाद, सामंतवाद और साम्राज्यवाद तीनों मानवता के शत्रु हैं और मानवता के उत्थान में बाधक हैं। 'मास्को अब भी दूर' नामक कविता में कवि मास्को को साम्राज्यवाद का मूल्य-स्थल बताता है - "सह दलितों की तीर्थ-भूमि हैं / द्युमा का प्रबल तकाज। / सर्व-प्रथम साम्राज्यवाद का / निकला वहाँ जनाजा।"
 'रश्मिरथी' के कवि दिनकर ने जातिभेद और वर्ग-वैषम्य को भारत की दुर्दशा के कारणोंमें से एक बताया है। जातिभेद के कारण दलितों को बद से बदतर जीवन जीने को बाध्य होना पड़ा। बहुधा गहरा प्रभाव है देश के समाज जीवन पर जातिभेद का - "धंस जाय वह देश अतल में, गुण की जहाँ नहीं पहचान / जाति गोत्र के बल से ही आदर पाते हैं जहाँ सूजान ...।"
 दलितों के बाहुबली महारथी कर्ण को पीछड़ों का आदर्श बताते हुए कवि कहता है कि कर्ण पौरुष का प्रतीक है : "तेजस्वी संतान स्वोजते नहीं नहीं गोत्र बतलाते / पाते हैं जग से प्रशस्ति अपना करताब दिखलाके।"
 पुरुषार्थ का हमारे सामने आदर्श दृश्या। पुरुषार्थ के बिना न ता व्यक्ति, न समाज आगे बढ़ सकता है, न गोरख प्राप्त कर सकता है। क्या आदर्श है जीवन का?, क्या महानता है कर्ण की?
 - "कुल गोत्र नहीं साधन मेरा / पुरुषार्थ एक बस धन मेरा।"

प्रगतिशील कवि नारी को गुलामी और दासता से मुक्ति दिलाने की बात करता है। नारी स्वाधीनता का स्वर इस काव्यधारा में अधिक उभर आया है। कवि नागार्जुन की 'तालाब की मछलियाँ' कविता इस बात का प्रमाण है। नारी शोषण के खिलाफ नागार्जुन अपनी आलाज को बुलांद करते हैं : "रहोगे तुम क्या सदा गुलाम? / हमेशा रुआओगे उच्छिष्ट? / बेयते रहेंगे पश्च की भाँति अरे कब तक तुमको ये लोग? हाय पाकर भी मानव देह / तुम्हारा यह बदतर हाल / तनिक भी ची-चूँ किया भी कि नहीं / खींच लेते हैं जिंदा खाल।"
 स्त्री की दर्दे दास्तां को बयाँ करते हुए कुमारेन्द्र पारसनाथ सिंह ने लिखा : "एक शताब्दी का मौन भंग करने के लिए / एक औरत काफी है।"
 सथारणतः हम उच्च जाति की स्त्रियों के साथ दलित पुरुषों को विवाह करते देखते हैं, लेकिन दलित स्त्री के साथ सरणि पुरुष के यिवाह करने से 'सांस्कृतिक रूप से पिछड़ी' होने के पल्ली को ताने मिलते हैं। 'पंचायती' कविता देविए : "क्या अब पता चला कि मैं चमानिन हूँ? / मुझे राम-कीर्तन न जाने पर / कहता है मुझ से अख्ली ऐसा है / संस्कृत में गाली देता है / मैं नीची जाता की हूँ।"
 आज आजादी के अङ्गसर साल के बाद भी दलित महिलाओं के लिए विशेष कार्यक्रम बनने चाहिए। दलित महिलाओं में आर्थिक सशक्तीकरण नहीं है, इसलिए महिलाओं को

यातनाएँ दी जा रही हैं। यह केसी समाजिक व्यवस्था है, जो नारी को देवी के रूप में पूजना चाहती है, लेकिन नारी को इन्सान के रूप में नहीं देखना चाहती है? दलित कविता इसकी तहकीकात करती है। कवि पंत ने कभी कहा था - “मुक्त करो नारी को / युग-युग की कारा से बांदिनी नारी को / सजनी / सखी प्यारी को।” गरीबी से मुक्ति, अशिक्षा से आजादी, हिंसा से मुक्ति ही हमारा नारा होना चाहिए। वस्तुतः दलितों के बच्चों की शिक्षा की दर दिनोंदिन घट रही है। महिलाओं में शिक्षा की दर दस प्रतिशत से कम है।

दलित कविता पूँजीवादी व्यवस्था से हो रहे अन्याय, अत्याचार, जुल्म एवं शोषण के विरोध में विद्रोह करती है। सरकार द्वारा अपनाएँ गये दमन तन्त्र के खिलाफ दलित कविता आंदोलन कर जनता को विद्रोह करने के लिए मजबूर करती है। अपने अधिकारों के लिए विद्रोह करने वाले अर्ध सैनिक बल का समर्थन, नक्सलबाड़ी के किसानों का विद्रोह, दलित आरक्षण आंदोलन का समर्थन, रणबीर सेना के दलित नर संहार के प्रति आशोक और फटकार तथा तानाशाही-फिताशाही के खिलाफ उनकी उठी हुई आषाज़ को नजर अंदाज़ नहीं किया जा सकता : “एक ही संविधान के नीचे / भूख से रिटियाती हुई फैली हथेली का नाम / ‘दद्या’ है / और भूख में / तनी हुई मुट्ठी का नाम / ‘नक्सलबाड़ी’ है।” इस संदर्भ में धूमिल की कविता का अन्य उदाहरण भी देखिए : “कविता घेराव में / किसी बोस्खलाए हुए आदमी का / संक्षिप्त एकत्राप है।” किसानों की दयनीय दशा का वर्णन करते हुए कवि रामकुमार वैद्यने बड़ा ही मार्मिक शब्दचित्र अंकित किया है - “सबसे किसान हो अभागा हमरे देसवा में / इनहीं जोताई करे इनहीं बोआई करे / राबहूं बेचारे दोज़ मरेले भुखान हो।” कवि किसानों की तरह मजदूरों के उत्पीड़न का चित्र भी अंकित करता है। वह न केवल भास्त के मजदूरों को बल्कि दुनिया के तमाम गुलाम देश के मज़लूमों और बदनसीबों को जाग उठने का आह्वान करते हैं - “तारे जहां के मज़लूमों उठो कि वक्त आया / ए पेट के गुलामों उठो कि वक्त आया।” डॉ. अम्बेडकर ने कहा है - “अगर आप चाहते हैं कि यह राजनीतिक लोकतंत्र सदा फलता-फलता रहे तो इसके लिए सामाजिक लोकतंत्र और आर्थिक लोकतंत्र भी जरूरी है, जिन्हें इसकी नीति के रूप में स्थापित होना चाहिए। नहीं तो राजनीतिक लोकतंत्र का कोई मतलब नहीं रह जाएगा।”

‘दलित’ शब्द किसी वर्ग या जाति विशेष के लिये अभितु हर उस व्यक्ति के लिये संबोधन सूचक शब्द है, जो दबा-पिसा, शोषित-पीड़ित और अविकसित या अत्याचारों को सहन करनेवाला है। डॉ. अम्बेडकर का विधान है - ‘शेर बनो बकरा नहीं’, ज्योंकि बलि बकरे की चढ़ती है शेर की नहीं। जयप्रकाश कर्दम यह बात स्पष्ट कहते हैं कि - “हम इन सार्व रक्थाकारों को अपने प्रेरणास्रोत ल्यों मानें, जबकि उनकी रचनाओं में दलित लेखकों जैसी आण, तड़प और चेतना नहीं मिलती।” आज व्यवस्था परिवर्तन का दुग्ध है। पूरे देश में ‘दलित साहित्य’ अपनी स्वतन्त्र पहचान बनाने में लगा है। आज दलितों में जो आशोक, विक्षोभ, प्रतिहिंसा और सदियों से झेले गए संकोश की कसक है, उसे दलित साहित्यकार अपनी रचनाओं के माध्यम से दूर करने का प्रयास कर रहा है। प्रगतिवादी साहित्य मिल-मजदूरों और मिल-मालिकों के संघर्ष को उठाता है, जब कि दलित साहित्यकार जातिगत भिन्नता की संस्कृति के विरुद्ध अपनी आवाज उठाता है। प्रगतिवाद ने वर्गभेद तथा स्त्री-शिक्षा पर कलम चलाई है, वे स्वयं ब्राह्मणवाद से मुक्त नहीं हो सके हैं। दलित साहित्य लेखन भास्तीय समाज व्यवस्था में व्याप्त अधिकारों का हनन, हश्रण, अपहरण, दलन और हजारों वर्षों के दमन की कहानी कहता है। प्रगतिवादियों ने मार्क्स तथा रस दोनों का मुक्त करने से गुणगान किया है जब कि दलित कवियों ने बाबा साहेब और ज्योतिश्वार फूले को अपना मार्गदर्शक बताते हुए उनकी विचारधारा को वहन करते हुए उनका भरपुर समर्थन किया है। दलित साहित्य उन तमाम लोगों की वकालत करता है, जो दलित हैं, पीड़ित हैं, शोषित हैं, हिन्दुस्तानी पर्विश में ज़ादू हैं और बौद्धिक शब्दों में ‘सर्वहारा और आम आदमी’ हैं। दलित कविता उसी आम आदमी की यथार्थपरक जीवनधारा की अभिव्यक्ति है जब कि जीवन के शास्त्र

सत्यों की उद्भावना प्रगतिवाद में बहुत कम हुई। धीरे-धीरे भाष क्षेत्र में प्रगतिवाद भी रुढ़ीग्रस्त होता गया। प्रगतिवादी कवि मार्क्सवादी विचारधारा को बुद्धि का विषयमात्र बना पाया, उसे हृदय की अनुभूति का विषय नहीं बना सका। परिणामतः उस में विचारों की शुष्कता है, अनुभूति की तरलता नहीं, जब कि दलित कवियों का कविता के साथ 'जैसा जिया वैसा दिया' का सम्बन्ध रहा है। दलित कविता आत्मानुभूति और स्वानुभूति का निचोड़ है उसके स्थान पर प्रगतिवादी कवि की शोषित वर्ग के प्रति बोलिक सहानुभूति व्यक्त हो सकी है। यही कुछ बातें उन्हें प्रगतिवादी और प्रगतिशील कवियों से अलग साम्य-चेष्ट्य की स्थिति में लाकर खड़ा कर देती है। भगवान और भाग्य की मनुवादी वर्जनाओं के सहारे हिन्दी साहित्यकारों ने अन्यजां को साहित्य क्षेत्र में कदम नहीं बढ़ाने दिया, लेकिन शिक्षा के प्रचार-प्रसार, रोजगार की उपलब्धता, आर्थिक शोषण-चक्र से मुक्ति और स्वाभिमान की जाग्रत अवस्था ने दलितों में एक नई येतना का संचार किया और उन्हें साहित्य-सृजन के लिए प्रेरित एवं प्रवृत्त किया। प्रगतिवादी और प्रगतिशील कविता गैर-दलितों द्वारा लिखी गई कविता हैं जब कि दलित कविता अर्थात् दलितों द्वारा, दलितों के लिए, दलितों के विषय में लिखी गई कविता। प्रगतिवादी काव्य-धारा में जहाँ सामाजिक यथार्थ का रूपायन हुआ है, वहाँ वह अनुपम है, किन्तु जहाँ प्रचार, नारे, लाल सेना और हँसिया-हथौड़े तक ही वह सीमित रह गई है, वहाँ वह प्रचारात्मक पद्धति ही बनकर रह गई है जबकि दलित कविता ने न केवल हिन्दी साहित्य बल्कि भारतीय साहित्य को भी 'दलित विमर्श' के लिये मजबूर सा कर दिया। मूलतः प्रगतिवाद अपने सैद्धान्तिक रूप में काल मार्क्स की विचारधारा से प्रभावित है जब कि दलित साहित्य अपने सैद्धान्तिक रूप में डॉ. अमेड़कर की विचारधारा से प्रभावित है। बीसवीं सदी के उत्तरार्द्ध में हिन्दी में अनेक कवियों ने डॉ. अमेड़कर की विचारधारा से प्रभावित होकर दलित जीवन को अभिव्यक्त। प्रदान की। दलितों के भीतर पड़ी सर्जनात्मकता का आविष्कार करने में इस नवीन काव्यधारा की बड़ी भूमिका रही है। 'अप्प दीप भव' गोतम बुद्ध के इस बचन को दलित कवियों ने अभिव्यक्त प्रदान करते हुए देश और दुनिया के दलितों को आहवान करते हुए कहा -

स्वयंदीपक बनो
स्वयंप्रकाशित बनो
दीप से दीप जलाकर
पूरे समाज को प्रकाशित कर दो ...।

संचर्म ग्रंथ :

1. डॉ. गिरीशकुमार एन. रोहित : दलित येतना कोन्द्रित हिन्दी - गुजराती उपन्यास - 'निवेदन' से
2. डॉ. मृत्युजय उपाध्याय : हिन्दी की प्रगतिशील कविता : स्वरूप और प्रतिमान-पृष्ठ : १५/१८/४०/४५/५०
3. डॉ. शिवकुमार शर्मा : हिन्दी साहित्य : युग और प्रवृत्तियाँ-पृष्ठ : ५२९/५३२
4. डॉ. श्रवणकुमार मीणा - दलित साहित्य और समसामयिक -पृष्ठ : ३६
5. संपादक : डॉ. गोवधन बंजारा - दलित एवं स्त्री विमर्श पृष्ठ : ११/१५/४०/४५
6. संपादक : लीलाधर मंडलार्ड - कविता के सौ बरस -पृष्ठ : ५२२
7. संपादक : अभयकुमार दुषे - आधुनिकता के आईने में दलित पृष्ठ : २४०/२५०
8. डॉ. छोटकाप्रसाद बलदेवप्रसाद सांघीहर - प्रगतिवादी कविता पृष्ठ : ११
9. प्रेमचंद : साहित्य का उद्देश्य - पृष्ठ : १६-१७
10. डॉ. विश्वभरदयाल गुप्ता : कविता का समाजशास्त्र - पृष्ठ : १५

कबीर और तुलसी के राम : एक तुलनात्मक अध्ययन

डॉ. संगीता पारेत

हिन्दी साहित्य के इतिहास में भक्तिकाल को स्वर्णकाल माना गया है। १३७५ से १७०० तक के काल खंड में भक्ति की दो धारा प्रवाहित रहीं, निर्गुण और सगुण। निर्गुण भक्ति की संत काव्यधारा (ज्ञानाश्रयी) शाखा के प्रवर्तक कबीर रहे और सगुण भक्ति की राम भक्ति काव्यधारा के प्रवर्तक तुलसी रहे।

इस बार का Thurst Arca तुलनात्मकता है जिस बजह से मैं ‘कबीर और तुलसी के राम’ तुलनात्मक विषय पर अपना विचार प्रस्तुत करूँगी।

कबीरदास और तुलसीदास भक्तिकाल के महाकवियों में अग्रगण्य हैं। रंक से लेकर राजा तक और अपने समय से लेकर आज तक और आनेवाली सदियों तक का संसार, इनके विचार से प्रभावित होते रहेंगे। अब तक हिन्दी के अन्य किसी भी कवि को इतनी लोकप्रियता प्राप्त नहीं हुई, जितनी इन दो महाकवियों को प्राप्त हुई है। इनके भावों और विचारों ने जनता को सबसे अधिक प्रभावित किया है। प्रचार एवं व्यापकता की दृष्टि से इनका साहित्य इतना अधिक महत्वपूर्ण है कि उनकी तुलना में अन्य कवियों की रचना टीक ही नहीं पाती। भक्तिकाल की निर्गुण एवं सगुण भक्ति शाखाओं के संवर्धन और पोषण में इन्होंने पृथक-पृथक योगदान देकर अपना जो स्थान हिन्दी साहित्य में बना लिया है, वह विश्व साहित्य के महान कवियों के लिए भी इर्ष्या का विषय है।

हिन्दी के आलोचकों ने ‘कबीर और जायसी के रहस्यवाद’ या ‘सूर और तुलसी की सगुण भक्ति’ को लेकर काफी आलोचना की है लेकिन ‘कबीर’ और तुलसी दो महाकवियों के काव्य में ‘राम’ भक्ति विषयक एकसूत्रता या विषमता को लेकर आलोचना कम देखने को मिलती है। कबीर को संत काव्यधारा के निर्गुण भक्त कवि के रूप में और तुलसी को राम भक्ति काव्यधारा के सगुण भक्त कवि के रूप में ही देखा जा रहा है। प्रायः एक को सगुणोपासना का कट्टर विरोधी घोषित किया गया तो दूसरे को इसका सबल संस्थापक। यह बात बहुत अंशों तक वास्तविकता पर आधारित होते हुए भी उतनी अधिक निष्पक्ष नहीं है, जितना हम मानते हैं।

वस्तुतः कबीर और तुलसी के आराध्य ‘राम’ में विषमता के तत्त्व उतने अधिक नहीं है, जितने अधिक साम्यता के हैं। उनकी भक्ति का मूल स्वर देखने पर वे दोनों परस्पर बहुत अधिक निकट प्रतीत होते हैं।

कबीर को जन्म से ही धृणा, अपमान, तिरस्कार और आर्थिक संकटों का सामना करना पड़ा था। सामाजिक धृणा और शोषण की चक्की में उनकी प्रतिधा को बूरी तरह पीसा गया था। अगणित संघर्षों की चट्टानों से टकराकर उनका मानस अक्कड़ और फक्कड़ हो गया था।

अतः उनकी प्रेम धारा ईश्वर की भक्ति में प्रवाहित हो गयी।

तुलसी के सामने भी लगभग उसी प्रकार की परिस्थितियाँ थीं, जो कबीर के सामने थीं। रामानंद ने दोनों को अंधकार में भटकने से बचाने के लिए वह ज्योति प्रदान की, जिसको पाकर वे दोनों भक्त कर्वि कृतकृत्य नहीं हुए लेकिन समस्त संसार, और भक्ति साहित्य कृतकृत्य हो गया। उनकी भक्ति की आवधारा का एक एक रस बिन्दु आज भी संसार के प्रत्येक जन को संजीवनी शक्ति देने में पूर्ण समर्थ है।

कबीर और तुलसी दोनों राम के उपासक हैं। दोनों का साध्य एक है, लेकिन साधन में अन्तर है। कबीर के राम धट धट में फैले हुए हैं। अतः राम के प्रेम की व्यापकता अनंत और असीम है। वे अपने आप को निर्गुण राम के निकट ले जाकर, उसीमें एकाकार होकर प्रेम करना चाहते हैं। तुलसी अपने सगुण दशरथ पुत्र राम को लोकाचरण में लीन देखते हुए पूजना चाहते हैं। एक में भक्ति की आकृतता अधिक है, जो अपना अस्तित्व मिटाकर आराध्य का प्रेम पाने के लिए व्याकुल है तो दूसरे में अपनी भक्ति का विश्वास अधिक है, जिसके बल पर अपने आराध्य को ही अपने निकट बुलाना चाहते हैं। इस प्रकार कबीर और तुलसी की भक्ति में जो अन्तर दिखाई देता है, वह है मार्ग का।

कबीर राम को निर्लिपि सरगुण से दूर, निराकार, अजन्मा, अनादि और तुलसी राम को लोकरक्षक एवं लोकग्राह्य बनाने के लिए साकार रूप में पूजना चाहते हैं इसीलिए उनके राम अवतार लेते हैं, लोकरक्षक दिखाई देते हैं। दोनों के साध्य में समानता है लेकिन एक की साधना अंतमुखी है और दूसरे की बहिर्मुखी। फलतः दोनों कर्वि भक्तिधारा के दो ऐसे किनारे हैं जो प्रत्यक्षतः दूर होते हुए भी मिलने को चिवाश प्रतीत होते हैं परन्तु दोनों की धारा एक दूसरे के निकट रखने में पूर्ण समर्थ है।

न कबीर सगुण में अविश्वास करते हैं और न तुलसी निर्गुण का अस्वीकार करते हैं। दोनों यह चाहते हैं कि राम की उपासना में कोई संशय या गलतफहमी न हो। कबीर को यह भय है कि ईश्वर को सगुण मानकर पूजने से उसके (राम) स्थान पर हम भ्रान्तिवश किसी लोकपुरुष की पूजा में रत हो सकते हैं और भक्ति पथ से भ्रष्ट हो सकते हैं इसीलिए वे ईश्वर में आकार को नहीं बल्कि निराकार को ही राम कहते हैं। वे कहते हैं कि -

सरगुण की सेवा करो, निरगुण का रह ज्ञान

निरगुण सरगुण के परे, तहाँ हमारा ज्ञान।

अर्थात् सेवा के लिए सरगुण है, ज्ञान के लिए निर्गुण है, भक्त को इस झंझट में नहीं पड़ना चाहिए। उसे तो अपना ज्ञान निर्गुण और सरगुण के भ्रम से बचकर परमात्मा में लगाना चाहिए तुलसी भी निर्गुण और सरगुण के झगड़े को समझते हैं इसीलिए वे कहते हैं-

हिय निर्गुण, न यनन्हि सरगुण, रसना नाम सुनाम

मनौपुरट सम्पुट लासै, तुलसी ललित ललाम।

कबीर राम के जिस रूप की उपासना करते हैं, उसे दशरथ पुत्र राम की उपासना तक सीमित नहीं रखना चाहते। वे अपने राम की व्यापकता मर्म बताते हुए कहते हैं-

दशरथ सुत तिहु लोक बखाना

राम नाम का मरम है जाना।

उस मर्म को तुलसीदास भी जानते थे। वे कहते हैं कि -

राम अतर्क बुद्धि मन बानी

मरा हमार रस सुनिय सयानी

राम ब्रह्म चिनमय अविनाशी
सर्व रहित सब दर पुर बासी
आदि अत कोई जासु न पावा
मति अनुमान निगम अस गावा ।

निर्व्वच्य ही कबीर और तुलसी के राम में कोई अन्तर नहीं हैं। कबीर और तुलसी दोनों ही निर्गुण राम के उपासक हैं किन्तु तुलसी ने अपने समय की परिस्थिति और अपनी श्रद्धा संगुण अवतारी राम में अभिव्यक्त की है, जिसे कबीर ने माया माना है।

कबीर और तुलसी दोनों की ईश्वर भक्ति के पीछे समाजसुधार का उद्देश्य छिपा था, इसीलिए ईश्वर के अनादि, अनन्त, अगोचर एवं अखण्ड रूपों को समझते हुए भी उन्होंने निर्गुण-संगुण का भेद खड़ा किया। कबीर एकेश्वरवाद की स्थापना करके हिन्दू-मुस्लिम एकता की स्थापना के लिए तथा समाज में फैली हुई अंधेरे रूढ़ियों के निर्मलन के लिए प्रयत्नशील थे। तुलसी हिन्दू समाज में दिन-प्रतिदिन बढ़नेवाली काव्यरता, निराशा, आत्महीनता आदि भावना को मिटाना चाहते थे। अतः एक बादि निर्गुणोपासना तक ही रहा, तो दूसरा संगुणोपासना तक पहुँचकर कहता है कि -

अगुन हिं संगुन हिं नहि कछु ऐदा
गावह हिं बुध पुरान मुनि वेदा ।

कबीर की ईश्वर भक्ति का सामाजिक उद्देश्य था - धार्मिक भेदभाव मिटाने के लिए राम के सर्वमान्य स्वरूप का प्रतिपादन। जब कि तुलसी की ईश्वर भक्ति का सामाजिक उद्देश्य था - संगुण राम के लोकग्राह्य, सरल स्वरूप की स्थापना। अतः कबीर की भक्ति निर्गुण राम तक सीमित रह गई, जब कि तुलसी की भक्ति उसके संगुण रूप की कल्पना तक जा पहुँची।

उपास्य के स्वरूप में कबीर और तुलसी ने अपने उद्देश्य के अनुसार राम में जो भेद कर लिया है, अतः राम की उपासना पद्धति में भी अन्तर आ गया है। कबीर ने राम को अनादि अनन्त होने के कारण सेवा का विषय नहीं बनाया और उसकी सेवा भी कैसे हो सकती है? क्योंकि राम अपने प्रेम का पात्र है, जीव को इससे अधिक प्रिय कोई हो ही नहीं सकता। अतः कबीर की उपासना प्रियतम प्रियतमा सम्बन्ध पर आधारित है। उनके लिए आत्मा प्रियतमा है और परमात्मा प्रियतम। 'हरि मेरा पीव मैं राम की बहुरियाँ' इसीलिए उन्होंने प्रेम का प्याला हृदय से लगाकर संसार को भूलाने का प्रयत्न किया है।

कबीर प्याला प्रेम क), अन्तर लिया लगाय
रोम रोम में रमि रहा, और अमल क्या खाय ।

प्रियतम से मिलने के लिए वे अपनी आत्मा को ज्ञाकुल होकर उसीके देश चलने का आदेश देते हैं-

चल हंसा वा देश को, जहं पिया वसे वित्तोर
सुरत सुहागिन है पनिहारिन, भरे ठाठ बिन ढोर ।

तुलसी को कबीर की भाँति राम को प्रियतम मानकर उपासना करने की स्वतंत्रता नहीं थी, क्योंकि वे राम को संगुण मान चुके थे और उन्होंने मर्यादा पुरुषोत्तम राम की दास्य भाव की संगुणोपासना पद्धति स्वीकार की है। राम स्वामी और स्वर्य सेवक मानकर उन्होंने कहा कि -

सेवक सेव्य भाव बिनु भव न तरिय गरगारि ।

तुलसी की दास्य भक्ति में उन सब विशेषता है, जो होनी चाहिए। सेवक के लिए यह आवश्यक होता है कि वह अपने स्वामी के समक्ष अनन्य भाव से आत्मसमर्पण करे तथा

अनवरत लगन और पूर्ण दैन्य से उनकी सेवा करे। तुलसी ने ऐसा ही किया है। अतः वे मोक्ष की कामना करते हुए भी कबीर के मार्ग से नहीं चल सके बल्कि अपने दास्य भाव की उपासना का पथ ही उन्हें सर्वोत्तम प्रतीत हुआ है। ईश्वर कृपा को उन्होंने सबसे अधिक महत्त्व दिया है। अपने आप को हीन मानते हुए कहते हैं कि -

राम सो बडो कौन, मो सो कौन छोटो ?

राम से खरो है कौन, मो सो कौन खोटो ?

साथ ही उन्हें विश्वास है कि राम के समान अन्य कोई स्वामी ऐसा नहीं है, जो बिना सेवा के भी दीन दास पर दया करे। वे कहते हैं-

ऐसा को उदार जगत्त माहिं?

बिनु सेवा जो द्रव्यै दीन पर, राम सरस कोड नाहीं ।

कबीर की राम भक्ति का लक्ष्य है आत्मा परमात्मा का मिलन। उनका विरह बढ़कर उस सीमा तक पहुँच जाता है, जहाँ वे राम के दर्शन किये बिना जीवित नहीं रह सकते -

कै अब प्रान तजन दै प्यारे, कै अपनी कर लैव
दास कबीर विरह अति बाढेउ, हमको दर्शन दैव ।

तो तुलसीदास भी अविचल हरिभक्त बनने की कामना करते हैं -

कबहुंक हौयह रहनि रहौंगो ?

जय श्री रघुनाथ कृपातु कृपाते सन्त सुभाव गहौंगो
परिहरि देह जनित चिन्ता सुख दुःख सम बुद्धि सहौंगो
तुलसीदास प्रभु यहि पथ रहि अविचल हरि भक्त लहौंगो ।

निष्कर्षतः कबीर और तुलसी दोनों राम के उपासक हैं। ईश्वर की प्राप्ति दोनों की उपासना का लक्ष्य हैं। उस तक पहुँचने के मार्ग में जो अन्तर है, वह ऐसा अन्तर नहीं है जो विपरीत दिशाओं में ले जाता हो। कबीर की भक्ति में प्रेम की प्रधानता है, जो तुलसी में कम है। कबीर में तुलसी के दास्य भाव का अभाव है लेकिन एक प्रेमी को इसकी आवश्यकता भी नहीं है। अंत में दोनोंके राम में अन्तर केवल उत्तना ही है कि कबीर जहाँ संगुण कम और निर्गुण अधिक तक आकर रूप गये हैं, वहाँ तुलसी में निर्गुण और संगुण दोनों रूप को समान स्थान मिला है।

संदर्भ सूची :

१. कबीर ग्रंथावली - श्याम सुंदरदास
२. कबीर - हजारीप्रसाद द्वितेदी
३. रामचरितमानस - तुलसीदास
४. हिन्दी साहित्य का इतिहास - आचार्य रामचन्द्र शुक्ल

सुदर्शन मजीठिया और नरेन्द्र कोहली के व्यांग्य साहित्य का तुलनात्मक अध्ययन ।

डॉ. दक्षा जोशी

प्राचार्य, एवं हिन्दी विभागाध्यक्ष,

एम. डॉ. कुंडलिया आर्ट्स, कॉमर्स एवं कम्प्यूटर सायन्स महिला कॉलेज, राजकोट

दो साहित्यकारों के साहित्य की तुलना करना कठिन कार्य है क्योंकि सामान्यतः दो साहित्यकार की भाषा, भाव, विचार, शैली व अभिव्यक्ति आदि में सहज ही भिन्नता रहती है, कुछ बातों में साम्य भी पाया जाता है ।

डॉ. सुदर्शन मजीठिया और डॉ. नरेन्द्र कोहली स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी व्यांग्य-साहित्य के जानेमाने और लोकप्रिय व्यांग्यकार हैं । दोनों व्यांग्यकारों की भाषा, भाव, विचार, शैली आदि में भिन्नता होते हुए भी साम्यता मिलती है ।

दोनों के प्रथम व्यांग्य-संग्रह १९७० ई. में प्रकाशित हुए । मजीठियाजी का 'इंडिकेट बनाम सिंडीकेट' और कोहलीजी का 'एक ओर लाल तिकोन ।'

दोनों व्यांग्यकारों ने अपना लेखन कार्य काव्य से प्रारंभ कर कहानी, व्यांग्य, उपन्यास और नाटक लेखन किया था । दोनों हिन्दी के सफल अध्यापक रहे और दोनों की धर्मपत्नियाँ स्व. कृष्णा मजीठिया और श्रीमती मधुरिमा कोहली भी हिन्दी की सफल अध्यापिका रहीं ।

दोनों के व्यांग्य-साहित्य के काव्य का तुलनात्मक अध्याय हम निम्नांकित रूप से कर सकते हैं-

राजनीतिक व्यांग्य : मजीठियाजी और कोहलीजी ने वर्तमान दूषित राजनीति के भ्रष्ट नेताओं को लक्षित कर करारे व्यंग्य किये हैं । गांधीवाद और गांधीजी के नाम पर अपनी रोटी पकानेवाले नेताओं पर मजीठियाजी ने 'जय जवान जय किसान' और कोहलीजी ने 'कबूतर' रचना में व्यंग्य कसा है । तो दलबदलू नेताओं का पर्दाफाश 'मंत्री कौन' (मजीठियाजी) और 'त्रासदियाँ दाष्टप्रेम के दुःख की' (कोहली जी) की रचना में किया गया है । आज की राजनीति चुनाव की राजनीति हो गई है । चुनाव की विसंगतियों पर मजीठियाजी ने 'मैं बेचारी अंडे खाऊँ सैया खाये दंडे' और कोहलीजी ने 'ब्लड बैंक की अप्सरा में' में करार व्यंग्य कसा है । दंगे, फसाद, लडाई, झगड़ा करवाना हमारे देश के नेता के जो लक्षण हैं उसे मजीठियाजी ने 'ए मेरे देश के लोगों' और कोहलीजी ने 'नेता के लक्षण' में अभिव्यक्त किया है । आज राजनीति में चमचों की, मिठुओं की और लाउड स्पीकरों की बाढ़ आ गई है । ऐसे चमचों पर मजीठियाजी ने 'जबाँमर्दी एक भूतपूर्व मंत्री

की' और कोहलीजी ने 'बदतमीज बर्टन' रचना में सुचारू अभिव्यक्ति की है। अयोग्य स्वतित या नेता को चुनकर सत्ता पर बिठानेयाती जनता या मतदाता का दोष भी कम नहीं हैं। इस पर मजीठियाजी ने 'लेला और धर्मपल्नी' तथा कोहलीजी ने 'बनना और बनाना' रचना में भारतीय जनता पर व्यंग्य किया है।

दोनों की रचनाओं में राजनीतिक समानता होती हुए भी कहीं-कहीं वैषम्य भी देखा जाता है। दोनों ने स्वातंत्र्योत्तर भारतीय राजनीति और राजनेताओं की दुर्बलताओं, शोषण, प्रष्टाचार आदि पर जो व्यंग्य किया है उस में कुछ भिन्नता पायी जाती है। मजीठियाजी का उपन्यास 'कागजी सुलतान' संपूर्ण तथा राजनीति से भरपूर है। पूरी कलात्मकता के साथ पाठकोंको झकझोटने और देश के परिवेश का एकस-रे पेश करने की क्षमता इस उपन्यास में है, काल्पनिक कथा में व्यार्थ-भास का प्रखर प्रस्तोता 'कागजी सुलतान' राजनीतिक सम्बाइयों का दर्पण बन गया है। कोहलीजी के उपन्यास 'आश्रितों का विद्रोह' में सामाजिक और राजनीतिक व्यंग्य है। कोहलीजी की राजनैतिक व्यंग्य-रचनाओं में गंभीरता, पेनापन और तीव्रता पायी जाती है तो मजीठियाजी की व्यंग्य-रचनाओं में व्यक्ति जीवन की पीड़ा व आक्रोश अधिक देखा जाता है। इस संदर्भ में कोहलीजी लिखते हैं- 'व्यक्तिगत जीवन की पीड़ा तथा राष्ट्रीय जीवन की तर्कशून्य विद्वप्पूर्ण स्थितियाँ कुछ इस प्रकार युग्मी की मन का क्षोभ और आक्रोश व्यंग्य बनकर ही प्रकट हुआ।' (नरेन्द्र कोहली : विचार और व्यंग्य पृ. १०९) राजनीतिक व्यंग्य लेखन के संदर्भ में मजीठियाजी कहते हैं- 'मैंने तो हर विषय पर कलम चलाई है किंतु राजनीति की विसंगतियों और विद्रोहों को अपने व्यंग्य लेखन का आधार बनाया है।' (सापेक्ष-४७, व्यंग्य सफल, संपा, डॉ. महावीर अग्रवाल, पृ. ४४७) सामाजिक व्यंग्य।

मजीठियाजी और कोहलीजी दोनों ने साहित्य के क्षेत्र में अपने सामाजिक दायित्व को भलीभांति निभाया है। दोनों ने समाज की बुदाइयों, विकृतियों, अंधविश्वास, रीतिरिवाज, बाह्यांडबर आदि पर करारे व्यंग्य किये हैं। परंपरागत भारतीय समाज और परम्परागत मूल्यों संस्कारों का व्यार्थ वित्रण दोनों के साहित्य में मिलता है। विदेशी संस्कृति, विदेशी वस्तु का मोह, विदेश में रहने का, विदेश में शादी करने का मोह आदि को मजीठियाजी ने 'शादी एक ग्रीन कार्ड से' और कोहलीजी ने 'अमेरिकन जॉथिया', 'हिन्दुस्तानी' तथा 'स्टार्टनेस का मूल्य' में व्यक्त किया है। प्रवर्तमान पिता-पुत्र के संबंधों की त्रासदी का निरूपण मजीठियाजी ने 'कब्ज खोदने की साइन्स' में तो कोहलीजी ने 'टिक्टों से बढ़कर' तथा 'कुंभस्तान' में किया है। पति-पत्नी के संबंधों में व्यार्थ, शोषण, पारस्परिक प्रेम का अभाव आदि पर मजीठियाजी ने 'झरकीसाबी सदी की ट्रेन', 'देश के लिए', 'महिला दाज' में तो कोहलीजी ने 'सपना' में व्यंग्य करते हैं। दहेजप्रथा को लेकर मजीठियाजी ने 'देश का क्या होगा?' 'एकस्त्रा कमाई', 'पगड़ियों का जमाना', 'मैं तो कोहलीजी ने 'त्रासदी एक घट की' तथा 'जर्दा' में सटीक निरूपण किया है।

दोनों की व्यंग्य रचनाओं के सामाजिक व्यंग्य में समानता अधिक पायी जाती है। फिर भी कहीं-कहीं वैषम्य मिलता है। गाय को माता कहनेवाले तथाकथित गौभकरों पर कोहलीजी की 'संतों की बिल्लियाँ और चूजे' तथा मजीठियाजी की 'हम कहीं जा रहे हैं?' रचना में यह फर्क दिखता है।

आर्थिक व्यांग्य :

कोहलीजी ने 'शंखुक की हत्या' रेलियाँ आदि में बढ़ती महँगाई का व्याख्यात चित्रण किया है तो मजीठियाजी ने 'गठती हुई कीमतें' में कृत्रिम महँगाई का पर्दाफाश किया है। शंखुक की हत्या में कोहलीजी ने इस गरीबी के न हटने के कारण बताये हैं तो 'गरीबी की रेखा' में तथा 'भारत की समाजयादी अर्थनीति पर भाणजीभाई के विषार' रचना में गरीबी दूर करने का यादा करनेवाली सरकार तथा अर्थशास्त्रियों पर मजीठियाजी ने व्यंग्य कसे हैं।

व्यापारीकरण पर कोहलीजी ने 'नया व्यवसाय' में प्रदर्शन में बाहर से आदमी भेजने के व्यवसाय पर व्यंग्य कसा है तो 'हे-मा मालिनी के बाप से मुलाकात' में मजीठियाजी ने यही बात कही है।

आज समाज में पुत्र कामना का हेतु आर्थिक लाभ से है 'चुवक-चुवतियों के विवाह में भी आर्थिक लाभ देखा जाता है। कोहली जी ने 'त्रासदी उज्जपल भविष्य की' तथा 'शका देनेवाले' में आर्थिक विकास न होने का कारण हमारे विदेशी वस्तु खरीदने के मोह को माना है। मिलाबट और कालाबाजारी के व्यापार पर कोहलीजी ने 'शंखुक की हत्या' में व्यंग्य किया है।

धार्मिक व सांस्कृतिक व्यंग्य :

धर्म के नाम पर हो रहे दंगे-फसाद वैमनस्य आदि पर मजीठियाजी ने 'भगवान की ठांडी तिकोन' तो कोहलीजी ने 'असुरक्षित' रचना में व्यंग्य किये हैं। मजीठियाजी ने धर्म के अन्य पहलुओं पर व्यंग्य किये हैं। 'कब्र रखोदने की साइक्स' में ये धर्म को अपने ही धर्म के लोगों से खतरा होता है, ऐसा मानते हैं। 'मेह इन इन्हिया' और 'सती का होना जरूरी' रचना में धर्मगुरुओं और धर्म के ठेकेदारों पर प्रहार किया है। कोहलीजी ने 'संतों की विलियाँ और चूजे' में धर्मगुरुओं के तथाकथित चेलों के शोषण और मनमानी पर व्यंग्य किया है। आज धर्म की आड में तथा धर्म के नाम पर सरकारी जमीन हड्डपने, ज्यानि प्रदूषण फेलानेवालों पर 'किस का भव' और 'भौंपू' रचना में प्रहार किये हैं। धर्म-परिवर्तन और इसाई धर्म के कुप्रभाव का 'भेदभाव', 'पवित्र नगरी' और 'विष्ववांयुत्य' रचना में व्याख्या निरूपण किया है।

भारतीय संस्कृति के नाम पर शादी-व्याह में नाच-गान और शराब पीनेवालों पर 'संस्कृति और चालान' तथा अपने भाई को संस्कृति के रक्षक माननेवालों पर 'अधपढ' रचना में कोहलीजी ने व्यंग्य किये हैं। भारतीय संस्कृति पर पाश्चात्य संस्कृति के कुप्रभाव का चित्रण कोहलीजी ने 'कुटुंब' तथा 'संकट और संस्कृति' में तथा मजीठियाजी ने 'गधे' और 'बावन पत्ते' में किया है।

शैक्षिक व्यंग्य :

आज शिक्षा का क्षेत्र प्रेम का अखाडा बनता जा रहा है। कोहलीजी ने 'दि कॉलेज' में तथा मजीठियाजी ने 'प्रेम दाष्टीयकरण बिल' में इसका चित्रण किया है। मजीठियाजी के 'प्याहोलोजी', 'लवरीया' भी अत्यंत सरीक एवं दसप्रद है। आज शिक्षा के क्षेत्र में छात्रों के लिये डिग्री का या सर्टिफिकेट का कोई मूल्य नहीं रहा है। कोहलीजी ने 'डिग्रीयाँ' तथा मजीठियाजी ने 'कॉलेज बनाम कारस्लाना' में वर्तमान शिक्षा-प्रणाली पर व्यंग्य किया है। आज का अध्यापक न पढ़ाना चाहता है और न छात्र पढ़ना चाहते हैं इस पर कोहलीजी ने 'प्रबंध' तथा मजीठियाजी ने 'प्रोफेसर ठगन्द्र' तथा 'सता के पीछे दोडने वाले हाईब्रीड शिक्षक' रचना में व्यंग्य किया है। वर्तमान समय में शिक्षक उचित मान-सम्मान, वेतन के अभाव में अपना कार्य निष्ठापूर्वक करने में असमर्थ हैं। कोहलीजी ने 'अध्यापक' और मजीठियाजी ने 'शिक्षा और संस्कार' में इस असमानता पर व्यंग्य किया है।

इसके उपरांत दोनों की रचनाओं के साहित्यक व्यंग्य, सार्वजनिक संस्थाओं पर व्यंग्य, तथा पुलिस-विभाग, रेल-विभाग, बस-विभाग, दुरसंचार-विभाग, दुरदर्शन-विभाग, तथा अन्य आयाम तथा, हिन्दी फ़िल्म, विज्ञापन, क्रिकेट, भारत-पाकिस्तान और अमरिका संबंध, कश्मीर समस्या, समाचार पत्र, भाषा समस्या, आदि पर समान रूप से व्यंग्य कहे हैं।

इस प्रकार जहाँ कोहलीजी के व्यंग्य साहित्य में गंभीरता, भाषा की सार्थकता, तीव्रता और पैनापन पाया जाता है वहाँ मजीरियाजी के व्यंग्य साहित्य में हास्य व्यंग्यात्मकता और हल्का-फुल्कापन अधिक पाया जाता है। प्रभाव की द्रष्टि से कोहलीजी पर हरिशंकर पटसाई का तथा मजीरियाजी पर कबीर का प्रभाव अधिक देखा जा सकता है।

ગુજરાતી

પ્રા. સુહાગિની પી. ગરાસિયા

મધ્યકાલીન ભક્તિ કવિતાનું મૂળ છે ક ઋગવેદની ઋગ્વાઓ જેટલું અતિ પ્રાચીન સ્વરૂપ છે. પ્રકૃતિના તત્ત્વોની અને પ્રાકૃતિક ઘટતી ઘટનાઓ પાછળ રહેલી અસીમ કૂપા રૂપે રહેલી શક્તિને દેવરૂપ કહ્યી, તેમાંથી પ્રગટ્યો ભક્તિભાવ અને તેની ભક્તિ મુખ્ય છે. જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિના યોગની વાત પુરાણોમાં તાત્ત્વિકતાથી રજૂ થયેલી છે. પરંતુ એ સૌમાં ભક્તિનો માર્ગ એ જુનામાં જુનો માર્ગ છે. આમ, ભક્તિ એટલે ભક્તની ભગવાન માટેની, પરમાત્મા માટેની ઉત્કટ લગન.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતા પંદ્રમાં શતકથી જે યુગમાં પ્રવેશે છે. તેને ભક્તિયુગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. મધ્યકાળની આ કવિતામાં કેન્દ્ર સ્થાને ભક્તિ રહેલી છે. એમાં જૈનેતર કવિઓનું ધ્યાન પ્રદાન રહેલું છે અને તેમાંચ વૈષ્ણવ ભક્તિમાર્ગ પ્રેરણારૂપે સમગ્ર દેશમાં વ્યાપક બન્યો હતો અને એ વૈષ્ણવ ભક્તિની વ્યાપક અસર તળે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ધર્મપદેશની કવિતા છે. મનોરંજનપૂર્ણ વાતાવર્ત્યાઓ છે. વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન—ચિંતન વ્યક્ત કરતી કવિતા છે, તેમ વિશુદ્ધ ભક્તિમાર્ગી કવિઓનો પણ એક વર્ગ છે. એમાં પાંચ સૈકા જેટલા સમય પછી પણ લોકજીબે જીવંત, હદ્યમાં આદલાદકતા પ્રગટાવતી જેમની કવિતાની કેટલીય પંડિતઓ જનસામાન્યને પ્રેરણા પૂરી પાડતી એવા ભક્તકવિઓના શિરોમણિ નરસિંહ મહેતા અને રાજસ્થાનની ટકેશૂરી ભૂમિની રાજકુંવરી, આજન્મ કવિયત્રી મીરાંબાઈ. ભક્ત નરસિંહ અને મીરાંબાઈ અણિશુદ્ધ ભક્તિ ભાવના ગાયકો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં નરસિંહ 'આદ્ય કવિ'નું બિરુદ્ધ પાખ્યા છે. જ્યારે એમના અનુગામી તરીકે મીરાંનું સ્થાન પણ અનન્ય છે.

ભક્ત નરસિંહ અને મીરાંના કવન વિષયમાં કૃષ્ણ ભક્તિ રહેલી છે. એમણે સંસારમાં કૃષ્ણ પ્રત્યેના પ્રેમભાવને જ સાચો માન્યો છે. આથી બંનેના આરાધ્ય દેવ કૃષ્ણ છે. નરસિંહ પૂર્વેનું જૈન સાહિત્ય પણ ધર્મભાવથી રંગાયેલું હતું પરંતુ ભક્ત નરસિંહે પૌરાણિક, ભાગવત સંપ્રદાયના કૃષ્ણની ભક્તિ સ્વીકારી છે. એમણે પણ કૃષ્ણ ભક્તિ નિમિત્તે જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્યની બોધાત્મક વાત કરી છે પરંતુ બન્ને ભક્ત કવિઓના જીવનમાં માત્ર કૃષ્ણભક્તિ કેન્દ્ર સ્થાને છે. નરસિંહ—મીરાંએ હદ્યની સંચાઈથી કૃષ્ણ પ્રેમસંવેદનાનો કવિતામાં આવિષ્કાર કર્યો હોય એમના પછો પાંચ સૈકા જેટલા સમય પછી આજે પણ જનસામાન્યને પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. તેમજ લોકજીબે જીવંત હદ્યમાં આદલાદ અને ઉત્કર્ષ પ્રગટાવતી ભક્તિ કવિતાની જળહળતી જ્યોત સમાન બની રહ્યાં છે.

નરસિંહ ભક્ત કવિ છે. જ્યારે મીરાં ભક્ત કવિયત્રી છે. નરસિંહ પુરૂષ દેહમાં સ્ત્રીનું હદ્ય લઈ અવતરેલો હોવાથી ગોપીઓની જેમ ભગવાનના નિર્દોષ પ્રેમની કંખના સેવનારો છે. જ્યારે મીરાં તો સ્ત્રી છે. તેથી સ્ત્રી સહજ ભાવનાથી જાતે અનુભવેલ વિરલાવસ્થાને જ તે શરીરોના માધ્યમથી અતિવ્યક્ત કરે છે. આથી જ તેની કવિતામાં સંચાઈનો રણકો છે, આરજૂ છે અને આરત છે. નરસિંહ અને મીરાંના જન્મ સમયની કોઈ ચોક્કસ માહિતી ઉપલબ્ધ થતી નથી. અનેક વિદ્વાનોમાં પણ મતમતાંતરો રહેલા છે પરંતુ બન્નેએ સંસારથી વિરક્ત થઈને કૃષ્ણ ભક્તિ સ્વીકારી છે. એમનું જીવન સુખ પૂર્ણ ન હતું પરંતુ દુઃખ,

ધૂતના, અપમાન અને તિરસ્કારથી ભરેલું હતું. તેમજ બન્ને ભક્તોનું જીવન ચમત્કારોથી ભરેલું છે.

નરસિંહ પોતાના ભાભીના મર્મવચનો અને નાગરી નાતના કટ્યાક્ષવચનોની પરવા કર્યા વિના એંસૌમાં કૃષ્ણને નિધાળી માત્ર કૃષ્ણ ભજનને પોતાની નિયતિ બનાવે છે. એ જ રીતે મીરાંએ પણ રાજકુમારની લજ્જા તજને સાથું સત્તસંગીઓ વચ્ચે રહી કૃષ્ણ ભક્તિ સ્વીકારી છે. આમ મધ્યકાળના આ એ ભક્ત કવિ-કવિયત્રીનો નામોદ્વેખ એકસાથે કરવો પડે એવું પ્રદાન એમનું રહ્યું છે. બન્નેનાં કૃષ્ણપ્રેમના પદોએ ગુજરાતી સમાજમાં એકસરખું સ્વાન જમાવ્યું છે.

નરસિંહ અને મીરાંના પદોમાં એમના જીવન પ્રસંગોની ઘટનાઓનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ મળે છે. નરસિંહની આત્મચરિત્રાત્મક કૃતિઓમાં પુત્રનો વિવાહ, મામેરું, હુંડી, હાર, ઝરીના પદો વગેરે આદેખાયેલા છે. તેમજ પદોમાં કૃષ્ણની વિવિધ છબીઓ દર્શાવી આદર કર્યો છે. મીરાંએ પણ આત્મચરિત્રાત્મક કવિતાઓ આપી છે પરંતુ નરસિંહની જેમ કથનાત્મક રીતે નથી એમના પદોમાંથી મીરાંના જીવન પ્રસંગોની અમુક ઘટના પરિસ્થિતિનો ઘ્યાલ આવી શકે છે. પૂર્વનિષ્ઠા અને સુમર્પિત ભાવનાથી કરેલી કૃષ્ણ ભક્તિને લીધે જીવનમાં કેવા કેવા ચમત્કારો થયા અને પ્રભુએ ભક્તની મર્યાદા સાચવીએ બધું જાબેની કવિતાઓમાં આત્મચરિત્રાત્મક પદોમાં જોઈ શકાય છે.

નરસિંહ અને મીરાં બન્ને ભક્તોએ કૃષ્ણભક્તિને સ્વીકારીને એની લીલા, બાળપણના શાહકિક તોફાનો માતા અને ગોપીઓ સાથેના સંબંધોનું ગુણ ચંકીર્તન કર્યું છે. ભક્ત નરસિંહે કૃષ્ણપ્રીતિના અનેક પદો આપ્યા છે, એમાં કૃષ્ણ જન્મ સમયના પદ, કૃષ્ણ જન્મ વધામણીના પદ, બાળલીલા, વસ્તંતના પદો જેવા પદોનો સમાવેશ કરી શકાય.

ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો એમાં બાળકૃષ્ણની બાળપણની રમ્ભજ ભરી મસ્તી પ્રેરે એવી ઘટનાઓ વર્ણવી છે.

ઓ પેલો ચાંદલિયો, આઈભુને રમવાને આલો

નક્ષત્ર લાવીને માતા, મારા ગજવામાં ઘાલો.

આ ઉપરાંત નરસિંહના ‘જાગોદાતારા કાનુંને સાદ કરીને વાર’, ‘જાગને જાડવા’, ‘જાગો જાગો રે શામળા’ – જેવા ધ્રણાં પદોમાં બાળકૃષ્ણનું ચિત્ર ઉપસે છે. જ્યારે ભક્ત મીરાંએ આવા સ્વરૂપના પદો કરતા કૃષ્ણનો પ્રિયતમ તરીકે સ્વીકાર કરીને ધ્રણાં પદો આપ્યાં છે ભક્ત નરસિંહ કયારેક ગોપી ભાવે કૃષ્ણના દર્શન કરે છે. જ્યારે મીરાંમાં રાણી સહજ ભાવ પ્રકૃતિવતુ જ છે. નરસિંહે ‘બોળી રે ભરવાડણ’ પદમાં કૃષ્ણ પ્રેમમાં લીન થયેલી ગોપીની સ્થિતિ દર્શાવી છે. ગોપી માખણ વેચવા નથી નીકળી પણ માધવને મટુકીમાં ઘાલીને વેચવા નીકળી જોય જે રીતનું વર્ણાન. ભક્ત નરસિંહની તન્મચતા પૂર્વ ભક્તિ જણાવે છે.

બોળી રે ભરવાડણ હશિને વેચવા ચાલી,

શેરીએ શેરીએ સાદ પાડે, લ્યો કોઈ મોરારી.

નરસિંહના ઉપર્યુક્ત પદ સાથે સામ્ય ઘરાવે એવું મીરાનું પદ પણ કૃષ્ણ પ્રત્યેનું એક પદ છે. એમાં પણ પ્રજની ગોપી, કૃષ્ણને મટુકીમાં ઘાલીને વેચવા નીકળી છે.

‘કોઈ માધવ લ્યો, હારે માધવ લ્યો, વેચંતી પ્રજનારી રે,

માધવને મટુકીમાં ઘાલી ગોપી લટકે મટકે ચાલી રે...’

અહીં બને ભક્ત કવિઓએ ગોપીના પાત્ર દ્વારા પોતાની કૃષ્ણ પ્રેમની તદ્દીનતા જ વર્ણવી છે. નરસિંહ અને મીરાંનો દુદ્યમભાવ બન્ને પદોમાં એક સારખો પ્રગટથયો છે.

ભક્ત નરસિંહે કેવળ કૃષ્ણપ્રેમને જ વર્ણવો નથી પરંતુ જ્ઞાનપૂર્વક પ્રભુના પરમ તત્ત્વને, આત્માને, જગત, સંસાર, લોકિક આદિને જાણવાનો નથી પ્રયાસ કર્યો છે. નરસિંહે ઉપનિષદ્ધના જ્ઞાનને પણ કાચ વિષય બનાવીને પરમતત્ત્વની ઓળખ કરી છે. કવિએ ભક્તિ ભાવના

તેમજ જ્ઞાનથી ઈશ્વરની સર્વવ્યાપ્કતાનો સહજ સ્વીકાર કર્યો છે. એમણે પ્રભાતિયાં, ભજન અને પદોમાં પરમતાવને વર્ણવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

—અભિલાષાડમાં એક તું શ્રીઓરિ, જૂજવે રૂપે અનંત ભાસે

—જાગીને જોઉ તો જગત દીસે નહીં, ઉંઘમાં અટપથ ભોગ ભાસે

ભક્ત નરસિંહે આવા ધારા પદોમાં ઉપનિષદ્ધના તત્ત્વજ્ઞાનને ભરપૂર ભક્તિરસથી અને જ્ઞાનપૂર્વક ગાયું છે પરંતુ મીરાંબાઈએ પોતાની કવિતામાં આટલી તીવ્રતા દાખવી નથી. તેમણે પરમતાવનો સાક્ષાત્કાર તીવ્રતાથી જ્ઞાનાત્મક રીતે દર્શાવ્યો નથી. મીરાંબાઈએ તો દેવજી કૃષ્ણભક્તિને જ મહત્વ આપ્યું છે. મીરાંએ ભક્ત નરસિંહની જેમ જ્ઞાન વૈરાઘ્ય બોધના પદો વધારે પ્રમાણમાં આપ્યા નથી પરંતુ એમના પદોમાં કવિત્વ શક્તિ અને અભિવ્યક્તિ નાંદ્યપત્ર બની ઉઠે છે. નરસિંહની જેમ મીરાંએ પણ સંસારિક જીવનની વેદના અને વિટંબશાસ્ત્રો અનુભવી છે. મોહમાયાના વિશ્વને જોયું છે અને ત્યારથી જ તેમને કૃષ્ણભક્તિનો રક્ષ જાગ્યો છે. એમની કેટલીક પંડિતઓ જોઈએ તો ક્યાંક ક્યાંક તત્ત્વજ્ઞાન પ્રગટતું અહીં જોવા મળે છે. આત્મા અને પરમાત્માના અભેદ અને ભેદને મીરાંબાઈ જાણે છે એટલો તે કહે છે કે,

જૂનું તો થયું રે દેવજી, જૂનું તો થયું,
મારો હંસલો નાનો ને દેવજી જૂનું તો થયું

અહીં દેવજી એ દેહના અને હંસલો એ આત્માના પ્રતીક તરીકે આવે છે. દેહની શક્તિકતા અને આત્માની અમરતા, સનાતનતાને જ્ઞાનથી ઓળખવા માટે કહુંછે.

આમ, મીરાંએ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રબોધનું પદ આપ્યું નથી પણ એમની કવિતામાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રસ્તુત થયું છે. પરમતત્ત્વની ઓળખ પાભવાનો પ્રયત્ન એમનામાં પણ છે અને સાક્ષાત્કાર પણ એમણે કર્યો છે. સંસારની અસ્ત્રારતા જોઈને જ મીરાં, નરસિંહની જેમ કૃષ્ણપ્રેમમાં અશ્રેષ્ટ રહી છે પરંતુ નરસિંહના પદોમાં તાત્ત્વિક વિચાર જેટલી ઉત્કર્તાથી પ્રગટથયો છે, એવું મીરાંના પદોમાં નથી.

નરસિંહ અને મીરાંના જ્ઞાન—વૈરાઘ્યનાં પદો વિશે વિચારીએ તો નરસિંહ આત્મા—પરમાત્મા, જીવ, જગત, ઈશ્વર વગેરેની તાત્ત્વિક રજૂઆત કરી છે. એવી મીરાંના પદોમાં આલોખન, પાંચેલી જોવા મળતી નથી. મીરાં સ્ત્રીસહજ ભાવથી કૃષ્ણભક્તિ કરે છે. નરસિંહના પદોમાં તત્ત્વદર્શનની અભિવ્યક્તિ પ્રગટે છે. એમના પદોમાં કૃષ્ણભક્તિની મધુરતા ઉપરાંત, જ્ઞાનનું ઊડાણ, વિષય તથા ભાવ નિરૂપણનું આકર્ષક વેવિષ્ય છે. ગુજરાતી ભાષામાં કૃષ્ણ વિષયક ગીતો વિશેની સમૃદ્ધ પરંપરાની ગંગોત્રી નરસિંહમાં જોવા મળે છે. નરસિંહ અને મીરાંના કૃષ્ણ વિષયક પદોમાં ભાવ નિરૂપણ સમાન હોવા છતાં બનેની કવિત્વ પ્રતિભા એમાં જુદી જુદી પ્રગટ થઈ છે. નરસિંહના પદોમાં સહજતા, ભાવુકતા અને મધુરતાની સાથે જ્ઞાન અને વૈરાઘ્ય ભાવ તેમજ ચિંતનાત્મકતાનો વિનિયોગ પણ પ્રભાવક રીતે થયો છે. જ્યારે મીરાંની કવિતામાં સહજતા અને માધ્યમિક છે પરંતુ જ્ઞાન વૈરાઘ્ય કે ચિંતનાત્મકતા ને ઊડાણ મળતું નથી આમ છતાં પણ હંદ્યસ્થ અનુભૂતિની સર્વાધીનું નિરૂપણ બને ભક્તોના પદોમાં એકસરખી રીતે થયેલું છે.

કૃષ્ણભક્તિ પ્રેમભાવનાની અભિવ્યક્તિમાં રાધા ગોપીઓની રાસ્તરમણાનું પણ નિરૂપણ હોય જ નરસિંહ અને મીરાંએ કૃષ્ણભક્તિ કરી છે. કૃષ્ણપ્રેમ પણ નિરૂપ્યો છે પરંતુ એ સાથે સાથે કૃષ્ણ—રાધા—ગોપીઓના નિભિતે મિલાન અને વિરહભાવની અભિવ્યક્તિ પણ સાધી છે. નરસિંહ અને મીરાંએ ગોપીભાવે કૃષ્ણને ભજ્યા છે પરંતુ બનેના એ પ્રકારના નિરૂપણમાં લેદ રહેલો છે. નરસિંહના પદોમાં કૃષ્ણને પોતાના શ્રદ્ધાળી ગોપી જેવો પ્રેમભાવ અનુભવે તેવો પ્રેમભાવ એમના પદોમાં વ્યક્ત થયો છે. નરસિંહ ગોપીભાવ અનુભવીને કાબ્ય સ્વરૂપ આપે છે. નરસિંહના શ્રુતગારભક્તિને નિરૂપતા પદોમાં રાધા કૃષ્ણ અથવા ગોપીઓનો લીલાપ્રેમ વર્ણવાયો છે. નરસિંહના ધારા બધા પદોમાં

ઉદ્ઘાડા શ્રૂત્વારના આદેખન છે. એમના ભક્તિ શ્રુત્વારના કાવ્યોભાં લોકલાજનો ત્યાગ કરીને ગોપીઓ કૃષ્ણનું ચિંતન કરે છે. આમ, નરસિંહની દસ્તિએ ગોપીભાવથી કૃષ્ણને સર્વસ્વ, સર્વપણ કરી લોકલાજ ત્યારી ભક્તનું મન ભાવનામાં લાગે છે ત્યારે તેવી ભક્તિ શ્રેષ્ઠ છે. સ્ત્રી મીરાને તો ગોપીભાવ ચહેજ હતો પણ નરસિંહ પોતાના પુરુષપણાના લોપની વાત કરે છે. એમનાં શ્રુત્વારપદોભાં ગોપીભાવની અનેક ભાવપરિસ્થિતિઓને મૂર્ત્ત કરતાં વિપુલ સંઘામાં રચાયેલા શ્રુત્વારગ્રીતિના ગીતોમાં નરસિંહની નાજુક અભિવ્યક્તિ મનોહર બનીને આવેછે.

તારી મોરલીએ મન મોદ્દા રે, વૃદ્ધાવન મોરલીવાલા.

મારું વૃદ્ધાવન છે રૂદું, વૈકુંઠ નહિ આવું.

પ્રીતરી બંધાણી તે મે જાણી, આંખડી આખીએ ભરાણી.

આમ, ઉપરની પંક્તિમાં શ્રૂત્વાર રસ જ્યાય આવે છે. મીરાંના કૃષ્ણ વિષયક પદોભાં શ્રુત્વાર નિરૂપણમાં એક પ્રકારની શાલીનતા પ્રગટ થાય છે. નરસિંહની સરખામણીમાં મીરાંના આવા નિરૂપણમાં લ્લીભાવનું આભિજ્ઞાત્ય જ્યાય છે. તેમની અભિવ્યક્તિમાં નારીસહજ, પવિત્રભાવ, કોમળતા, નાજુકાઈ અને શરમ—સંકોચનો ભાવ આવ્યો છે. ઓભાં ભાવાવેશ નથી, આવેશ પણ નથી પરંતુ સંતુલિત રજૂઝાત ચ્યાન્પાત્ર બની છે. મીરાંની કવિતામાં સંયોગ અને વિયોગ બન્ને પ્રકારનું આખેહુબ ચિત્રણ થયેલું જોવા મળે છે. મીરાંએ કૃષ્ણને આરાય દેવ, ‘ગિરધર નાગર’ અને ‘પ્રિયતમ’ તરીકે સ્વીકારી લીધા છે. મીરાં ગોપીભાવે શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેના પ્રેમને ભક્તિ શ્રુત્વારની કવિતામાં સ્પષ્ટરૂપે જ્યાને છે.

— મેરે તો ગિરધર ગોપાલ, દૂસરો ન કોઈ

જારે કે સ્થિર મોર મુકુટ, મેરો પતિ સોઈ

— ગોવિંદો પ્રાણ અમારો રે, મને જગ લાય્યો આરો

જેવા પદોભાં મીરાંબાઈએ સ્વ—વેદનાનું ગાન કર્યું છે. અહો વિરહની વથાથી ભાગી પડતી મીરાં નથી એનામાં રજ્યપૂતાણી સ્ત્રીનું કૈવત છે તેમ એમની કવિતામાં દસ્તિબોચર થાય છે. આ ઉપરાત ભક્ત મીરાંએ સંયોગ શ્રૂત્વારને નિરૂપતા પદો પણ આપ્યા છે.

— જગ જમુના જાતાં મારણે પાલવ શ્રદ્ધો મારો તાણીને

— કુલનો પછેડો ઓદું પ્રેમ બાટડી રે

બાઈ મારો શામણિયો ભરથાર રે.

આમ, મીરાંએ શ્રુત્વારભાવોનું આદેખન કર્યું છે. એમના પદોભાં સુખનું — આનંદનું નિરૂપણ ઓછું છે અને વિરહ—વ્યથાનું નિરૂપજ્ઞ અધિક છે. આમ ઇતાં, નરસિંહની જેમ એમની કવિતામાં આવેશ ઉન્માદના અતિરેકનું સહેજ પણ નથી તેમ ઇતાં કૃષ્ણ પ્રેમભક્તિને ગાવામાં લાગણીનું ઊડાણ એમાં જોઈ શક્ય છે. મીરાં સ્ત્રી છે આધી સ્ત્રીસહજ પર્યાદા, સુચારુ વાણી ભાણામાં પ્રગટે છે. મીરાં સહજ જ ગોપીભાવને વરેલી સ્ત્રી છે. નરસિંહ ગોપીભાવનું મહોરું પહેરે છે જ્યારે મીરાંબાઈમાં એવું નથી. એણે તો બાળપણથી જ કૃષ્ણ—પ્રેમભક્તિનો જે રસ—આનંદ સમર્પજાભાવ હુંટયો હતો, તેનો અંત સુધી પ્રસાર કર્યો છે. એમણે શ્રુત્વારની સાથે વિપ્રવંબ—વિરહની વાતને પણ નાજુકાઈથી પ્રગટ કરીને કાચ્યસ્વરૂપ આપ્યું છે.

પ્રત્યા અને અસરની દસ્તિએ જોઈએ તો નરસિંહની ભક્તિ કવિતા પર મહાયાધ્રના નામદેવ જેવા ભક્તોની, કૃષ્ણ, જયદેવના ગીતાગોવિંદ, આપદેવની હરિલીલામૂત્ત અને ભાગવતની અસર જોવા મળે છે. તેમાંચ જયદેવની અસર ગાન જોવા મળે છે. આ સંહર્ભમાં ઉમાશંકર જોખી, આનંદશંકર ધૂત અને ધીરુભાઈ પરીખ જેવા વિવેગકોએ પણ જયદેવની અસર નરસિંહ પર વિશેષ પડી જોવાનું સ્વીકાર્યું છે. જ્યારે મીરાંબાઈ ઉપર રામાનંદ, જયદેવ, કૃષ્ણ, ચૈતન્ય અને વલ્લબ્ધ સંપ્રદાયની અસર જોવા મળે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનું એ સંદર્ભાભ્ય છે કે તેને આવા નરસિંહ અને મીરાંબાઈ જેવા સંસ્કાર કવિઓ પ્રાપ્ત થયા. બન્ને સ્વતંત્ર કવિ પ્રતિભાઓ છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના તો ખરાંજ, પરંતુ સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યના આ બન્ને ઉર્ભિં કવિઓ અવિસમરણીય બની રહે એવી એમની લક્ષ્ણતાવપૂર્વી સમૃદ્ધ કવિતા આદરને પાત્ર કરે છે. બન્નેનું સાહિત્ય લોકચિત્ભાં, સમાજભાં, અનેનું વિશેષ સ્થાન ધરાવે છે. આજે પણ નરસિંહ અને મીરાંની કવિતા ભજનો લોકજીલે વસેલાં છે. જ્યારે ભડિત સાહિત્યની પરંપરાની વાત કરીએ ત્યારે આ બન્ને કૂણાભક્તોને એકસાથે રાખીને વિચારીએ જ એવું ભાહ્ય એમના પદીભાં રહેલું છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ

૧. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ – અનંતરાય રાવળ
૨. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ – ડૉ. રમેશ એમ. ત્રિવેદી
૩. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ – સી. જમનાદાસ કંપની
૪. તુલનાત્મક સાહિત્ય – ડૉ. પ્રસાદ પ્રતિભા

શિક્ષણની જૂની અને નવી વિભાવનાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ

ડૉ. એ. આર. અરડા, પ્રિન્સીપાલ

ડૉ. વી. આર. શોકાણિયા બી. ઓડ્ઝ. ક્રોલેજ, પોરબંદર.

એક જમાનો એવો હતો જ્યારે રાજીઓ પર ઋધિઓ રાજ કરતા, સંત પાસે સત્તા માથું નમાવતી, ખ્રિસ્તિની નેતા હતા અને રાજ્યિની અનુયાયી હતા. ખ્રિસ્તિના નિયમનમાં રાજ્યતેજ કામ કરતું, દુશરથ દિલ્લા થઈને વસિષ્ઠને આસન આપતા સમય અને સુષ્ટિના પલટા સાથે આ પરિસ્થિતિમાં પણ પરિવર્તન આવ્યું. સમય જતાં ગુરુઓ રાજ્યાશ્રમી બન્યા પ્રથમ રાજ્યાશ્રમ સ્વીકારનાર શિક્ષક ગુરુ દ્રોષા હતા. કદાચ ત્યારથી જ શિક્ષકની પ્રતિષ્ઠા સમાજમાં ઘટતી રહી છે. “ગુરુ” શબ્દનો અર્થ જ અંધકાર દૂર કરનારો ! એવો ધ્યાય છે. સમાજમાં અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર દૂર કરવાનું કામ શિક્ષકનું છે સાચા શિક્ષણ દ્વારા જ એથર્ડ શકે.

આમ, શિક્ષણની વૈદિક કાળથી ચાલતી જૂની વિભાવના ગુરુ કેન્દ્રી, વિષય કેન્દ્રી હતી. ભાષાવાનું એટલે વિષયવસ્તુ મોઢે કરાવવું એવો ધ્યાલ એની પાછળ રહેલો હતો. અભ્યાસક્રમ પણ માહિતીથી ભરપૂર હતો. નૂતન શિક્ષણની પ્રવિધિઓ કે પદ્ધતિઓનો ત્યારે વિચાર પણ નહીં થયેલો પણી વિદ્યાર્થીઓના વય, અભિજ્ઞાન, વલણો વગેરેનો, તફાવતોને અનુલક્ષીને એમના માટે અધ્યયન—અનુભ્વવો, યોજવાનો પ્રશ્ન જ ક્યાંથી ઉદ્ભવે ? તે સમયના શિક્ષકોના માનસમાં ચાર વાતો ગાડે બાંધી રાખેલી....

૧. ભાષાવાનો અધિકાર કેવળ શિક્ષકનો જ. શિક્ષક જ ભાષાવે.

૨. બોલી બોલી ને જ ભાષાવાય.

૩. પાઠ્યપૂસ્તકમાં જે કંઈ હોય એ જ ભાષાવાનું હોય અને ભાષાવાનું કામ વર્ગખંડમાં જ થાય.

શિક્ષકનો અધ્યાપન વ્યવહાર આ ચાર બાબતો પર નિર્ભર હતો. શિક્ષકનો કડપ પર ભાર ! વિદ્યાર્થી સહેજ પણ આધો પાછો થાય તો એનું આવી જ બને ! સજ્ઞાઓ પણ ચિત્ર વિચિત્ર. શિક્ષણ વસ્તુ કંઈસ્થ કરવામાં પાછળ રહેતા વિદ્યાર્થીએ ભાતભાતની સજ્ઞાઓ માટે તેથાર જ કાયદો. ‘સોટી વાગે ચુમ—ચુમ અને વિદ્યા આવે ચુમ—ચુમ’ એ અધ્યાયન પ્રક્રિયાનું શુદ્ધ પદ. ડર ન ઉપજાવે એ શિક્ષક નહીં. એવી એ જમાનાની માન્યતા. વિદ્યાર્થીઓ ચુપચાપ બેસી રહે એનું નામ શિસ્ત. શાળાએ ન મોકલવા માટે માં—બાપને કાકલુદી કરતાં બાળકોનાં દશ્યો ઘેર—ઘેર જોવા મળે. મહેતાજીની હાકથી શુંજતા અને રડતાંરડતાં એમની પાછળ પાછળ ફસડાતા બાળકોને જોઈને કોઈ પણ સહદ્યીની આંખ ભીજાય.

આવી રિસ્થિતિમાં ભાષાવા—ભાષાવાની પ્રક્રિયા આનંદમય શી રીતે બને? અધ્યાયન તદ્દન શુદ્ધ, નીરસ અને યાંત્રિક અધ્યાયન વ્યવહારમાં કોઈ ચેતના કે ધબકારનો અનુભ્વવ થાય જ નહીં. વર્ગ બાળકો માટેનું સ્વર્ગ નહીં પરંતુ કંઈ તો શુંતું હોજાય બની રહે. આથી શાળા શરૂ થયાનો ધંટ બાળકને ઈમરજન્સીના જહેરનામા જેવો લાગે ! ગમે તેમ, પણ બાળકનું મન એક કોરી સ્લેટ છે અને એના પર જે સંસ્કારો પાડવા હોય તે પાડી શકાય છે. એવી ભામક માન્યતા ઉપર શિક્ષકનો અધ્યાયન વ્યવહાર રચાયેલો હતો.

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, સાર્વશિક્ષણ એટલે શું? આ પ્રશ્નોનો જવાબ થોડવા ઘણા ચિંતકોએ પ્રયાસ કર્યા. તેના ફળસ્વરૂપે ખાર્ટપારિક, જડ ગાંધીજી અને અમનો વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણ રીતિ વિરુદ્ધ પેસ્ટેલોજીથી માંડી જહોન ડૂઠી, ગાંધીજી સુધીના કેળવણી ચિંતકોએ અગાવો પોકાણો અને કેળવણીની નવી વિચારધારાની ભેટ સમશ્ર શિક્ષણ જગતને આપી.

ફક્ત: જગતને અધ્યયન—અધ્યાપન વ્યવસ્થારની સંદર્ભિ પ્રાપ્ત થઈ, કેળવણીના હેતુઓ, શિક્ષણ પદ્ધતિઓ, અધ્યયન પ્રવૃત્તિઓ, પરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન પ્રવિધિઓ વગેરે માંથી આમૂલ્ય પરિવર્તન આવ્યું. જેથી વિદ્યાર્થી કેન્દ્ર રથાને આવ્યો, શિક્ષણની નવી વિભાગના ફિલસ્ફ્યૂઝી મનોવિજ્ઞાન અને સમાજશાસ્ત્રની નિપદ્ધિ પર રથાઈ છે. જે Education શબ્દને સાર્થક કરે છે. Education શબ્દ 'E' અને 'edco' નો બનેલો છે. જેમાં 'E' નો અર્થ 'out of' (નો બહાર) અને 'duco' નો અર્થ 'I lead' (હું દોડું છું) એવો થાય છે. ટૂંકમાં, કેળવણી એટલે વ્યક્તિત્વની અંદર રહેલી પ્રતિભાને બહાર આપાશવી.

શિક્ષણની નવી વિભાગનાને અધ્યયન પર આર્થિક અસર કરી જોવી કે,

- ① અધ્યાપન હેતુ કેન્દ્રી અન્યું.
- ② એમાં ભાગનાર બાળકનું મહત્વ સ્વીકારાયું, એ બાળ કેન્દ્રી અન્યું.
- ③ અધ્યાપનની નૂતન પદ્ધતિઓ અને પ્રવિધિઓનો જુન્ન થયો.
- ④ શિક્ષકોના અધ્યાપન વ્યવસ્થારનું મનોવિજ્ઞાનીકરણ થયું.
- ⑤ વિદ્યાર્થને 'શીખવવા' કરતાં એને 'શીખતો' કરવો એ મહત્વનું એવુંતત્ત્વજ્ઞાન સ્વીકારાયું.
- ⑥ અધ્યાપનમાં સાક્ષાત્કરતાં બદલો કે પુરુષકાર વિશેષ કાર્ય ધને છું એ વાતનો સ્વીકાર થયો.
- ⑦ શિક્ષક બાળકનો મિત્ર, માર્ગદર્શક અને શુભેચ્છક બન્યો.
- ⑧ અધ્યાપન પ્રક્રિયા વૈવિધ્યપૂર્ણ અને કિયામય બની.
- ⑨ વર્ગમાં મુક્ત શિક્ષણ અને મુક્ત વાતાવરણ

વિદ્યાર્થીઓમાં સર્વાંગીના વિકાસ સાધવો એ કેળવણીનું ધ્યેય છે, એ હુક્કીકતનો આજે સ્વીકાર થયો છે. આ ધ્યેય સિદ્ધ કરવા જ્ઞાન પ્રાપ્તિ, જ્ઞાનનો ઉપયોગ, સમજની બિલબણી, કૌશલ્યોનો વિકાસ વલણો – અમિત્યત્વિદ્યાઓ – સુટેવોનું ધડતર વગેરે જેવા હેતુઓને કેન્દ્રમાં રાખીને શિક્ષણ કાર્ય કરવા ઉપર ભાર અપાય છે. શિક્ષક હવે આ હેતુઓની સિદ્ધ માટેના શિક્ષણ પ્રદ અનુભવોના આયોજકનું કાર્ય કરવાનું છે.

સોકેટીસે તેના યુગમાં શિક્ષકને 'દાયારા' સાથે સરખાવેલો, એ જ્ઞાન 'દેનારો' નથી પરંતુ 'બહાર આણનારો' છે. ગાંધીજી બાળક વ્યક્તિત્વના શરીર, મન અને આત્મામાં જે કંઈ શ્રેષ્ઠ છે એને બહાર આણનારી પ્રક્રિયાને કેળવણી કહે છે. ફોનેલ શિક્ષકને માળી સાથે સરખાવે છે. માળી આતર, પાણી, સંરક્ષણ આદિ જગતની દ્વારા છોડના વિકાસમાં જીવાયક થાય છે. તેમ શિક્ષક પણ બાળકને જેની ભીજાભૂત શક્યતાઓની સંપ્રાપ્તિમાં સંદ્યાપભૂત થવાનું છે એણે બહારથી ઊંચું એના પર લાદવાનું નથી. આમ, અધ્યાપનની સમશ્ર વિભાગનામાં આજે ધરખમ પરિવર્તન આવ્યું છે. કહેવાય છે કે એક સિક્કાની બે બાજુ હોય છે તેમ જૂના અમિતગમમાં શુરૂ શિયા પ્રત્યેનો આત્મીય સંબંધ, આદર મયોદા, વાલી–શિક્ષક વર્યોના સંબંધોની આત્મીયતા, ભાષાતર સાથે ભાષાતર જેવા લક્ષણાત્મક પાદ્યાઓ નવા અમિતગમમાં ખૂટના જાણાય છે. નવા અને જૂના અમિતગમના પાદ્યાનો તશ્વારત જોઈએ તે?

જૂની સંકલ્પના 3 R's		નવી સંકલ્પના 3 R's	
૧. વાંચવું (Reading)		૧. હાથ (Hand)	
૨. લખવું (Writing)		૨. મગજ (Head)	
૩. ગણવું (Arithmetic)		૩. હૃદ્ય (Heart)	

જૂતા અને નવા અભિગમનો શિક્ષણમાં સ્વાર્થક સમન્વય જરૂરી છે. એ. રીતે માત્ર હાથ પગની મદદથી ક્રામ કરનારો કામદાર કહેવાય. હાથ પગ ઉપરાંત મગજ વાપરનારો કારીગર કહેવાય અને હાથ, પગ, મગજ અને હેઠું રેડીને ક્રામ કરનારો કલાકાર કહેવાય. આમ, શિક્ષણની જૂની અને નવી સંકલ્પનાના સંગમથી કલાકારનું સર્જન કરવાનું છે. એ જ્ઞાનનું સર્જન પોતે કરશે.

આજના વિશ્વવ્યાપી અશોંતિના મૂળમાંછે. સાચા શિક્ષણનો અભાવ. શિક્ષણની જરૂર સમાજને આજે છે તેના કરતાં વધારે કથારેય પણ ન હતી. અત્યાર સુધી દુનિયાની સિથિતિ ઓવી હતી જ્યારે શિક્ષણનો અભાવ પણ માનવીના અસિતત્વને માટે પડકારદૂધન હતો. આજે શિક્ષણની અને તે પણ સાચા શિક્ષણની જરૂર ક્ષેત્રી વધારે છે. કારણ કે આજે આપણી સમક્ષ સર્વનાશનો અથ ઊભો થયો છે. આ અથ અજ્ઞાનતામાંથી ઊભો થયો છે, એ અજ્ઞાન શિક્ષણના અભાવને આભાવની છે.

શિક્ષણ અંગે આપણી પાસે પારદર્શક દાખિ નથી. શિક્ષણ આપનારાઓ પાસે શિક્ષણનો કોઈ ધૃતતારક નથી કે જેને ધ્યાનમાં રાખીને શિક્ષણયાત્રા ચલાવી શકાય. શિક્ષણ—શાસ્ત્રને સરિતા સાથે સરખાવી શકાય. સરિતા અને તળાવમાં મોટો તશ્વાર છે. એ તેનાં બે કારણો છે. એક તો એ કે સરિતા પ્રવાહદ્યુક્ત છે. જ્યારે તળાવ પ્રવાહ વિલોલું છે, બીજું કારણ એ કે સરિતા સમક્ષ એક ધોય રહેલું છે. અને તે સાગરને મળવાનું તળાવ ધોય વિહિન હોય છે. શિક્ષણનું શાસ્ત્ર તળાવ જેવું બંધિયાર નહીં પણ નહીં જેવું પ્રવાહ યુક્ત અને ધ્યેયલક્ષી હોવું જોઈએ એ શાસ્ત્ર નૂતન અને નિત્ય વર્ધમાન હોય તો જ તે વિશ્વવાડીના માનવપુષ્પોમાં સુવાસ મૂકી શકે.

લોઈ આર્મસ્ટ્રોન્ચાના શાઢોમાં કહીએ તો કેળવણીના ગ્રણ પ્રશ્નવકો છે. કેમ બણવું, ભણવા પ્રત્યેનો પ્રેમ અને માત્ર ભણતર એજ પૂર્તું નથી ઓ વાતની પ્રતીતિ.

આમ, ત્યારે જ થાય જ્યારે શિક્ષણ અંગે આપણી પાસે કોઈ થોકસ દાખિ હોય ફિલસ્ફૂરી હોય અને દર્શન હોય.

“તમારો બાળકો તે તમારા નથી; પણ જગત્યાવનની પોતા માટેની જ કામનાનાં તે સંતાનો છે.

તે તમારા દ્વારા આવે છે, પણ તમારાં માંથી આવતાં નથી,

અને તે તમારી સોડમાં રહે છે, છતાં તે તમારાં નથી,

તમે એમને તમારો પ્રેમ ભલે આપો, પણ તમારી કલ્પનાઓ નથી,

કારણ, તેમને એમની પોતાની કલ્પનાઓ છે.

તમે ભલે એમના હેઠને ઘર આપો, પણ એમના આત્માને નથી;

કારણ, તેમના આત્મ તો અવિષ્યના ઘરમાં રહે છે,

જેની તમે કદી સ્વભન્માંથે જાંખી કરી શકવાના નથી.

તમે તેમના જેવા થવા ભલે પ્રયત્નો કરજો પણ તેમને તમારા જેવા કરવા કંંદા મારણો નથી, કારણ

જીવન ગયેલા મારો પાણું જતું નથી અને ભૂતકાળ જોડે રોકાઈ રહેતું નથી.”

— નાલિલ જિત્તાન

“ભારતની જ્ઞાતિ સંસ્થા” એક તુલનાત્મક અભ્યાસ

ડા. શ્રીતિ એમ. જાની

પ્રસ્તાવના:

જ્ઞાતિ સંસ્થા ભારતીય સમાજની એક અદ્વિતીય ઘટના છે. પ્રાચીનકાળથી ભારતની એક પાયાની વ્યવસ્થા છે. આજે પણ ‘એક મહત્વના સામાજિક બળ’ તરીકે ભારતીય સમાજ જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં એક અથવા બીજી રીતે જ્ઞાતિનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. હિંદુઓના સામાજિક જીવનના લગ્નમણ પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં જ્ઞાતિ સંસ્થાના તાણાવાણા ગ્રૂપાયેલા છે જેની વ્યાપક અસરો હિંદુ સમાજના ખોરાક, પોશાક, લગ્ન, રીત રિવાજો, કુટુંબજીવન વ્યવસ્થા વગેરે અનેક ક્ષેત્રો પર જોવા મળે છે. ભારતમાં આપણે જ્યાં હોઈશું ત્યાં જ્ઞાતિની દુનિયામાં જ હોવાના ભારતીય સમાજમાં જ્ઞાતિ એક સ્તર જુથ તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

ભારતીય ઈતિહાસના વિભિન્ન યુગો દરમિયાન જ્ઞાતિ પ્રથાએ વિવિધ સ્વરૂપો ધારણા કર્યા છે. તેમાં કેટલાક પરિવર્તનો પણ આવ્યા છે. આ સંસ્થાની નોંધપાત્ર વિશિષ્ટતાએ છે કે બદલાતી પરિસ્થિતિ સાથે તે અનુકૂલન સાધી લેતી હોવાથી તેમાં પરિવર્તન આવતું હોવા છતાંતે પોતાનું મૂળભૂત અસ્તિત્વ ટકાવી રાખે છે.

જ્ઞાતિ પ્રથાનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે તેની સમજૂતી આ પ્રમાણે આપી શકાય. જ્ઞાતિ વિભિન્ન ગોત્ર જુથોના કુટુંબોનું અને લુણ વિશિષ્ટ નામ ધરાવતું સંસ્થીકૃત સંગઠન અંતર્વિવાહી કોટિકમિક સ્તરજુથ છે. જે તેના સભ્યોની પારસ્પરિક તેમજ જુથ બહારની પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે, ખાનપાન, લગ્ન, વ્યવસાય, ધર્મ, નિયંત્રિત સામાજિક ધોરણો તથા મૂલ્યો ધરાવે છે. તેમજ જ્ઞાતિ જૂથનું સભ્યપદ અર્પિત દરજા ઉપર રચાયેલું હોય છે.

આ સંશોધન લેખમાં ડા. ધૂર્યેને આપેલા જ્ઞાતિના લક્ષણોને વર્તમાન પરિસ્થિતિના સંદર્ભે તપાસવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે.

જ્ઞાતિના લક્ષણો:

પરંપરાગત જ્ઞાતિનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે ડા. ધૂર્યે જ્ઞાતિના લક્ષણો આ પ્રમાણે સમજાવે છે.

(૧) હિંદુ સમાજનું જુદા—જુદા બંદોમાં વિભાજન:

ભારતમાં જુદી—જુદી જ્ઞાતિઓ દ્વારા સમાજનું જુદા—જુદા વિભાગોમાં વિભાજન થયેલું જોવા મળે છે. હિંદુ સમાજ પ્રાચીન સમયથી જ અખંડ સમુદ્ધાય તરીકેનું સ્થાન ધરાવતો નથી. ભારતની દરેક જ્ઞાતિ એક અલગ અને સ્વતંત્ર સામાજિક એકમ તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ જ્ઞાતિ સંસ્થાની મુખ્યત્વે ત્રણ લાક્ષણિકતા છે. (૧) દરેક જ્ઞાતિનું સભ્યપદ જન્મના આધારે પ્રાપ્ત થાય છે અને જે જ્ઞાતિમાં જન્મ થાય તે જ્ઞાતિનો દરજા વ્યક્તિને જન્મતાંની સાથે જ પ્રાપ્ત થાય છે. વ્યક્તિ સ્વપ્રયત્નથી જ્ઞાતિનું સભ્યપદ કે દરજા બદલી શકતી નથી. (૨) દરેક જ્ઞાતિની પોતાની જ્ઞાતિ પંચાયત હોય છે જે જ્ઞાતિના સભ્યોના વર્તન ઉપર નિયંત્રણ રાખે છે. જ્ઞાતિના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરનારને જ્ઞાતિ પંચાયત શિક્ષા કરે છે. જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાને ટકાવી રાખવામાં જ્ઞાતિ પંચો અને તેમની સત્તાઓએ મહત્વનો ભાગ બજાવ્યો છે. જ્ઞાતિ એક સંગઠિત જુથ તરીકે ટકી રહી છે, તેમાં જ્ઞાતિ પંચાયતની ભૂમિકા મહત્વની છે. (૩) દરેક જ્ઞાતિના રીત

રિવાજો અને ધારા—શોરણોની બાબતમાં તકાવત જોવા મળે છે. જુદી—જુદી જ્ઞાતિઓના સાંસ્કૃતિક તફાવતો ધ્યાન જેથે તેવા હોય છે. જેને આપણે 'જ્ઞાતિની સંસ્કૃતિ' તરીકે ઓળખાવીએ છીએ દરેક જ્ઞાતિને પોતાની આગવી સંસ્કૃતિ હોય છે. ઉપરની લાક્ષણિકતાઓના આધારે કહી શકાય કે દરેક જ્ઞાતિ સ્વતંત્ર સામાજિક એકમ તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

(૨) કોટિકમ:

જ્ઞાતિનું બીજુ લાભજ્ઞ વિવિધ જ્ઞાતિઓના અસમાન સામાજિક દરજાઓનો કોટિકમ છે. ભારતની બધી જ જ્ઞાતિઓની ઊંચ—નીચ અંગેની ચોકકુસ ખોજના જોવા મળે છે. આ કોટિકમિક માળખામાં એક છેડે ભ્રાબજ્ઞો અને બીજા છેડે અસ્વચ્છ રહેલા છે. વચ્ચેની બધી જ જ્ઞાતિઓ તેની બાજુની જ્ઞાતિ કરતા ઊંચી હોવાના દાવાઓ કરતી જોવા મળે છે. આમ જ્ઞાતિ વ્યવસ્થામાં જ્ઞાતિઓના દરજાઓની અસમાનતા એટલે કે કોટિકમ છે પરંતુ આ કોટિકમમાં કઈ જ્ઞાતિ, કયા સ્થાને છે તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે કારણ કે જ્ઞાતિઓનું સ્થાન નક્કી કરવા અંગેના સર્વસ્વીકાર્ય ઘોરણો જોવા મળતા નથી.

(૩) ખાનપાન અને સંપર્કનું પ્રતિર્ભંધો:

જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ વચ્ચે ખાનપાન અને સંપર્કના પ્રતિર્ભંધો જ્ઞાતિના શુદ્ધિ અશુદ્ધિના જ્યાલ દારા નક્કી થયા હોય છે અને તે પરંપરાયી ચાલ્યા આવે છે. શુદ્ધિ—અશુદ્ધિના જ્યાલ અનુસાર પોતાની અને પોતાનાથી ઊંચી ગણાતી જ્ઞાતિના કુટુંબના ધરના ખોરાક અને પાણી લઈ શકાય પરંતુ પોતાનાથી નીચી ગણાતી જ્ઞાતિઓના કુટુંબના ધરના ખોરાક—પાણી લઈ શકાય નહીં. તેવી માન્યતા જોવા મળે છે. ખાના—પીવાના સંબંધોમાં જુદા—જુદા પ્રદેશમાં જુદી—જુદી જ્ઞાતિઓના રિચાજોમાં ધરા જ તકાવત જોવા મળે છે. ખાવા પીવાના વ્યવહારોમાં ધરણાં ચુસ્ત અને સુઝમ ઘોરણો જોવા મળે છે.

સામાજિક સંપર્કની બાબતમાં પણ કેટલાક નિયમો છે. અમુક જ્ઞાતિઓના સભ્યોનો સ્પર્શ થતા અમદાઈ જવાય તેમ મનાતું હતું કેટલીક જ્ઞાતિઓના પડળાયાથી અમદાઈ જવાય છે એવો જ્યાલ જોવા મળતો હતો. આવી જ્ઞાતિઓ ગામને છુંડે અલગ નિવાસ કરતી હોય છે. તેમજ આવી જ્ઞાતિઓને વાંદ્ચ, ધોળી વરીએની સેવાઓ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નહીં. આમ, જ્ઞાતિ વ્યવસ્થામાં સ્પર્શ અને આમદાઈના જ્યાલો રૂઢ થયેલા છે.

(૪) નાગરિક—ધાર્મિક અસમાનતા:

ભારતની વિવિધ જ્ઞાતિઓમાં ચડતા—ઉત્તરતાપણાના જ્યાલોને આધારે નાગરિક—ધાર્મિક અધિકારો વિશે એક પ્રકારની અસમાનતા જોવા મળે છે જે મુખ્યત્વે આ પ્રમાણોની છે.

૧) નાગરિક અસમાનતા : નાગરિક અધિકારોની અસમાનતાની બાબતમાં નિભન જ્ઞાતિઓના વસવાટો ગામની બહાર અથવા સર્વર્ણના વસવાટથી દૂર રાખવામાં આવતા તેઓને અમુક સમયે જ ગામમાં આવવા જવાની છૂટ આપવામાં આવતી.

- ગામના કુલેથી પાણી ભરવાની બાબતમાં અસમાનતા જોવા મળતી. ઉચ્ચ અને નિભન જ્ઞાતિઓ એક જ કુલેથી પાણી ભરી શકતા નહીં.
- નિભન જ્ઞાતિઓના બાળકોને શાળા પ્રવેશ મળી શકતો નહીં અન્ય અસર્થતામાં નિભન જ્ઞાતિના સભ્યો છત્રી, ચંપલ, સોનાના ઢાંનીનાનો ઉપયોગ કરી શકતા નહીં. તેમજ ઉચ્ચ જ્ઞાતિની ભાગનો પણ ઉપયોગ કરી શકતા નહીં.

૨) ધાર્મિક અસમાનતા : નિભન ગાળાતી જ્ઞાતિના સભ્યોને વેહિક વિવિધો પર પ્રતિર્ભંધ હતો તેમજ મંહિર પ્રવેશ આપવામાં આવતો નસી. આ બધી જ અસમર્થતામાં અનેક પ્રાદેશિક વિભિન્નતાઓ જોવા મળતી.

(૫) વંશનુશ્ચત વ્યવસ્થા : જ્ઞાતિઓના વ્યવસ્થાઓ વંશપરંપરાગત ચાલ્યા. આવતા હતા દરેક જ્ઞાતિના સભ્યોએ પોતાનો નક્કી થેબોલો ધંધો કરવો તે તેની ફરજ ગણવામાંઆવતી અન્ય ધંધો ફાયદાકારક જણાતો હોય તો પણ જ્ઞાતિનો ધંધો છોડીને અન્ય ધંધો કરી શકતો નહીં. ધંધાની મુક્ત પરંદગીમાં અમુક છૂટણાટો હતી જેમ કે વ્યાપાર, ખેતી, ખેત મજૂરી અને લશકરની નોકરી જોવા કેટલાક વ્યવસાયો કોઈ પણ જ્ઞાતિની વ્યક્તિ સ્વીકારી શકતી. તેવી જ રીતે કારીગરના વ્યવસાયમાં આવી છૂટ મળતી પરંતુ ભ્રાબજ્ઞ જ્ઞાતિને

વ્યવસાય કે નિભન શક્તિઓના વ્યવસાય અન્ય જ્ઞાતિના સભ્યો અપનાચી શક્તા નહીં. વ્યક્તિત્વી વ્યવસાયની પસંદગીમાં પોતાની જ્ઞાતિનું નેતૃત્વ નિયંત્રણ રહેતું એટલું જ નહીં પણ બીજા જ્ઞાતિઓનું નિયંત્રણ પણ અસરકારક ભાગ ભજ્યા હતું દરેક જ્ઞાતિ પોતાનો વ્યવસાય બીજી જ્ઞાતિના સભ્યોને કરવાની છૂટ અપાતી નહીં.

આમ, ધૈધાની પસંદગીમાં સામાન્ય રીતે જ્ઞાતિના ધીરજોના અંકુશો રહેતા હતા. આમ છતાં, વિવિધ જ્ઞાતિઓ માટે વિવિધ ધૈધાઓની પસંદગીની મધ્યાંદિત મોકાંપણ રહેતી હતી.

(૬) ભજી પરન્ય પ્રતિબંધો : દરેક જ્ઞાતિમાં લગ્ન. અંગેના શુસ્ત નિયમો હોય છે. દરેક જ્ઞાતિમાં અંતર્ભિન અને બહિર્ભિનના નિયમોના પાલન ઉપર વિશેષ ભાર મુક્કવામાં આવે છે આ ઉપરાંત છૂટાંડા, લગ્નવય, પુનઃલગ્ન, વિધવા છુવન અને વિધવા પુનઃલગ્ન અંગેના નિયમો હોય છે. લગ્ન અંગેના પ્રતિબંધોમાં પ્રાહેણિક અને જ્ઞાતિવાર વૈકિદ્ય જોવા મળે છે પરંતુ સામાન્ય નિયમ તરીકે વ્યક્તિત્વે પોતાની જ્ઞાતિના લગ્ન અંગેના નિયમોનું પાલન કરવાનું સોંચ્યે છે.

ડૉ. ધૂર્યે એ બનાવેલા જ્ઞાતિના લક્ષણોનું સ્વરૂપ મધ્યયુગના અંત સુધી અત્યારે જડ સ્વરૂપે જોવા મળતું હતું પરંતુ બ્રિટિશ રાજ્ય આમલ દરમ્યાન જ્ઞાતિ સંસ્થામાં નોંધપાત્ર પરિવર્તનનો આવેલા જોવા મળે છે. પરિવર્તનની આ પ્રક્રિયા સ્વતંત્રતા પછી મૂખ જ ઝડપી બની છે. વર્તમાન સમયના સંદર્ભે જોતા જ્ઞાતિ સંસ્થામાં નીચે પ્રમાણેના લક્ષણો જોવા મળે છે.

ખંડવિભાજન:

ભારતીય સમાજની વ્યવસ્થા તેની જ્ઞાતિઓના આધારે રચાયેલી છે. જ્ઞાતિ દ્વારા વ્યક્તિને પ્રાપ્ત થતો અપીંત દરજ્જો સમાજમાં વ્યક્તિત્વનું સ્થાન નક્કી કરે છે. વ્યક્તિન આજે પણ પોતાની જ્ઞાતિ દ્વારા સામાજિક ઓળખ આપે છે. જ્ઞાતિની અટકો લખાય છે તથા ઓલાય છે. આમ, જ્ઞાતિ વિશેની વ્યક્તિત્વી સામાન્યતા ટકી રહી છે. દરેક જ્ઞાતિ એક જ્ઞાતિ જુથ દ્વારા બીજા જ્ઞાતિ જુથથી જુદી પડે છે. દરેક જ્ઞાતિનું પોતાનું જરૂરી છે. અને તેના નિયમો છે જે પોતાની જ્ઞાતિના બધા જ સભ્યોને લાગુ પાડી શકાય છે. દરેક સભ્ય તેનું પાલન કરે છે અહીં પોતાની જ્ઞાતિના સભ્ય તરીકે દરેક સભ્ય પોતે એક જ જુથના સભ્યો છે એવી સલામતી અનુભવે છે અને બીજી જ્ઞાતિના સભ્યો કરતા જુદાં છે એવી માનસિક લાગણી અનુભવે છે. આમ, વર્તમાન સમયમાં ભારતમાં વ્યક્તિગત અને જુથગત અનુગતા જ્ઞાતિના આધારે નક્કી થતી જોવા મળે છે તો સાથોસાથ સ્થળાંતરની પ્રક્રિયા ઝડપી બની હોવાશી પ્રાહેણિક એકતા, ધાર્મિક એકતા જોવા પરિબળો આમાં ઉમેરાતા જોવા મળે છે આમ, છતાં પોતાની જ્ઞાતિના સભ્યો સાથે ‘અમે’પણાની અને બીજી જ્ઞાતિના સભ્યો સાથે પરાયાપણાની ભાવના જોવા મળે છે. જ્યાં સુધી આપણા સમાજમાં જ્ઞાતિ ઓળખ તરીકે ટકી રહેશે ત્યાં સુધી જ્ઞાતિ આધારીત સામાજિક વિભાજન જોવા મળશે તેમ કહી શકાય.

કોટિકમિક ઓળખનું:

દરેક જ્ઞાતિ સામાજિક સાર રચનામાં કોટિકમિક માળખામાં ગોઠવાયેલી છે. એટલે કે દરેક જ્ઞાતિનું સમાજ વ્યવસ્થામાં સમાન નથી પરંતુ ઊથ–નીથના કોટિકમિક માળખામાં ગોઠવાયેલા છે. જેમાં પ્રાણીઓની ઊથી ઉપરના રથાન ઉપર અને શુદ્ધો સૌથી નીથેના રથાન ઉપર છે. જે રથાન આજે પણ ટકી રહ્યું છે. પરંતુ વચ્ચેની જ્ઞાતિઓના કોટિકમિક માળખામાં સ્પષ્ટતા જોવા મળતી નથી. દરેક જ્ઞાતિ પોતાની જ્ઞાતિને પ્રાણીઓના સથાને બનાવવાના પ્રયત્ન કરે છે. આમ પ્રાણીઓનું સરોપરી રથાન આજે પણ જોવા મળે છે. કોટિકમના આધારે પ્રાપ્ત થતા હક્ક અને ફરજોમાં પણ પરિવર્તન આવેલા છે. દરેકને ખાબળા પછીના જ્ઞાતિને કોટિકમિક હક્ક પ્રાપ્ત થાય છે અને તે બધા જ લાભ શુદ્ધો પહેલાના હોય છે. ક્રેટલીક સરકારી નીતિઓમાં નિભન જ્ઞાતિઓના આર્થિક, સામાજિક વિકાસ કરવાના પ્રયત્નને લીધે વર્તમાન સમયમાં વધી જ જ્ઞાતિઓ પોતાને કોટિકમિક માળખામાં દરેક જ્ઞાતિ સંસ્થા સંસ્કૃતિકરણ દ્વારા પોતાનું સ્થાન ડિસ્પ્લે લઈ જવાના પ્રયત્ન કરતી તેના બદલે આજે નિભન જ્ઞાતિને દરજ્જો સ્વીકારતી અને સાખિત કરતી જોવા મળે છે.

ખાન-પાન અને સંપર્ક પરના પ્રતિર્ભાષો:

ખાન-પાન અંગેના નિયમોમાં પરંપરાગત રીતે જે શુદ્ધિ-અશુદ્ધિના ઘ્યાલો જોવા મળતા હતા તેને સ્થાને વર્તમાન સમયમાં સ્વાસ્થ્ય સાથે સંબંધિત ઘ્યાલ જોવા મળે છે. પ્રોટીન, ચરણી, કાર્બોહાઇડ્રેટ, વીટામીન્સ અને મીનરલ્સને ધ્યાનમાં રાખીને ઓરાક લેવામાં આવે છે. કયો ઓરાક ખાઈ શકાય અને કયો ઓરાક ન ખાઈ શકાય તેમાં ઘાર્મિક્ટાને બદલે પોષણને વધુ મહત્વ આપવામાં આવે છે. પરંપરાથી માસાહાર કરતી શાંતિઓ પણ શકાછારી ઓરાકને મહત્વ આપતી થઈ છે તેની પાછળ ઘાર્મિક્ટાને બદલે સ્વાસ્થ્યનો ઘ્યાલ વધુ સંકળાયેલો છે. ડા.ત. દરીયાઈ ગ્રાણીઓનો ઓરાકમાં ઉપયોગ કરનાર લોકો પાણીના પ્રદૂષણથી માહિતગાર બન્યા છે અને આવો પ્રદૂષિત ઓરાક સ્વાસ્થ્ય માટે નુકશાનકર્તા બને છે તેથી તેનો અસ્વીકાર કરતા જોવા મળે છે તેવી જ રીતે શકાછારી ઓરાક લેતા લોકો કેટલાંક કરીએ, શક વગેરેનો ઓરાકમાં ઘાર્મિક્ટાને લીધે ઉપયોગ કરતા ન હતા તે સ્વાસ્થ્ય માટે ઉપયોગી જણાતી ઓરાકમાં ઉપયોગ કરતા જોવા મળે છે. આમ, આન પાનના સંબંધીમાં શાંતિના વોસણે ઘરણા જ પરિવર્તન આવેલા છે. સાથો સાથ શાંતિ આધારીત ઘ્યાલ મુજબ કોના ઘરનો ઓરાક લઈ શકાય અને કોના ઘરનો ન લઈ શકાય તેમાં પણ પરિવર્તન આપ્યા છે. આજે જેમની સાથે સામાજિક સંબંધી હોય તેમને ત્યાં લોકો ઓરાક લેતા જોવા મળે છે. કાર્યો ઓરાક અને પાણી ઓરાકના પ્રતિઅંધી લગભગ નાભૂદ થયેલા જોવા મળે છે. જેમના ઘરનો કાર્યો ઓરાક લઈ શકાય તેમના ઘરનો પાણી ઓરાક પણ લઈ શકાય છે. તેવી વિચારસરણી જોવા મળે છે. શ્રાવણ શાંતિના સાધ્યો હોટલોના ઓરાકનો ધૂટથી ઉપયોગ કરતા જોવા મળે છે. તેમજ ઘરનો બનાવેલો ઓરાક બહાર લઈ જઈને જમી શકે છે. આમ આન-પાનના પ્રતિઅંધી લગભગ સમાજમાંથી નાભૂદ થયેલા જોવા મળે છે. ઓરાક સાથે શુદ્ધિ-અશુદ્ધિના ઘ્યાલને બદલે સ્વાસ્થ્યને જોડવામાં આવે છે.

આરતના બંધારણમાં હરેકને સમાનતાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે. અને અસ્પૃશ્યતાને જુની ગાણ્યવામાં આવે છે. તે મુજબ સંપર્ક પરના પ્રતિઅંધી નાભૂદ થયેલા છે. અસ્પૃશ્ય સિવાયની શાંતિએનીના સ્પર્શથી અભિડાઈ જવાનો ઘ્યાલ નાભૂદ થયો છે. યુવા પેડી ‘અસ્પૃશ્ય શાંતિએના સ્પર્શથી અભિડાઈ જવાય’ તે બાબત પણ સ્વીકારતી નથી ભાસ નોંધનીય ભાબત એ છે આભિષેટના ઘ્યાલો આધિક દરજાઓનો સાથે સંકળાયેલા જોવા મળે છે. એટલે સવારી શાંતિના સભ્યો પોતાની સાથે શિક્ષણ કે વ્યવસાયમાં જોડાયેલ અસ્પૃશ્ય શાંતિની વ્યક્તિત્વ સાથે સ્પર્શ-સ્પર્શના ભેદભાવ રાખતી નથી પરંતુ સફાઈ કામદાર તરીકે ફરજ અભિવનપર વ્યક્તિત્વના સ્પર્શ લોડી સૂગની ભાવના જોવા મળે છે. અહીં કઢાય સ્વચ્છતાના આગ્રહ તરફ લોકો હોરવાતા જોવા મળે છે. સૌથી વધુ પરિવર્તન સ્પર્શ-સ્પર્શના પાસામાં આવેલા છે. હરેક શાંતિઓ વચ્ચે પરસ્પર સંપર્ક વ્યવહાર કર્યો છે.

નાગરિક-ઘાર્મિક અસમાનતા:

બંધારણમાં હરેકને સામાજિક કાળુની સમાનતા આપવામાં આવેલી છે પરંતુ ઘાર્મિક બાળનોમાં અસમાનતાએ ટકી રહી છે. મોટા મંહિરો અને ભાત્રાના સ્થળોમાં ભેદભાવ જોવા મળતા નથી પરંતુ સ્થાનિક મંહિરમાં આજે પણ અસ્પૃશ્ય શાંતિએને પ્રવેશ પર નિષેધ જોવા મળે છે. સર્વાંગ ડિસ્પ્લેઓ પોતાના ઘાર્મિક પ્રસંગોમાં નિભન જ્ઞાતિના સભ્યોને સામેલ કરતા નથી. કુણદેનીની પૂજા, નૈવૈદ્ય વળીરે વિદ્યિઓમાં નિભન શાંતિએ સાથેના વ્યવહાર જોવા મળતા નથી અદલું જનહી પરંતુ નિભન જ્ઞાતિના લોકો પોતે જ આવા પ્રશ્ંગોએ દૂર રહેવાનું ઉચિત માને છે. આજે પણ આધ્યાત્મિક વિચારસરણીનું સમાજમાં પ્રભુત્વ છે. લોકો કોઈ દેન-હેવીઓના કોપનો ભોગ ન બની જવાબ તેની તકેદારી રાખે છે. પાપ અને પુણ્યના ઘ્યાલથી અંધારેલા જોવા મળે છે.

નાગરિક અસમાનતામાં હરેક શાંતિના લોકો નાગરિક અધિકારો પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ અકિત અસુક શાંતિના સભ્ય લોચાથી તેને નાગરિક સેવાઓથી નંબિત રાખી શકાતા નથી. નિભન જ્ઞાતિના સભ્યોને સમાજ તરફથી બધી જ સામાજિક સેવાઓ પ્રાપ્ત થતી જોવા મળે છે.

વંદ્યાનુગત વ્યવસ્થા:

વ્યવસ્થા અને શાસ્ત્રિનો સંબંધ સંપૂર્ણ પણો ભુંચાઈ ગયો હોય તેનું લાગે છે. આમ છતાં, કેટલીક શાસ્ત્રિઓ પોતાની શાસ્ત્રિના જ વ્યવસ્થા કરતી જોવા મળે છે. જેમ કે, કર્મકારીનો વ્યવસ્થા પ્રાચીન જ કરી શકે પરંતુ ધર્મની નવી—નવી શાખાઓ અસ્તિત્વમાં આવેલી છે. તેના શાસ્ત્રિક કાર્ય અન્ય શાસ્ત્રિના સભ્યો કરતા જોવા મળે છે. દા. ત. શાખાત્મક પરિવાર હારા થતા યજ્ઞ કોઈપણ શાસ્ત્રિના સભ્યો કરતા જોવા મળે છે. વાણીંદ શાસ્ત્રિનો વ્યવસ્થા જે શાસ્ત્રિના સભ્યો કરે છે. પરંતુ તેને મળતો આવતો જ્યુટી પાર્બતીનો વ્યવસ્થા કોઈપણ શાસ્ત્રિના સભ્યો કરતા જોવા મળે છે. સફાઈનું ક્રામ માટે હરિજનો જ કરતા જોવા મળે છે. નવા વિકસેલા ઔપયારિક તાલીમ સાથે જોડાયેલા વ્યવસ્થા દરેક શાસ્ત્રિના સભ્યો કરતા જોવા મળે છે. તેમ છતાં ઉચ્ચ શાસ્ત્રિના સભ્યો અમૃક વ્યવસ્થા સ્વીકારતા નથી જેમ કે જૈન સમૃદ્ધાયના લોક ઝીશીરીઝના ઉદ્ઘોગમાં જોડાતા નથી. સમાજમાં વધતી જતી સરકારી અને મૌખિકવારીને લીધે વ્યવસ્થા અને શાસ્ત્રિ વચ્ચેનો સંબંધ અહુ જોવા મળતો નથી છતાં પણ ઉચ્ચ શાસ્ત્રિઓ ઓછા શારીરિક શ્રમનાણા તેમજ ઉચ્ચ સામાજિક મૂલ્યનાણા વ્યવસ્થા સ્વીકારતા જોવા મળે છે. સરકારી નોકરીમાં આર્થિક ચલામતી હોવાથી વ્યક્તિ કોઈપણ શાસ્ત્રિની હોય નિમન દરજાવાળી સરકારી નોકરી સ્વીકારે છે. છતાં પણ શફાઈ ક્રામદાર તરીકે ઉચ્ચ શાસ્ત્રિના સભ્યો જરૂરી જોડાતા નથી. વર્તમાન સમયમાં વ્યવસ્થાની પરંદગીમાં આર્થિક ઇન્ડિક્રોશ વધુ મહત્વનો બન્યો છે.

લગ્ન પણના પ્રતિબંધો:

શાસ્ત્ર વ્યવસ્થાને ટકાવી રામનાર લગ્ન મહત્વનું પરિબળ છે. વર્તમાન સમયમાં પણ લોકો પોતાની જ શાસ્ત્રિમાં લગ્ન કરવાનું પસંદ કરે છે શિક્ષણનો વધતો જતો વ્યાપ અને લાયોનું આર્થિક કોન્ટ્રેન્ચ જોડાયા થવાની પ્રક્રિયાને લીધે આત્મ શાસ્ત્રિય લગ્ન તરફની સૂચ હિન—પ્રતિદિન ઓછી થતી જાય છે. આમ છતાં વ્યક્તિ પોતાની જ શાસ્ત્રિમાં લગ્ન કરે તે રિવાજગત બાબત છે. એટલું જ નહીં પરંતુ આત્મ શાસ્ત્રિય લગ્ન કર્યા પણ વ્યક્તિ પોતાની શાસ્ત્રિના છુટા—છેડા, વિધવા, પુનઃલગ્ન અંગેના નિયમોનું પાલન કરતી જોવા મળે છે. આમ ભારતીય શાસ્ત્ર પ્રથાના મહત્વના પીઠબળ તરીકે દરેક શાસ્ત્રિના સભ્યો પોતાની શાસ્ત્રિમાં લગ્ન કરે છે. તેને ગણાવી શકાય દરેકે પોતાના પેટા જીવમાં લગ્ન કરવા ફરજિયાત હતા તેને બદલે દરેક સભ્ય પોતાની મુખ્ય શાસ્ત્રિઓમાં લગ્ન કરતા જોવા મળે છે. એટલું જ નહીં પરંતુ પોતાની જ શાસ્ત્રિમાં લગ્ન કરતી વખતે પણ પોતાના સમકક્ષ જીવમાં જ લગ્ન કરવાનો આગ્રહ રાખાય છે. ઉચ્ચ શાસ્ત્ર અને નિમન શાસ્ત્ર વચ્ચેના લગ્ન સંબંધ સમાજમાં ઈચ્છનીય નથી પરંતુ સમકક્ષ શાસ્ત્રિઓ વચ્ચે લગ્ન થતા જોવા મળે છે.

ઉપસંહાર:

આ સમગ્ર થથ્થા દ્વારા કહી શકાય કે શાસ્ત્ર સંસ્થાના રુદ્ધિગત લક્ષણોમાં અનેક પરિવર્તનો આવ્યા હોવા છતાં મૂળભૂત રીતે શાસ્ત્ર સંસ્થા આજે પણ સમાજમાં ટકી રહેલી જોવા મળે છે. જે નાય થયું છે તે શાસ્ત્રિઓનું કોટિકમિક માણનું નાય થયું છે. આજે પણ સામાજિક આર્થિક વિકાસ માટે લોકો શાસ્ત્રી પર આધ્યાત્મિક રૂપે છે. સામાજિક પરિબળ તરીકે શાસ્ત્રિઓ નથીની પડતી જાય છે. પરંતુ આર્થિક—રાજકીય પરિબળ તરીકે અદિતીય મહત્વ ધારજ કરી રહી છે. આમ એક વ્યવસ્થા તરીકે શાસ્ત્ર સંસ્થા આજે પણ ટકી રહેલી જોવા મળે છે.

મિશ્ર અર્થતંત્રમાં જાહેર ક્ષેત્ર અને ખાનગી ક્ષેત્ર (તુલનાત્મક અભ્યાસ)

પ્રા. અંજના આર. ગાડેર, મુલાકાતી વ્યાખ્યાતા, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ

વિષય પ્રવેશ:

૧૯૫૮ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ના શુભ દિને આપણે આજાદ થયા તે પહેલા બ્રિટિશ સરકાર સત્તા પર હતી. ત્યારે તેણે ભારતના ઔદ્યોગિક વિકાસ પર બિલકુલ ધ્યાન આપ્યું ન હતું. કારણ કે તેનો ઈરાદો ભારતને હંમેશને માટે બ્રિટિનના કારખાના માટે કાચો માલ પૂરો પાડતા અને ત્યાં તૈયાર થતા માલનું બજાર પુરુષ પાડતા સંસ્થાનું તરીકે વિકસાવવાનો હતો. તેથી આજાદ થયા ત્યારે સમગ્ર અર્થતંત્ર સ્થગિતતામાં ફસાયેલું હતું. આવા સંજોગોમાં રાષ્ટ્રના ઔદ્યોગિક વિકાસની જવાબદારી માત્ર ખાનગી ક્ષેત્ર પર છોડી દેવામાં આવે તો ખાનગી ક્ષેત્રના ઉત્પાદકોની એ ગુંજાઈશ ન હતી કે તેઓ આ જવાબદારી સારી રીતે ઉપાડી શકે તેથી ઔદ્યોગિક વિકાસ અંગે નીતિ નક્કી કરવા માટે કંઈક જુદી રીતે વિચારવાની જરૂરિયાત પેઢા થઈ હતી તેથી રાષ્ટ્રના ઘડકૈયાઓએ અર્થતંત્રમાં ગતિનો સંચાર પેઢા કરવા માટે અને રાષ્ટ્રને સમૃદ્ધિ તરફ લઈ જવા માટે ઔદ્યોગિક વિકાસને ઉચ્ચતામાં અગ્રિમત્તા આપવાનો નિર્ધાર કર્યો. અને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે સરકાર કઈ રીતે આગળ વચ્ચવા માગે છે તેની સ્પષ્ટતા કરવા માટે ૧૯૪૮માં સૌપ્રથમ ઔદ્યોગિક નીતિની જાહેરાત કરવામાં આવી.

લોકશાહીને વરેલા ભારત દેશ માટે એક વિશિષ્ટ પ્રકારની અર્થવ્યવસ્થાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો અને જાહેર કરવામાં આવ્યું કે હવે પછી ભારત દેશ હંમેશને માટે “મિશ્ર અર્થતંત્ર” (Mixed Economy) ને વરેલો દેશ બની રહેશે. આ મિશ્ર અર્થતંત્ર દ્વારા સરકાર લોકોની આકાંક્ષાઓને પૂર્ણ કરવા માટે ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે કેવા કાર્યક્રમો હાથ ઘરચામાં આવશે અને આ કાર્યક્રમોનો અમલ કરવાની પદ્ધતિ કંઈ રહેશે તેની આ નીતિમાં સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી અને તેમાંથી જ જાહેર ક્ષેત્ર, ખાનગી ક્ષેત્ર અને સંયુક્ત ક્ષેત્રના ખ્યાલોનો જન્મ થયો છે તો હવે આપણે અહીં જાહેર ક્ષેત્ર અને ખાનગી ક્ષેત્રનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીશું.

સંશોધનનું મહાત્વ:

૧૯૪૯ની નવી ઔદ્યોગિક નીતિનાં પરિણામે ભારતમાં મિશ્ર અર્થતંત્રના માર્ગ લોકોને સામાજિક અને આર્થિક વિકાસ સિદ્ધ કરવાનું જે ધ્યેય રહ્યું છે તેમાં આગળના ૫૦ વર્ષોમાં જે આર્થિક ક્ષેત્રે સુધારાઓ નોંધાયેલા છે તેના કરતાં છેલ્લા રર વર્ષમાં જે સફળતા મિશ્ર અર્થતંત્ર દ્વારા રાષ્ટ્રને મળેલ છે તેના દ્વારા આવકની અસમાનતા, શ્રમિકોનું શોષણ અને સંપત્તિનું ડેન્યિકરણ થતું અટકી રહ્યું છે. ન્યાયી આર્થિક સમાનતા અને સમાજ કલ્યાણના સ્વભાવને સાકાર થતું વર્તમાન સમયમાં ભારતમાં જોઈ રહ્યા છીએ તે મિશ્ર અર્થતંત્રને આભારી છે.

જાહેર ક્ષેત્ર અને ખાનગી ક્ષેત્ર (તુલનાત્મક અભ્યાસ):

જાહેર ક્ષેત્રનો અર્થ:

સામાન્ય રીતે જાહેર ક્ષેત્ર એટલે સરકાર હસ્તકના એકમો એવુ માનવામાં આવે છે. પરંતુ આ વ્યાખ્યા સંપૂર્ણ પણે સંતોષકારક ગણાવી શકાય નહીં, કારણ કે તેના દ્વારા માલિકીપણાનો નિર્દેશ મળે છે પરંતુ જાહેર ક્ષેત્રના ખ્યાલમાં ખરેખર જે કંઈ અભિપ્રેત છે તે બધું આ વ્યાખ્યામાં આવી જતું નથી. આથી વધુ સારી વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપી શકાય.

“જાહેર ક્ષેત્ર એટલે વિશાળ આર્થિક અને સામાજિક હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટે રાજ્ય દ્વારા શરૂ કરવામાં આવતા કે હસ્તગત કરતા રાજ્યની માલિકી અને અસરકારક અંકુશ હેઠળના એકમોનો સમૂહ.”

ઓરિયેટ રશિયામાં આપોજન આપનાવીને રાજ્ય સમયના ટૂંકુશાળામાં રશિયાની કાયાપલટ કરી હતી. એ ઉદાહરણ આપણી નજર સમલ હતું આપણે રશિયાની હદે રાજ્યને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં સામેલ કર્યું હતું. પરંતુ અર્થતંત્રના ચાવીરૂપ કોત્રો રાજ્યએ પોતાને હસ્તક રાખ્યા અને તેના વિકાસની જવાબદારી લીધી. ૧૯૫૭માં ઓરિયેટ નીતિ નક્કી કરવામાં આવેલી તેના આધારે રાજ્યએ ૧૮ ઉદ્ઘોગોના વિકાસની જવાબદારી પોતાની શિરે લીધી હતી.

જાહેર ક્ષેત્રનું મહત્વ:

ભારત જેવા વિકાસ સાધિતા દેશમાં જાહેર ક્ષેત્રનું મહત્વ એટલા માટે છે કારણ કે તેના દ્વારા (૧) આર્થિક વિકાસને વેગ આપી શકાય છે. (૨) સાધનોની યોગ્ય કાળજીએ થઈ શકે છે. (૩) ખાનગી ક્ષેત્રના ઈજારાચાહીના પરિયોજને અંકુશિત કરી શકાય છે. (૪) વિકાસ માટે જરૂરી નાણાંકીય સાધનો પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. (૫) રાષ્ટ્રનો સમતોલ વિકાસ સાવી શકાય છે. આ રીતે જાહેર ક્ષેત્ર દ્વારા વિભિન્ન હેતુઓ પાર પાડી એક નૂતન અને રચનાત્મક અર્થતંત્રનું સંજન કરી શકાય છે. તેથી તેનું મહત્વ રહેલું છે.

ખાનગી ક્ષેત્રનો અર્થ:

સામાન્ય રીતે જે એકમોની માલિકી વ્યક્તિ કે વ્યક્તિયોગ સંગઠનોની હોય તેને ખાનગી ક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે. પરંતુ આ વ્યાખ્યા પથોપન નથી, કારણ કે તેના દ્વારા ખાનગી ક્ષેત્રનું સમગ્ર અર્થધારન સ્પષ્ટ થતું નથી.

સામાન્ય રીતે રાષ્ટ્રના સર્વાંગીય વિકાસને સિદ્ધ કરવા માટે જેમ કેટલાંક ઉદ્ઘોગો જાહેર ક્ષેત્ર હસ્તક રહેવા દેવાનું જરૂરી ગણવામાં આવેલે, તેમ લોકરાચાહીના મૂલ્યોની આળવણી માટે કેટલાક ઉદ્ઘોગો ખાનગી ક્ષેત્રને હસ્તક રહેવા દેવાની જરૂરત હોય છે. જ્યાં જાહેર ક્ષેત્રની પહોંચ ન હોય ત્યાં ખાનગી ક્ષેત્રને તેની જવાબદારી સૌખ્યવાનું હિતાવહ ગણવામાં આવે છે આથી ખાનગી ક્ષેત્રની વધુ સારી વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપી શકાય.

“ખાનગી ક્ષેત્ર એટલે લોકરાચાહીના ડિતમાં જે ઉદ્ઘોગોનું સ્વાપન, સંચાલન અને વહીવટ ખાનગી અનુક્ત કે વ્યક્તિયોગ સંગઠનો દ્વારા કરવામાં આવે છે તે.”

પહેલા જે ક્ષેત્રો જાહેર વિભાગ માટે અનામત રાખ્યા હોય, તે ક્ષેત્રો ખાનગી વિભાગ માટે ખૂલ્લા મૂક્યામાં આવે. અહીં એવો મત પ્રવર્તે છે કે ખાનગી એકમોના પ્રવેશથી સ્પષ્ટાનું તત્ત્વ ઉમેશાશે જેને લીધે ઉત્પાદકતા અને કાર્યક્ષમતા સુધારશે. ૧૯૮૧ની ઓરિયેટ નીતિ દ્વારા ભારત સરકારે માત્ર ત્રણ કોત્રો જ જાહેર વિભાગ માટે આરંશિત કર્યા છે બાકીના બધા ઉદ્ઘોગો ખાનગી વિભાગ માટે મુક્ત છે.

મિશ્ર અર્થતંત્રની પ્રચ્છતિનું તુલનાત્મક મૂહ્યાંકન:

વિદેશો:

- ૧) મુક્ત વિકાસની તકો પ્રાપ્ત થઈ છે. ભવિષ્યમાં સરકારની દખલગીશી નહીં હોય તો ખાનગી ક્ષેત્રનો સર્વાંગી વિકાસ ખૂલ્લા જરૂરી શકાય બનશે.
- ૨) વિદેશી વેપારમાં ૧૯૮૧ની ઓરિયેટ નીતિના પરિણામ સ્વરૂપે વૈશ્વક્રણના લીધે આપાતો અને નિકાસોમાં ધરખમ પરિવર્તનો આવશે.
- ૩) વિદેશી હુદિયામણની અનામતોનું પ્રમાણ વધીને રૂ. ૧૧,૪૮,૧૫૦ કરોડનું થયું છે. જે આર્થિક સુધારાનું સાર્વ પરિણામ ગણી શકાય છે.
- ૪) લોકોના જીવન ધીરણમાં ઉત્તોતર સુધારો થઈ રહ્યો છે. મિશ્ર અર્થતંત્ર એ આર્થિક વિકાસની પારાણીશી ગણાય છે.
- ૫) વિદેશી મૂડી રોકાણમાં વધારો થયો છે જે પણ રાષ્ટ્રના આર્થિક સુધારાનું સાર્વ પરિણામ ગણી શકાય છે.

- ૬) આર્થિક આંતરમાળામાં સુધારો થયો છે. ઉત્ત્યારઠ વર્ષમાં વાહનવ્યવહાર, સેટેશાવ્યવહાર, વીજળી, સિંચાઈ, રૈલ્વે, હવાઈ વ્યવહાર, જળ વ્યવહાર, બેક્ઝિગ, વીમો વરેરેનો સારા પ્રમાણમાં વિકાસ થયો છે.

મર્યાદાઓ:

- ૧) ઈજારપાછાછીના વલણોમાં વટાડો થયો નથી જે ખાનગી ક્ષેત્રની મર્યાદાઓ ગણાય છે.
- ૨) વિદેશી કંપનીઓએ શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિને બદલે મૂડી પ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ અપનાવી હોવા છતા રોજગારીમાં નોંધપાત્ર એવા સુધારા થઈ શક્યા નથી બેરોજગારીનો પ્રક્રનિમૂળ થઈ શકતો નથી.
- ૩) પ્રાદેશિક અસમાનતા દૂર થઈ શકી નથી પણાત વિસ્તારોનો જે જરૂરી વિકાસ થવો જોઈએ તેમાં સંપૂર્ણ સફળતા મેળવી શક્યા નથી.
- ૪) આર્થિક સુધારાના પરિણામ સ્વરૂપે સ્વાવલંબનની રાફ ને બદલે રાષ્ટ્ર પરાવલંબન તરફ વધુ જઈ રહ્યું છે જે રાષ્ટ્રના વિકાસ માટે ભાગ્યારૂપ પરિષણ ગણાવી શકાય.
- ૫) રાષ્ટ્રના ઉદ્યોગોની ઉત્પાદન શક્તિનો પૂર્વિકૃત્યાન થવાને પરિણામે રાષ્ટ્રના મર્યાદિત એવા ઉત્પાદનના સાધનોનો દુર્ભ્ય થતો રહ્યો છે. કાર્યક્રમ ઉપરોગનો અભાવ જોવા મળે છે.
- ૬) આર્થિક અસમાનતા, આર્થિક આતંરમાળખુઅા બધા માટે જે પરિવર્તનો થવા જોઈએ એ થઈ શક્યા નથી.

કર્તૃપાત્રાનુભાવાંચિશ અર્થતંત્રનો લાઘરતીપ અનુભવ:

ભારત દેશના આર્થિક વિકાસમાં જાહેર ક્ષેત્ર અને ખાનગી ક્ષેત્ર બંને અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. જાહેર ક્ષેત્ર દ્વારા અર્થતંત્રમાં આવક અને લોકોના કલ્યાણમાં સુધારો થયો છે. જાહેર ક્ષેત્ર નીચે મુજબના ક્ષેત્રોમાં કાયો કરે છે.

- (૧) ઈન્કાસ્ટ્રેક્ચર ડેવલપમેન્ટ
- (૨) નાના પાયાના અને મોટા પાયાના ઉદ્યોગો
- (૩) પણતવિસ્તારમાં ઉદ્યોગોની સ્થાપનાને પ્રેરણા આપે છે.
- (૪) વેપાર અને આતંરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં પણ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

ખાનગી ક્ષેત્ર એ માત્ર અભૂક્ત પ્રહેઠોમાં જ નહી પરંતુ ખેતી, નાના પાયાના ઉદ્યોગો, વેપાર અને ખાંઘકામ જા બધા ક્ષેત્રોમાં ભહત્વનો ભાગ ભજવે છે. કુલ ઉત્પાદન અને સેવા ક્ષેત્રે ખાનગી ક્ષેત્રનો કાળો ૨૦૦૧-૦૫માં ૪૮.૮૫% હતો તે વધીને ૨૦૦૯-૧૦માં ૫૮.૫૫% થયો છે.

જોગવાઈઓ:

૧૯૯૧ની ઔદ્યોગિક નીતિની મુખ્ય જોગવાઈઓ નીચે પ્રમાણે રજૂ કરી શકાય.

જાહેર ક્ષેત્રના સાહસો સંબંધી નીતિ:

નવી ઔદ્યોગિક નીતિમાં જાહેર ક્ષેત્રના સાહસો સંબંધી નીતિમાં નીચે દર્શાવિલા મુદ્દાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો.

(૧) કેટલાંક વિશિષ્ટ ઉદ્યોગોમાં મૂડી રોકાણ : નવી ઔદ્યોગિક નીતિમાં માત્ર લદ્કરી શાસ્ત્ર સરંઆમ, પરમાણુ ઉજ્જીવા, ખાંઘ, રૈલ્વે પરિવહન ક્ષેત્રે જ સરકાર મૂડી રોકાણ કરશે. એટલે કે તેમાં જાહેર ક્ષેત્ર દ્વારા મૂડી રોકાણ કરવામાં આવશે. તે સિવાયના ક્ષેત્રોમાં ખાનગી ઉદ્યોગપતિઓને મૂડી રોકાણ કરવાની છૂટ આપવામાંચાવશે. એટલે કે તે સિવાયના ક્ષેત્રો ખાનગી મૂડી રોકાણ માટે ખૂલ્લાં મુક્કવામાંચાવશે.

(૨) આરક્ષિત ક્ષેત્રો:

આ નવી નીતિ અનુસાર જાહેર ક્ષેત્રો માટે આરક્ષિત યાદીમાં અન્યાર મુદ્દી ૧૭ ક્ષેત્રો હતા તેના બદલે હવે માત્ર ૮ ક્ષેત્રો જ રહેશે. જેમાં (૧) શસ્ત્રો અને તોપો સંબંધી સરકારના સાધનો, લદ્કર માટેના વિમાન અને દરિયાઈ જહાજો, (૨) પરમાણુ ઉજ્જીવા, (૩) કોલસા અને [લેણાઈટ] (૪) ખનિજતેલ (૫) કોંબડ, મેગનિઝ,

- ક્રોમ, લિલાસમ, ગર્દક, સોના, ડિરાની ખાણો (૬) તાંબુ, જસત, સીસું, ટિન (૭) પરમાણુ ઉર્જામાં વપરાતા ખનિઓ (૮) રેલ પરિવહન આ રીતે જાહેર કોન્ટ્રનું કાર્યકોન્ટ્ર ઘટાડવામાં આવ્યું.
- (૩) જનતાની ભાગીદારી : જાહેર કોન્ટ્રમાં જનતાની ભાગીદારી માટે કેટલાક ઉદ્ઘોગોમાં અમુક હિસ્સો જાહેર જનતા, વિશિષ્ટ નાણાંકીય સંસ્થાઓ અને કર્મચારીઓને વેચવામાં આવશે. આ પ્રકારના નિષ્ઠાયથી જાહેર કોન્ટ્રના સાહસોનો અમુક હિસ્સો મૂડી બજારમાં ખરીદ-વેચાણ માટે પ્રાય બની શકશે.
- (૪) મેનેજમેન્ટમાં સુધારા : જાહેર કોન્ટ્રના સાહસોમાં મેનેજમેન્ટ સંબંધી સુધારા કરવા માટે અનેક પગદા યોજવામાં આવ્યા જેણા કે પ્રોક્રેશનલ મેનેજરોની નિમણુંકો, મેનેજરોને સંચાલનમાં વધુ કરતા અને અધિકાર વર્ગેરે.
- (૫) કામગીરીમાં સુધારા માટે પ્રયાસ : જાહેર કોન્ટ્ર હસ્તકના સાહસોની કામગીરી સુધારવાના હેતુ માટે પરસપરની સહમતિ પર વિશેષ ભાર મુક્તિનામાં આવશે. મેનેજરોને આ ભાબતમાં વધુ સ્વાધતતા આપવામાં આવશે.
- (૬) શ્રમિકોની સુરક્ષા : આ નીતિમાં શ્રમિક સુરક્ષા અને શ્રમિક કલ્યાણને અગ્રતા આપવામાં આવી છે. જાહેર કોન્ટ્રમાં શ્રમિકોની સુરક્ષા માટે “સામાજિક સલામતી વ્યવસ્થા” નો પ્રારંભ કરવામાં આવશે. જેમાં શ્રમિકોની છટફળ વર્ગેરેની રિથ્યતિમાંતે મના પુનર્વસ્થા માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાની જોગવાઈ કરવામાં આવશે.

ખાનગી કોન્ટ્રના સાહસો સંબંધી નીતિ :

આ નવી ઔદ્યોગિક નીતિ જાહેર કોન્ટ્ર કરતા ખાનગી કોન્ટ્રના વિકાસ પર વધુ ભાર મૂકે છે. આ નીતિ પાછળનો મુખ્ય હેતુ ખાનગી કોન્ટ્રના વિકાસ તથા વિસ્તારને વધુ ગતિ આપવાનો છે. ખાનગી કોન્ટ્રના વિકાસ માટે તેમાં નીચે પ્રમાણે જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

(૧) ખાનગી કોન્ટ્રના કાર્યકોન્ટ્રનો વિસ્તાર : જાહેર કોન્ટ્ર માટે આરક્ષિત ઉદ્ઘોગોની યાદીમાંથી ૯ ઉદ્ઘોગોમાં ખાનગી કોન્ટ્રને મૂડી રોકાણ કરવાની, ઉદ્ઘોગ સ્થાપવાની છૂટ આપવામાં આવી.

(૨) લાયસન્સ પ્રણાલીમાં ફેરફાર : આ નીતિ અન્યથે લાયસન્સ પ્રણાલીમાં ફેરફાર કરીને એવી જાહેરાત કરવામાં આવી કે ૧૮ ઉદ્ઘોગો સિવાયના ખાડીના ઉદ્ઘોગોમાં નવા સાહસની સ્થાપના માટે ખાનગી કોન્ટ્રને લાયસન્સ દેવાની જરૂર રહેશે. તે અનુસાર નીચે દર્શાવેલા ઉદ્ઘોગોમાં ખાનગી કોન્ટ્રને લાયસન્સ દેવાની વ્યવસ્થામાંથી મુક્ત કરવામાં આવેલ છે. (૧) કોલસા અને લિનાઈટ, (૨) ખનિજ તેલ સંશોધન, (૩) દાઢુ, (૪) ખાડ, (૫) પશુ અરબી અને તેલ, (૬) જિઝારેટ, (૭) એન્ફેસ્ટોસ, (૮) ખાઈનુડ અને સંબંધિત ઉત્પાદન, (૯) ચામંડુ, (૧૦) ફર્શ સ્ક્રીન્સ, (૧૧) મોટરફાર, (૧૨) કાગળ તથા અખબારી કાગળ, (૧૩) ઈલેક્ટ્રોનિક્સ, વિમાન, સંરક્ષણ સાધનો, (૧૪) ઔદ્યોગિક વિસ્કોટક સામગ્રી અને માધ્યિક (૧૫) જોખમી રસાયણો, (૧૬) ઔષધિઓ અને દવા, (૧૭) મનોરંજન માટેના ઈલેક્ટ્રોનિક સાધનો : ટી. વી., વી. સી. આર. વર્ગેરે (૧૮) ગૃહ વપરાશના ઉત્પાદનો, રેન્કિઝરેટર, એ. સી., વોશિંગ મશીન વગરે.

જુલાઈ-૧૯૮૨થી સરકારે દેશમાં ઉત્પાદિત પોસેન્ઝર કાર, ઈલેક્ટ્રોનિક ચામાન તથા ઘરવપરાશની કેટલીક ચીજાઓ માટે લાયસન્સ પ્રયા રફ કરેલ છે. ભારત દેશ એ મિશ્ર અર્થતંત્રને વરેલો દેશ છે. એમાં જાહેર કોન્ટ્ર તેમજ ખાનગી કોન્ટ્રમાં તાજેતરમાં જે પરિવર્તનો સર્જાણ છે તે રાષ્ટ્રના આર્થિક સુધારા માટે અને અર્થતંત્રની પ્રગતિ માટેના એક સચ્ચોટ દિશા દર્શાવેલે.

સંચર્ચના:

- ૧) અર્થ સંકલન, માસિક, ૨૦૧૪-૧૫, અમદાવાદ
- ૨) દ્વાદ્શીય પર્યાનરણ, સી. જમનાદાસ એન્ડ કૂં, અમદાવાદ (એલેજ ડેફરન્સ બુક-ટી.વાય.બી.કોમ.)
- ૩) યોજના, માસિક, ૨૦૧૩-૧૪, ગાંધીનગર
- ૪) અર્થશાસ્ત્ર, ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર, વોરણ-૧૨

ભારતમાં પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડીરોકાણઃ FDI તુલનાત્મક અભ્યાસ

ડૉ. ભાવના આર. કેશવાળા
ડૉ. વી. આર. ગોઢાણિયા મહિલા કોલેજ, પોરબંદર

વિષયપ્રવેશ:

ભારતને આજાદી મળ્યાંને છ દાયકાથી વધારે સમય પસાર થઈ ગયો છે. ત્યારે ભારતનું રાષ્ટ્રીય પુનઃનિર્માણ કરવાનું આપણું જે ધોય છે જેના પર આપણાને ગર્વની અનુભૂતિ થાય આજે જયારે ૨૧મી સદીમાં આપણે પ્રવેશી ચૂક્યા છીએ ત્યારે રાષ્ટ્રનાં નાગરિક તરીકે દરેક પોતાનું મહત્વમાં યોગદાન રાષ્ટ્ર માટે અદા કરવાનું છે. તે સમય આવી ચૂક્યો છે કે પોતાના દરેક ક્ષેત્રમાં રાષ્ટ્ર સિદ્ધ થાય. જેમાં શ્રેષ્ઠતા મળે તેમાં પણ સાચા અર્થમાં સફળ જ થાય. આપણી સંસ્કૃતિનું જતન એ આપણાં જ હાથમાં છે. આપણી સંસ્કૃતિ માટે નવું છે જે આપણાં અર્થતંત્રનાં વિકાસનાં સ્તર સાથે બંધ બેસતું ન હોય તે બાબતને નકારી કાઢવાને બદલે રાષ્ટ્રની દિશા અને દ્રષ્ટિનાં પરિવર્તનની જરૂરિયાત છે. માત્ર ભારતમાં જ નહિ પણ વિશ્વનાં તમામ દેશો ચીન, ઈજિપ્ટ, અમેરિકા, જર્મની, જાપાનમાં પણ આમૂલ પરિવર્તનો થઈ રહ્યો છે. ગંગામાંથી જ નહિ મિસિસિપી, યાંગત્ઝે, નાઈલ અને એમેઝ્રોન જેવી નદીઓ માંથી ઘણું પાણી વહી ગયું છે. મધ્યમાં અશીયા, આફિક્ઝ અને દક્ષિણ અમેરિકામાં ૨૧મી સદીમાં ખૂબ પરિવર્તનો નોંધાયા છે. રાષ્ટ્રવાદમાંથી કાયા પલટાવીને વૈશ્વિક કાંતિ તરફ હાલમાં વિશ્વ એક્ષબીજા દેશો સાથે મજબૂત રીતે જોડાઈને આર્થિક વિકાસમાં સાથે યાલવા સક્ષમ બની રહ્યું છે. ૧૯૮૧ની નવી આર્થિક નીતિનાં અમલનાં પરિણામે ભારતનાં આયોજનમાં આમૂલ પરિવર્તનો સર્જયા જેને “આર્થિક સુધારા” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આર્થિક સુધારાને મુખ્ય ત્રણ વિભાગમાં વહેચાવામાં આવ્યા છે. (LPG)

૧. ઉદારીકરણ - Liberalization
૨. આનગીકરણ - Privatization
૩. વૈશ્વિકરણ - Globalization

આર્થિક સુધારાનું એક અગત્યનું ઘટક એ વૈશ્વિકરણ છે, દેશનાં અર્થતંત્રને વિશ્વનાં અર્થતંત્ર સાથે વધુને વધુ પ્રમાણમાં જોડવાની પ્રક્રિયાને વૈશ્વિકરણ કહેવાય છે. સરકારનાં જે અવરોધો વ્યાપાર ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે હતા તે દૂર કર્યા. મૂડીની હેરફેર મૂક્ત બની, આયાત-નિકાસ, આયાત-પરવાના, આયાત જકાતોમાં ઘટાડો કર્યો સરકાર સક્રિય રીતે તેના ‘મેક ઇન ઇન્ડિયા’નાં અભિયાન મારફતે ભારતને ઉત્પાદનનું, મૂડી રોકાણનું કેન્દ્ર બનાવવાનાં લક્ષ્યાંક તરફ આગેકૂચ કરી રહ્યી છે.

સંસ્થોધનનું ભહ્તવ:

ભારતમાં આર્થિક સુધારાનું હાલમાં વિદેશી પ્રત્યક્ષ મૂડીરોકાણ (Foreign Direct Investment-FDI) પર સરકારે વધુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. FDI વૈશ્વિકરણનો બીજો અગત્યનો ભાગ છે. વિકાસ સાધતા ભારત દેશમાં રાષ્ટ્રીય અને માથાઈઠ આવકની સપાઠી વિકસિત દેશોની

સરખામણીએ તુલનાત્મક રીતે નીચી છે. રાષ્ટ્રમાં ધ્યતોનું પ્રમાણ નીચું હોવાને પરિણામે મૂડી સર્જનનો દર નીચો રહે છે, આથી આપણા દેશમાં મૂડીની અછત એ આધ્યાત્મિક સુધારામાં અવરોધક પરિબળ રહ્યું છે. આ સંજોગોમાં વત્તમાન સમયમાં ભારતમાં પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડી રોકાણ આવકાયું ગણાય છે.

પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડી રોકાણનો અર્થ:

ભારતમાં ઉત્પાદન પ્રચુરતા માટે વિદેશી કંપનીઓ દ્વારા જે મૂડી રોકાણ કરવામાં આવે તેને પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડી રોકાણ કહેવાય છે. આવું પ્રત્યક્ષ મૂડી રોકાણ વિદેશી કંપની આપણા દેશની કોઈ કંપની કે વ્યક્તિની આશીર્વાદીથી કરી શકે છે. અથવા આપણા જ દેશમાં પોતાની વિદેશી કંપનીને સ્થાપી શકે છે. જે ધર્યા—ઉદ્યોગ ચાલુ કોણ તેમાં રોકાણ કરી અને તેનો વધુ વિસ્તાર કેવધુ વિકાસ પણ કરી શકે છે.

પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડી રોકાણ કરતી કંપનીઓ:

સમગ્ર વિશ્વમાં મૂડી રોકાણો જે મના વધ્યા છે તેવી કંપનીઓ અન્ય દેશોમાં રોકાણ કરીને પોતાના દેશના નક્ષામાં વૂદ્ધિ લાવે છે. જેવી કે, પેઝી, કોકાઓલા, જનરલ ઇલેક્ટ્રિક, યુનિલીવર, પી. એન્ડ લી., નેસ્લે, હોન્ડા, હુનાઈ, જનરલ મોટર્સ, એલ. લી., સેમસંગ, ફાઈજર જેવી અસંખ્ય એવી કંપનીઓના મૂડી રોકાણો આપણાં દેશમાં વધ્યા છે. કારણ કે જોખમનું તત્ત્વ ઓછું અને વળતર વિપુલ પ્રમાણમાં અને સતત વૃદ્ધિ સાથે મળતું રહે છે.

FDI માટે પ્રતિબંધિત કોણો:

ભારતમાં સરકારના ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ પોલિસી અને પ્રમોશન (DPP) દ્વારા નીચેના કોણોમાં પ્રત્યક્ષ મૂડી રોકાણની વિદેશીને મંજૂરી મળેલ નથી.

૧. સરકારી—ખાનગી લોટરી, ઓન લાઈન લોટરી, લોટરીનો ધર્યા
૨. જૃગપાર
૩. ચીટિઝનો ધર્યા
૪. નિવિ કંપની
૫. Transferable Development Rights-TDRs માંધણો
૬. રિયલ એસ્ટેટ અથવા ફાર્મ હાઉસના બાંધકામનો ધર્યા
૭. તમાકુના સિશાર, ચિક્કાશ, સિશારેટના ઉત્પાદન અંગે તમાકુના પૂરક અંગોના ધર્યા
૮. એટોમિક અનજરી અને રેલ્વે ટ્રાન્સપોર્ટ જે ખાનગી કોણ માટે પણ ખુલ્લા મુક્કામાં આવ્યા નથી તેવા કોણ પર પ્રતિબંધ.

FDI નાં દ્રોગો:

- કુલ પડનરમાં વટાડો અને કંપનીની આવકોમાં વધારો
- પરદેશી ઉત્પાદનના સાધનોનો ઉપયોગ
- બન્ધારનું વિસ્તરણ
- નવી પેટાશ અને વિકાસ વેલ અધ્યતન પેટાશ
- નક્ષકારક તકોનો ઉપયોગ
- વિનિયમ દરના ફરેઝારોનો લાભ

FDI ની આવક્ષણકતા:

૧. ભારત જેવા વિકાસ પામતા દેશમાં જીપી ઓફીશિયલ રૂપાં સાધવા માટે પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડી રોકાણનું પ્રમાણ ભારતમાં ઊચુ લોધી તે અથતંત્રના વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે.
૨. અધ્યાત્મિક જીવનમાં પાયાની અને અંતરમાણાભાક્તિય સવલતોને FDI દ્વારા દેશમાં વેગ આપી શકાય છે.
૩. દેશની નિકાસો આવાતોની સામે વધારવા માટે વિદેશી પ્રત્યક્ષ મૂડીઓ લોકાણની તુલાની ખાધને વટાડીને સમતોલ અનાવવા ઉપયોગી છે.

૪. આધુનિક ટેકનોલોજી અને ટેકનોલોજી સંબંધી સંશોધન તાદીમી સંસ્થાનાની સ્વાપ્ના FDIનાં દેશમાં આવવાએ વધુ શક્ય બને છે.
૫. રાષ્ટ્રની સમૂહ કુદરતી સાધન સંપત્તિનો કાર્યક્રમ રીતે ઉપરોગ થાય અને રાષ્ટ્રની આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાને વેગ મળે તે હેતુસર FDI દેશ માટે જરૂરી છે.
૬. વિદેશી સહાય દ્વારા અર્થતંત્રમાં વિવિધ કોર્પોરેશન્સને ઉત્પાદન વૃદ્ધિમાં સરળતા ઉપરાંત ફુલાવાને નિર્યાંત્રિત કરવામાં FDI એ દેશમાં આવકાર્ય ગણાય છે.
૭. સમતુલ્યત અને સર્વીઝી આર્થિક તેમજ સર્વકોરીય વિકાસને સાશમ બનાવવા માટે FDI રાષ્ટ્રમાં જરૂરી છે.
૮. આંતરરાષ્ટ્રીય હરિઝાઈમાં ભાગ લઈ અને ટકી શકીએ આપણાં રૂપિયાને આંતરરાષ્ટ્રીય ભજારોમાં મજબૂત બનાવવા માટે FDI અનિવાર્ય ગણાય છે.

FDI ના અવરોધો:

૧. રાજકીય અવરોધો:

જે દેશોમાં રાજકીય અસ્થિરતાનું પ્રમાણ વધારે હોય ત્યાં MNCs માટે FDIનું ખગલું સલાહ અરેલું નથી.

૨. રક્ષણાલક્ષી અવરોધો:

FDI પોતાના દેશ દ્વારા પોતાના ઉદ્યોગોને, પોતાની શક્તિને, રોજગારીની તકો ઉપલબ્ધ કરવા વિવિધ કરણનાં વિકલ્પો પર અંકુશ મૂકે તો આપણાં રાષ્ટ્રનાં ઉદ્યોગ—વધા—ઉત્પાદન, રોજગારી અને શ્રમિકોનાં વેતનોમાં માટી અસર થાય છે. તો દેશનાં ઉદ્યોગ—વધાઓને જે રક્ષણ ન મળી શકે તેથી FDIનો વિરોધ કરેલું છે.

૩. વિવિલક્ષી અવરોધો:

કાયદાકીય ક્રમગીરી મુખ્ય કંપનીની ડાયલોગ વધી જાય તો તે લાંબો સમય માંગી લે છે. જેની સામે સરળ અને કંપની કાનુની વિવિધોનાં પ્રોત્સાહનો ઘટવા પામે છે, આથી કાયદાકીય જોગવાઈઓનાં FDIનાં અવરોધો નથું છે.

૪. પચાંવરણાલક્ષી અવરોધો:

વિશ્વકક્ષાએ પચાંવરણને સમતુલ્યત રાખવા અંગેની કાયદાકીય જોગવાઈઓ કરવામાં આવે છે. ખાત્રીને પ્રદૂષણ વિરોધી કાયદો, બગાડનાં નિકાલ અંગેની વ્યવસ્થા, કારખાનાઓનાં બાંધકામ અંગેના નિયમો એ FDIનાં વ્યાનમાં લેવા અનિવાર્ય ગણાય છે. તેથી તેના પર રાષ્ટ્રનાં નિર્યાંત્રણો પચાંવરણ સુરક્ષાને લઈને નહીં જાય છે.

૫. કાયદાકીય અવરોધો:

કરવેરા અંગેનું માણખું, વ્યાપાર અંગેની નીતિઓ મુખ્ય કંપની તરફ ફેરફદલી અંગેની જાતિ, કામદારોનાં લક્કડો, રોકાણ પ્રવાહની ફેરફદલી વળીએ બાબતોની રાષ્ટ્રાલક્ષી કાયદાકીય વ્યવસ્થા જળવાઈ રહેતે જોગવાઈઓને વ્યાનમાં રાખીને પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડી રોકાણને આવકાર્ય ગણાવી જોઈએ.

ભારતમાં પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડીરોકાણનાં પ્રવાહો—તુલનાત્મક અભ્યાસ : સૌચી વધુ રોકાણ ભારતમાં કરતાં વિકસિત દેશોની વિગતો ભારતમાં પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડી રોકાણમાં ૩૧% શેટલો ફાળો ઉપરોક્ત પાંચ દેશોનો છે. જેમાં મોરેશ્વિયસ FDI Inflows માં આદ્યારે ૨૫.૨૩% શેટલો મહત્તમ ફાળો નોવાચનાર સર્વપ્રથમ હેશ છે. ઉપરનાં દેશો વિવાયનાં અન્ય ૧૭૮ દેશોનો ફાળો આશરે ૨૮% શેટલો જ રહેવા પામેલ છે. વિશ્વકક્ષાએ વિકસિત દેશોની તુલનાએ �FDI ઈન્ડેક્સમાં ભારતનું સ્થાન ૨૦૧ તમાં પાંચમાં હમેસરું જે ૨૦૧ રુમાં સાતમાં કર્મશિલ જોવા મળેલ છે.

વિકાસશીલ દેશોની ભારતમાં FDIની વિગતો:

વિકસિત દેશોની તુલનાએ વિકાસશીલ દેશોમાં આશરે ૨૮% આસપાસ જ ભારતમાં FDIનાં પ્રવાહો જોવા મળેલ છે. છતાં પણ ૧૯૮૧ની નવી આર્થિક નીતિ પણી લારાં પરિવર્તનો આવ્યાં છે. છતાં પણ ભારતની તુલનાએ ચીન અને જાપાનમાં વિદેશી મૂડી અને ટેક્નોલોજીનું રોકાણ ખૂબ ઝડપી વધવા પામેલ છે. સ્પષ્ટાત્મક કક્ષાએ પણ વિશ્વમાં ભારતથી ટેક્નોલોજીકલ ક્રેન્ચ આ બંને દેશો વધુ આગળ પડતું સ્થાન નોંધાવી રહ્યા છે. તેમ છતાં પણ ભારતમાં અમેરિકા, ચીન, કેનેડા, યુ.કે., બ્રાઝિલ, જર્મની વગેરે દેશો FDI આકર્ષણમાં મોઅને રહેલા દેશો છે.

અલ્પવિકસિત દેશોની સીધી ઓફ્શીનોર્ડ રોકાણ ભારતમાં FDIની વિગતો:

વિકસિત અને વિકાસશીલ દેશોની તુલનાએ અલ્પવિકસિત દેશોનું ભારતમાં પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડી રોકાણ ખૂબ જ ઓછા પ્રમાણમાં જોવા મળેલ છે. મૂડીની તેમજ ટેક્નોલોજીકલ સંશોધનોની અછત હોવાને કારણે વૈશ્વિકરણની પ્રક્રિયામાં અલ્પવિકસિત દેશો હજુ ખૂબ પછાત અને ગરીબી રેખાની નીચે જીવી રહ્યા છે. કુલ FDIની ટકાવારી (Inflows) શુન્ય જોવા મળેલ છે.

ભારતમાં કિંબદ બ્રાન્ડ રોકાણ કરતી કંપનીઓ:

શીબોક, નોંધીયા, એડીડાસ વગેરે ફક્ત એક જ બ્રાન્ડની વસ્તુ વેચી શકે.

ભારતમાં માલિબાન્ડ રોકાણ કરતી કંપનીઓ:

વોલમાર્ટ, કેરીકોર્સ, ટેસ્કો વગેરે એક જ સ્થળી જોક કરતા વધુ બ્રાન્ડની વસ્તુ વેચી શકે છે.

ભારતમાં રીટેલ સેન્ટ્રમાં કાર્યરત ટાટા, તનિષ, રિલાઈન્સ, મિરલા, પેન્ટાલુન, આર. પી. છ. ગૃહ, વેન્ડમાર્ક, પરીમલ ગૃહ અને ભારતી નોલમાર્ટ વગેરે

ભારતમાં જ વિશ્વનું આસ્પદ રોકાણ કારણોખરી?

ભારતની આર્થિક વિકાસની ગાથામાં રીટેલ સેન્ટરનું પ્રદાન ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. વૈશ્વિકરણની નીતિ અમલમાં આવ્યા પછી ભારતમાં ભજારની પરિસ્થિતિમાં વિશ્વની સરખામણીમાં જાબરજસ્ત પરિવર્તનો આવી રહ્યો છે. ભારતમાં ૪૦ મિલિયન લોકો છુટક વેપાર સાથે સંકળાયેલા છે. નાના અને મધ્યમ પાથાના એકમોનું વર્ષસ્વ વધુ જોવા મળે છે. ૮મી વાર્ષિક (Global Retail Development Index) GRDI પ્રમાણે ભારતનું રીટેલ સેન્ટ્ર રોકાણકારો માટે અત્યંત આકર્ષક લાભદારી અને શ્રેષ્ઠ છે.

કારણો:

- ખુલાન અને પ્રગતિશીલ યુવા ધન ખર્ચનું જીવનશીલી તરફ આગળ વધતી ખુલા પેઢી.
 - લોકેનીડિસ્પોલેબલ આવકમાં વધારો.
 - ખરીદ શક્તિમાં વધારો
- માળખાત સુવિધાઓમાં ઉત્તોતર ઘર્ષ રહેલો સુધારો.

ભારતીય અધ્યત્તેજનું ડીકરણ:

- વધતું જતું શહેરીકરણ.
- વિદેશી બ્રાન્ડ પ્રત્યેનું આહકોનું વધતું જતું આકર્ષણ અને માંગ.
- ઇન્ટરનેટ અને ટેક્નોલોજીને લીધે ગ્રાહકોનો વલાસ અને જીવનશીલી પર દેશ-વિદેશની જીવનશીલીનો વધતો જતો પ્રભાવ અને આદાન-પ્રદાન.
- ભારતનું જૌગોલિક સ્થાન મોકાનનું અને સાતુકુળ ચાતાવરણ.
- વિશ્વમાં ઝડપી વિકાસ પામત્ર અથેત્તે ઓટલે ભારતનું અથેત્તે.

સંભવિત તકો:

૧. ભારત જેવા વિકસતા દેશમાં મૂડીનો પર્યાપ્ત લ્યોટ FDI નીતિને કારણી શક્ય બની શકે છે.
૨. ભારતમાં FDI નીતિની તરફેણમાં લીધે સ્વસ્થ સ્પર્ધાત્મક વાતાવરણ અને ફુગાવા પર નિયંત્રણ લાવવામાં સફળતા મળશે ગ્રાહકોને ચાજુભી ભાવે સેવાઓનો લાભ મળશે.

क्रमांक	विभाग	प्रभाग	वर्षा वर्षा	वर्षा वर्षा
१	प्रसिद्ध	५५,८३६.४२	२२,४४२.८०	५४.९३
२	प्राची	५५,८३६.०६	२२,४४१.८०	५४.९३
३	प्राची	५५,८३६.०७	२२,४४१.८०	५४.९३
४	प्राची	५५,८३६.०८	२२,४४१.८०	५४.९३
५	प्राची	५५,८३६.०९	२२,४४१.८०	५४.९३
६	प्राची	५५,८३६.१०	२२,४४१.८०	५४.९३
७	प्राची	५५,८३६.११	२२,४४१.८०	५४.९३
८	प्राची	५५,८३६.१२	२२,४४१.८०	५४.९३
९	प्राची	५५,८३६.१३	२२,४४१.८०	५४.९३
१०	प्राची	५५,८३६.१४	२२,४४१.८०	५४.९३

Digitized by Google with U. Lowry, 1st Apr 2019 & Part B 2019

क्रमांक	विद्युतीय वर्ग	विद्युतीय वर्ग का मूल्य	विद्युतीय वर्ग का अनुपात	विद्युतीय वर्ग का अनुपात
१	विद्युतीय	१,८२१.७३	१,५४८.८०	०.८८
२	विद्युतीय	१,८२१.७३	१३२.८५	०.८९
३	विद्युतीय	१,८२१.७३	५२२.२५	०.८१
४	विद्युतीय	१,८२१.७३	६५२.८३	०.८१
५	विद्युतीय	१,८२१.७३	३७०.८८	०.८२
६	विद्युतीय	१,८२१.७३	३०८.८५	०.८०
७	विद्युतीय	१,८२१.७३	१०८.८५	०.८१
८	विद्युतीय	१,८२१.७३	१०८.८५	०.८१
९	विद्युतीय	१,८२१.७३	१०८.८५	०.८१
१०	विद्युतीय	१,८२१.७३	१०८.८५	०.८१

નુકશાન સહન કરવું પડે છે. તે દ્વારા થાથે અને FDIની માળખાગત સુવિધાઓ ટેક્નિકલ ક્લોશર્બ્ય વગેરેને ભારતમાં જ વિકાસવી શકાશે.

૧. ઓછા મધ્યરૈસીઓ
૨. પોતાની પેદાશોનો એફ્લોનેચોર્ય ભાવ
૩. બજારમાં સિદ્ધરતા સાથે યોગ્ય ભાવે ગ્રાહકોને ઉચ્ચ શુષ્ણગતાત્મક વસ્તુઓ સરળતાથી ઉપલબ્ધ જની શકશે.
૪. રોજગારીની તકોમાં વધારો થતા વિકસિત હેઠોની ભાડેક સમૃદ્ધ છુબન શૈલીથી છુબન શૈલી શકાશે. રાષ્ટ્રના માનવ સંસાધનને શુષ્ણગત સમર રોજગારીની ઉજાજવળ તકોની ખાતરી મળશે.

ક્રમાંક	કેશનું નામ	ક્રોડ રૂ. માં	શું હોય... ડોલર પ્રક્રિયમાં	ક્લા. FDIના ટકા
૧	ઈન્ડિ	૧.૮૨	૦.૨૨	૮.૦૮
૨	ઝાંખીયા	૦.૮૩	૦.૧૭	૮.૦૦
૩	પેરુ	૦.૭૮	૦.૧૪	૮.૦૦
૪	લિબીયા	૦.૨૮	૦.૦૭	૮.૦૦
૫	મોન્ટોરિયા	૦.૨૭	૦.૦૬	૮.૦૦
૬	શાદાન	૦.૨૪	૦.૦૫	૮.૦૦
૭	કોસ્ટારિકા	૦.૨૩	૦.૦૪	૮.૦૦
૮	બાંગ્લાદેશ	૦.૧૬	૦.૦૩	૮.૦૦
૯	અફ્ગાનિસ્તાન	૦.૧૨	૦.૦૩	૮.૦૦
૧૦	મસ્ક્રત	૦.૦૯	૦.૦૧	૮.૦૦

FDIની વાસ્તવિકતાઓ:

ભારતમાં FDI નીતિનો અમલથી રાષ્ટ્રને નુકશાન જ થાય એ ભાન્યતા ખોટી છે. પરંતુ વાસ્તવિકતા તો એ છે,

ઉદાહરણ તરીકે: મેક-ડોનાઇસનાં દેશમાં આવવાથી પાણી-પુરીના લારીવાળાઓને નુકશાન થશે.

ક્રમાંક	વિશાળ	મુખ્ય ભાગ	માલેખાળ
૧	FDI ટકાવરી	૧૦૦%	૫૧%
૨	રોક્સા	વિશેષી રોક્સાનુસ્ખ બ્યાન્કનો ચાર્કિક લોગો જોઈએ.	ચેસેશે રોક્સાનુસ્ખ ટ્રાન્ઝાર્ડિન્યુન્નોંગાં ઓછ ૧૬૮ મિલિયન યુ. ડોલર, એ. ડોલર
૩	પાણાખીલ રોક્સા	શરત નથી	પણ, રોક્સાનુસ્ખ અને ઉન્નાનુસ્ખ (સ્ટોરેજ, ગ્રોવર્સિંગ, કેર ટાઈસ, એન્જિનિયર વગેરે વાગે)
૪	વેચાય	ઓક જ પાન્ની ઉત્પાદિત કે તે જ પ્રાન્તની વિદેશમાં ઉત્પાદિત વસ્તુ	શરત નથી
૫	સ્થાન	શરત નથી	૧૦ લાખથી વધુ વસ્તુ) પણવતા શહેરોમાં જ રિટેલ સ્ટોર ખોલી શકે (રોડીની વસ્તુ ગજતરી મુજબ, ૫૬ શહેરો આ વસ્તુ ધર્યાયે છે.)
૬	માલસાનાન સ્ટ્રાઇન	૩૦% માલ દેણ ના નાના મધ્યમ સાહસી પાસેથી જરીરું પડે છે.	૩૦ ટકા માલ દેણા નાના મધ્યમ શાહસૂ પાસેથી જરીરું નાના પડે છે.
૭	મંજરી	કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકાર પાસેથી	કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકાર પાસેથી

તે કહેવું અહીંનું જ નહીં પરંતુ અર્થાતીન છે.

મહારાજા સેષયાલીટી હોસ્પિટલો ખૂસે દેશમાં તો ગલીઓમાં કે નાકે નાકે આવેલા ડોક્ટરની પ્રેક્ટિસ બંધથઈ જવાનો જટકો દેશને કોઈ દિવસ મળ્યો છે ખરો?

વોલમાર્ટ કે ટેસ્કોને દેશમાં આમંત્રણ આપવાથી ભારતના વેપારીઓ વિશ્વ કક્ષાની તંદુરસ્ત હરિકાઈમાં જોડાઈ પણ શક્યો અને જીતી પણ શક્યો જ તે FDIની નીતિને આભારી શાણાય. ભારતને FDI નીતિ એક ઉજ્જવળ પરિવર્તનની દિશા કહારશે.

સંદર્ભ સૂચિ:

૧. ધ્યાનીય પર્યાવરણ
૨. મહારાજાન સીટેઇલમાર્ટ વિદેશી રોકાણ: માહિતી અને પ્રસારણ મંત્રાલય, ભારત સરકાર.
૩. ભારત વિકાસન પંથે: સ્ટાટેસ્ટર ર૦૧૧ ૧૨
૪. ગુજરાત સમાચાર, કુલાંગાદેનિક, ર૦૧૩ ૨૦૧૪ ૨૦૧૫
૫. અર્થસંકલન: ર૦૧૩ ૨૦૧૪ ૨૦૧૫
૬. www.tradingeconomics.com/india/foreign .direct-investment
૭. www.fdistatisticsinindia
૮. www.google.com

ગુજરાતના બે મુખ્ય આદિજ્ઞતિ સમુદાયો –
‘ભીલ’ અને ‘હુબળા’ – તૂલનાત્મક અભ્યાસ
(એક સમાજશાસ્ત્રીય અધ્યયન)

ડૉ. રેખા એચ. મોટા,
અધ્યક્ષ, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ,
ડૉ. વિરમભાઈ આર. ગોઢાણિયા મહિલા કોલેજ, પોરબંદર

૧. પ્રાસ્તાવિકુઃ

ભારતમાં સામાન્ય ગ્રામજનો અને નગરીય જનોનાં જીવનથી મિન્ – સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ‘પછાત’ ગણાતી તથા પ્રાથમિક કક્ષાનું જીવન જીવતી આદિમપ્રજા પણ વસે છે. ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના જાણીતા વિદ્વાન શ્રી કાકા સાહેબ કાલેલકરે તેમને ‘ભારતના મૂળ વતનીઓ’ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. આ ઉપરાંત તેમના માટે ‘આદિવાસીઓ’, ‘ગિરિજનો’, ‘ભૂમિજનો’, ‘કાળી–પરજ’, ‘રાની–પરજ’ વિગેરે જેવા સંબોધનો પણ કરાય છે. જાણીતા સમાજશાસ્ત્રી ડૉ. છ. એસ. ધૂર્યે એ તેમને ‘પછાત હિંદુઓ’ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. સ્વતંત્ર ભારતના બંધારણમાં તેમને ‘અનુસૂચિત જાતિઓ’ (Scheduled Tribes S.T.) તરીકે ઓળખાવેલ છે.

વસ્તીની દૃષ્ટિએ સમગ્ર વિશ્વમાં આંક્રિક પછી ભારતમાં વસતા આદિવાસીઓ બીજા નંબરે આવે છે. ભારતમા આશરે ૫૦૦ જેટલાં આદિવાસી સમૂહો વસે છે. જેમાંથી ૪૬૧ સમુદાયોને. S.T. ની યાદીમાં સમાવિષ્ટ કરાયા છે. આ દરેક સમુદાયને પોતાની આગવી સંસ્કૃતિ છે. ઈ.સ. ૨૦૧૧ ની વસ્તીગણતરી અનુસાર, ભારતમાં કુલ આદિવાસી વસતી ૧૦,૪૨,૮૧,૦૩૪ (દસ કરોડ, બેતાલીસ લાખ, એકયાશી હજાર ચોત્રીસ) છે. જે ટકાવારીની દૃષ્ટિએ ૧૧.૬૦ % થાય છે. ગુજરાત રાજ્યમાં કુલ ૨૬ આદિવાસી સમુદાયો વસે છે. જેમાં ભીલોની વસ્તી સૌથી વધુ અને હુબળાઓની વસ્તી બીજા નંબરે છે. ઈ.સ. ૨૦૧૧ ની વસતી ગણતરી અનુસાર ગુજરાતમાં આદિવાસીઓની કુલ વસ્તી ૮૮,૧૭,૧૭૪ (નેવ્યાસી લાખ, સત્તર હજાર, એકસો ચુમોતેર) છે. જે ટકાવારીની દૃષ્ટિએ ૧૪.૭૫ ટકા થાય છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ગુજરાતમાં વસ્તીની દૃષ્ટિએ પ્રથમ બે આદિજ્ઞતિ સમુદાયો – ‘ભીલ’ સમુદાય અને ‘હુબળા’ સમુદાયને મેં તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે પસંદ કર્યાછે.

૨. તુલનાત્મક અધ્યયન એટલે શે?

શબ્દાર્થની દૂષિણે જોઈએ તો તુલના એટલે સરખામણી અને સરખામણી એટલે કોઈપણ એ પાસાંઓ કે આપતો વચ્ચે રહેલી સમાનતાઓ અને તક્ષાવતોને અલગ તારવવા.

સમાજશાસ્ત્રીય સંશોધનોના ક્ષેત્રે, 'તુલનાત્મક અભ્યાસો કે અધ્યયન' અંગેની સ્પષ્ટતા કરીએ તો, સમાજ જીવનના કોઈપણ બે પાસાંઓની કે સમુદ્દરાયોની સરખામણી કરીને તેમની વચ્ચે રહેલી સમાનતાઓ અને તક્ષાવતોને અલગ તારવવા. એટલે 'તુલનાત્મક સમાજશાસ્ત્રીય અધ્યયન' દા.ત., બે શાંતિઓ, બે ધર્મો, બે કોમ્પો, બે પ્રક્રિયા, બે રાષ્ટ્રો, બે ગ્રામીણ સમુદ્દરાયો, બે શહેરી સમુદ્દરાયો, બે આદિજ્ઞતિ સમુદ્દરાયોનો અભ્યાસ. આ ઉપરાંત, સમાજશાસ્ત્રમાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી 'કુટુંબની સાથે રહેતા વૃદ્ધો' તથા 'વૃદ્ધાશ્રમોમાં રહેતા વૃદ્ધો' અંગેના તુલનાત્મક અભ્યાસો થઈ રહ્યા છે અને આ સિવાય પણ તુલનાત્મક અધ્યયનના ક્ષેત્રે સંશોધન માટે અનેક કેન્દ્રબિંહુઓ ઉપલબ્ધ છે જ.

૩. સંશોધનના હેતુઓ:

- ૧) 'તુલનાત્મક અધ્યયન' એ શીર્ષક સાથે એક સંશોધન પેપર તૈયાર કરવું.
- ૨) 'સ્વતંત્રતા પછી ભારતમાં અને ગુજરાતમાં આદિજ્ઞતિ સમુદ્દરાયોએ ઘણી પ્રગતિ સાધી છે. અને તેમના પરંપરાગત જીવનમાં ધારું પરિવર્તન આવ્યું છે.' – તેવા સતત સમાચારોની વચ્ચે 'ખરેખર કેટલી પ્રગતિ?' અને 'કેટલું પરિવર્તન?' આવ્યા છે. – તે જાણવાનો પ્રયાસ કરવો.
- ૩) આદિવાસી સમુદ્દરાયોમાં 'સુધારણા ચળવણ' કેટલે અંશે સફળ થઈ છે? તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટેના સરકારી પ્રયાસો કેવા પ્રકારના છે? તે અંગેની જાળકારી મેળવવી.
- ૪) શું ભારતના દરેક આદિજ્ઞતિ સમુદ્દરાયને તેમની યોજનાઓના વિકાસ માટેનો એક સમાન લાભ પ્રાપ્ત થયો છે? કે નહિ? તે જાણવાનો પ્રયાસ કરવો.

૪. ઉપકલ્પનાઓ:

- ૧) શું ભારતના અને ગુજરાતના આદિજ્ઞતિ સમુદ્દરાયો આજે પણ પણાતપણાંની અવસ્થામાં જીવે છે?
- ૨) ભીલ/દુખણા આદિજ્ઞતિ સમુદ્દરાયોને તેમની માટેની વિકાસ યોજનાઓનો ખરેખર કેટલો લાભ મળ્યો છે?
- ૩) ભીલ/દુખણા આદિજ્ઞતિઓમાં શિક્ષણ અને રોજગારીની તકોમાં વૃદ્ધિ થઈ છે? તેમના જીવન ધોરણમાં સુધારો થયો છે?
- ૪) ભીલ/દુખણા સમાજના સભ્યોને પોતે 'આદિજ્ઞતિ સમુદ્દરાયના સભ્યો' હોવાનું ખરેખર જૌરવાછે?
- ૫) ભીલ/દુખણા સમાજના સભ્યો ભારતના/ગુજરાતના વિકાસમાં યોગદાન આપી રહ્યા છે?
- ૬) તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટે હજુ વધારે શું થઈ શકે તેમ છે?

૫. માહિતીનું એકત્રીકરણ :

આ પ્રકારના સંશોધન કાર્યો માટે કૈત્રીય સ્ત્રોતો (Field Sources) નો ઉપયોગ કરી શકાય. એટલે કે, અભ્યાસ હેઠળના સમુદ્ધાયો પાસેથી જરૂરી માહિતી મેળવવા માટે નિરીક્ષણા, પ્રશ્નાવલિ, મુલાકાત, અનુસૂચિ, નિર્ધારન વિગેરે જેવી સંશોધન પ્રયુક્તિઓનો ઉપયોગ કરી શકાય. પરંતુ, પોરબ્રંદર તથા તેની આજુખાજુના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ભીલ/હુબળા આદિજ્ઞતિઓની વસ્તી નહિં હોવાથી અને સૌરાષ્ટ્રમાં પણ જુનાગઢ જિલ્લામાં એક માત્ર સીઢી આદિજ્ઞતિની જ વસ્તી ઉપલબ્ધ હોવાથી (એટલે કે, ભીલ/હુબળા આદિજ્ઞતિઓની વસ્તી નહિં હોવાથી) પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે દસ્તાવેજ સ્ત્રોતો (Documentary Sources). એટલે કે, સંદર્ભ પુસ્તકો, વર્તમાનપત્રો અને સામાચિકોમાં આ અંગે પ્રગટ થતા સમાચારો અને લેખો તથા ઇન્ટરનેટમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ માહિતીનો ઉપયોગ કર્યો છે.

૬. આદિજ્ઞતિ સમુદ્ધાય એટલેશનું :

શાણીતા સમાજશાસ્ત્રી ડૉ. ડી. અન. મજભુદારના મત અનુસાર, "આદિવાસી એ પ્રાદેશિક જોડાણ ધરાવતું અંતર્વિવાહી સામાજિક જુથ છે. જેમાં કાર્યોના વિશેષીકરણનો અભ્યાસ હોય છે, પોતાની વિકસાવેલી શાસનવ્યવસ્થા હોય છે. ભાપા-ભોલીનું ઐક્ય હોય છે. અન્ય આદિવાસી સમુદ્ધાયો તથા સભ્ય સમાજથી સામાજિક અંતર ધરાવે છે અને પોતાની જ માન્યતાઓ અને શીતશ્રિવાજ્ઞોને અનુસરે છે."

ભારતમાં આવા એક-બે કે આઠ-દસ નહિં, પરંતુ ૫૦૦થી વધુ આદિજ્ઞતિ સમુદ્ધાયો વસવાડ કરે છે અને ખાસ કરીને સ્વતંત્રતા પછી તેમના સમાજ છુવનના અનેક કૈત્રીયોમાં પરિવર્તન પણ આવ્યું છે.

૭. ભીલ આદિજ્ઞતિ સમુદ્ધાય:

૧) પ્રારંભિક પરિચય:

ગુજરાતમાં ર૧૮ જેટલા આદિજ્ઞતિ સમુદ્ધાયો વસે છે. તેમાં વસ્તીની દૃષ્ટિએ ભીલો મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે. છેલ્લી ત્રણ વસ્તીગણતરીના અહેવાલો અનુસાર ગુજરાતમાં ભીલ વસ્તી

વર્ષ	વસ્તી
ઈ.સ. ૧૯૯૧	૨૬,૦૦,૦૦૦ થી વધુ
ઈ.સ. ૨૦૦૧	૩૪,૪૧,૮૪૫
ઈ.સ. ૨૦૧૧	૪૨,૧૫,૬૦૭ જેટલીથે.

જે ગુજરાતની કુલ આદિવાસી વસ્તી (૪૨,૧૫,૬૦૭)ના ૪૭.૨૮% જેટલી થાય છે.

ગુજરાત રાજ્ય ઉપરાંત ભીલોની વસ્તી મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, રાજ્યસ્થાન, ઘેરીસગઢ, આંધ્રપ્રદેશ અને ત્રિપુરામાં પણ છે.

ગુજરાતમાં પંચમહાલ જિલ્લામાં ભીલોની સૌથી વધુ વસ્તી છે આ પછી અનુક્રમે ભરૂય, સાબરકાંઠા, વડોદરા, સુરત, બનાસકાંઠા અને ડાંગ-અમ કુલ સાત જિલ્લાઓમાં ભીલો પથરાયેલા છે.

તેઓમાં છોલી ભીલ, દુંગરી ભીલ, રાવલ ભીલ, ગરાસિયા ભીલ, મેવાસી ભીલ, તડવી ભીલ, ભીલાવા, વસાવા વિગેરે જેવા કુલ ૧૬ જેટલા પેટા સમૃદ્ધાયો – પેટા જાતિઓ છે.

તેઓની ભાષા 'ભીલી' અથવા તો 'ભીલોડી' તરીકે ઓળખાય છે. જેની તેમણે લિપિ પણ વિકસાવી છે અને આ ભાષામાં તેથાર થતું ત્રૈમાસિક સામાન્યિક 'છોલ' અમદાવાદથી પ્રકાશિત થાય છે. આ ઉપરાંત, તેઓ ગુજરાતી અને હિન્દી ભાષા પણ જાણો છે.

૨) કુટુંબ વ્યવસ્થા:

ગુજરાતના ભીલોની કુટુંબવ્યવસ્થા પિતૃસત્તાક, પિતૃવંશીય, પિતૃ વારસાવ્યવસ્થા વાળી તથા પિતૃસ્થાનીય છે. સામાન્ય રીતે તેઓ સંયુક્ત વ્યવસ્થાને શ્રેષ્ઠ માને છે. પરંતુ, સ્વતંત્રતા પછી શિક્ષણ અને નોકરીની તકોનું પ્રમાણ વધાવાથી વિભક્ત કુટુંબોનું પ્રમાણ પણ વધ્યું છે. ઉપરાંત ભીલ સમાજમાં વંશ અને ગોત્રનું ઘણું મહત્વ છે. પોતાના વંશના સભ્યોને તેઓ 'કુટુંબીઓ' તરીકે ઓળખાવે છે અને વંશવૃદ્ધિ તથા વંશના સાતત્ય માટે સતત જાગૃત રહે છે. અને તેથી જ નિઃસંતાનપણું ટાળવા કે અપુત્રપણું ટાળવા માટે બીજું લભન કરવાની, દાટક પુત્ર લેવાની તથા પુત્રજન્મ માટે બાધા–આખરી રાખવા જેવી બાબતોને સ્વીકારે છે.

૩) લગ્ન સંસ્થા:

ભીલ સમાજની લગ્નસંસ્થા ઉપર હિંદુ સમાજ સાથેના સંપર્કની અસર જોવા મળે છે.

સામાન્ય રીતે તેઓમાં એક સાથી લગ્નપ્રથા છે. પરંત, એકથી વધુ પત્ની ઘરાવતા પુરુષનો સામાજિક આર્થિક દરજજો ઊંચો ગણાય છે. ભીલ સરદારને એકથી વધુ પત્ની હોય છે. અને પુત્રપ્રાપ્તિ માટે પણ બીજું લગ્ન કરાય છે. ઉપરાંત, તેઓમાં બાળલગ્ન પ્રથા નથી. ૧૮ થી ૨૨ વર્ષ સુધીની ઉમર લગ્ન માટેની યોગ્ય ઉમર ગણાય છે. યોજિત લગ્નની સાથોસાચ સ્વપસંદર્ભી લગ્ન પણ સમાજમાન્ય ગણાય છે.

ભીલ સમાજ અંતર્વિવાહી જ અને પોતાની પેટાજાતિમાં જ લગ્નસંબંધ બાંધે છે. અને બાહીલ્યના નિયમોમાં સમાન રૂપિર લગ્ન, નિષેધ, સગોત્ર લગ્ન નિષેધ અને ગામ બાહીલ્યના રિવાજોને અનુસરે છે.

યોજિત લગ્નમાં વરપક્ષે કન્યાપક્ષની પાસે લગ્ન માટે પ્રસ્તાવ મુકવાનો હોય છે અને બંને પક્ષો વચ્ચે એક મધ્યસ્થી હોય છે. જેને 'બાંજગડિયો' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. લગ્ન નક્કી કરતી વખતે વરપક્ષે કન્યાપક્ષને 'કન્યાશૂલ્ક' ચૂકવવું પડે છે. જે 'કન્યા વિક્ષય' (દહેજના એક પ્રકાર)નું સૂચન કરે છે. જેને તેઓ 'દાપું' તરીકે ઓળખે છે. આ લગ્ન સંબંધ તથા દાપું નક્કી કરતી વખતે તેમના જાતિપંચના સભ્યોની હાજરી તથા વર–કન્યાના મામાની હાજરી અનિવાર્ય ગણાય છે.

લગ્ન નક્કી થયા પછી 'બળદ ખંડવા' અને 'ડાંગર ખંડવા'ના નામથી ઓળખાતી સગ્દાઈની વિધિ કર્યા પછી થોડા દિવસ પછી લગ્ન કરાય છે. લગ્ન પહેલા

'મીલ' અને 'હુલા' – નો તુલનાત્મક અભ્યાસ

વરપણે કન્યાશૂલ્કની તમામ રકમ ચૂકવી દેવાની હોય છે. લગ્નની મુખ્ય વિધિઓમાં કન્યાદાન, મંગળફેરા, સપ્તપદી અને મામેરુનો સમાવેશ થાય છે. જે હિંદુ સંપર્કની અસર સ્પષ્ટ કરે છે.

સ્વપસંદગી લગ્નની બાબતમાં આદિવાસી સમાજમાં પ્રચલિત પલાયન લગ્ન, હકલગ્ન, કસોટી લગ્ન, જેવી પરંપરાઓને અનુસરે છે.

હિંદુ વિધિઓ અનુસાર લગ્નવિધિ કરાય છે. પરંતુ કન્યાશૂલ્ક ન ચૂકવાય તો લગ્ન થતુંનથી. છૂટાછેડા પણ સમાજ માન્ય ગણાય છે. અને છૂટાછેડા લીધેલા કે વિધવા—વિધુર સ્ત્રી—પુરુષના પુનર્લગ્ન પણ સમાજમાન્ય ગણાય છે. દિયરવટુ અને સાળીવટુ પણ કરાય છે. આ બધી બાબતો ભીડોની લગ્ન સંસ્થાને 'એક સંસ્કાર' તથા 'કરાર' બંને દૃષ્ટિઓ સ્પષ્ટ કરે છે.

૪) સ્ત્રીનું સમાજમાં સ્થાન:

ભીલ સમાજમાં પુત્ર—પુત્રીના ભેદભાવ નથી. પુત્રજન્મ અને વંશવૃદ્ધિનું ભહન્ત્વ હોવા છતાં પુત્ર—પુત્રીનો સમાન ઉછેર કરાય છે. ઉપરંત, લગ્ન સમયે વર પણે કન્યાપણ પાસે લગ્નનો પ્રસ્તાવ મુકવાનો હોય છે. કન્યાશૂલ્ક લેવાય છે અને અપાય છે. સ્ત્રીને પણ સ્વપસંદગીની છૂટ છે. અને પુનર્લગ્નનો પણ અધિકાર છે. — આ બધી બાબતો લગ્નક્ષેત્રે સ્ત્રીના — પુત્રીના ઊંચા સામાજિક સ્થાનનો નિર્દેશ કરે છે.

પત્ની તરીકે સ્ત્રી યુહસંયાલક તરીકે અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે પુરુષની જેમ જ સ્ત્રી પણ ઘર બહારની આર્થિક અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લઈ શકે છે અને કુટુંબની અર્થવ્યવસ્થામાં પણ અગત્યનો ફાળો આપે છે. આમ છતાં, સ્ત્રીને પત્રી તરીકે કે પત્ની તરીકે મિલકતનો વારસા અધિકાર નથી. માત્ર સ્વપ્રયત્નથી મેળવેલી મિલકત તથા લગ્ન સમયે મળેલી બેટ સોગાદ ઉપર તેનો સ્વતંત્ર અધિકાર રહે છે. એ જ રીતે, કોટુંબિક નિષ્ઠાયો લેવાની સત્તા પણ સ્ત્રી પાસે નથી. એટલે કે તે 'Decision Maker' નથી. ઈ.સ. ૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરી મુજબ Sex Ratio ૮૭૦ છે. આમ છતાં, સ્વતંત્રતા પછી ભીલ સમાજમાં સ્ત્રી શિક્ષણનું પ્રમાણ પણ વધ્યુંછે. અને હાલમાં ૫૦% કેટલાંભીલોની જ વસ્તીવાળા ગામોમાં ભહિલા સરખ્યો કાયરત છે. જે બાબત ભીલ સમાજમાં સ્ત્રીઓના દરજજામાં આવી રહેલી ઉર્ધ્વગામી સામાજિક ગતિશીળતાનુસૂચન કરે છે.

૫) જાતિપંચ – ગ્રામ સંગઠન:

ભીલનું જાતિપંચ એટલે કે ગ્રામ સંગઠન વિશિષ્ટ સ્વરૂપનુંછે. ભીલો જંગલમાં કેંદ્રગરાઓ ઉપર છૂટા છવાયા ઝુંપડાં બાંધીને રહે છે. કયારેક દસ—પંદરના જૂથમાં પણ ઝુંપડાં બાંધીને રહે છે. તેથી ભીલ ગામોનો ભૌગોલિક વિસ્તાર મોટો અને વસ્તી ઓછી હોય છે. દસ—પંદર ઝુંપડાંઓના સમૂહને તેઓ 'ફળિયં' કહે છે. અને તેમાં એક 'ફળિયા પટેલ' હોય છે. છ—સાત ફળિયા મળીને એક ગામ બને છે. અનુભવી પુરુષ 'ગામ પટેલ' ગણાય છે. આમ ગામ પટેલ અને ફળિયા પટેલ ભીલ સમાજમાં પરંપરાગત નેતૃત્વનું સ્વરૂપ છે. જે મોટા ભાગે વંશ પરંપરાગત હોય છે.

આ પંચ ગામમાં કાયરો અને વ્યવસ્થાની જાળવણી કરે છે. કોઈ પ્રશ્ન હોય તો ફળિયા પટેલો તથા ગામ પટેલ સાથે મળીને ઉકેલે છે. પંચે કરેલો ન્યાય આખરી ગણાય

છે. દુષ્કાળ, પૂરુ કે અન્ય સંકટ સમયે જાતિપંચ દ્વારા ધાર્મિક હોમ હવનનું આયોજન કરાય છે લઘુ નક્કી કરવા, ખાસ કરીને દાપું નક્કી કરવા સમયે પંચના સભ્યોની હાજરી અનિવાર્ય ગણાય છે. જો કે હવે સ્વતંત્રતા પછી લોકશાહી ઢબે પંચાયતો સ્થપાઈ છે. અને ગામ પટેલનું સ્થાન સરપંચે લીધું છે. પરંતુ, વ્યવહારમાં પંચાયતની સાથોસાથ પંચપ્રથા પણ કાર્યરત છે.

૬) શિક્ષણ:

ભીલોમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ એકદરે ઓછું છે. પરંતુ વિવિધ આદિજાતિ સમુદ્ધાયોની સરખામણી કરીએ તો અન્ય સમુદ્ધાયોની તુલનામાં ભીલોમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ સૌથી ઊંચું છે. ખાસ કરીને સ્વતંત્રતા પછી સરકારી પ્રયાસો, પંચાયતી રાજ તથા 'ભીલ સેવા મંડળ'ની પ્રવૃત્તિઓને લીધે તેઓ શિક્ષણ પ્રત્યે સમાન બન્યા છે. અને શિક્ષણના લાલો સમજથાયે.

શિક્ષણનું પ્રમાણ

વર્પ	શિક્ષણની ટકાવારી
૧૯૫૧	૨%
૧૯૮૧	૨૬.૬૪%
૨૦૦૧	૪૪.૩૦%

ઈ.સ. ૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરી અનુસાર, ગુજરાતમાં ભીલોની વસ્તી ૩૪,૪૧,૮૮૫ થી વધુ હતી. તેમાંથી

પુરુષો	: ૭,૬૮,૧૨૦
સ્ત્રીઓ	: ૪,૨૫,૮૭૮

કુલ : ૧૨,૨૫,૦૯૮

ભીલો શિક્ષિત જણાયા છે જે તેમની વસ્તીના ૪૪.૩૦% થાય છે.

અન્ય અદિજાતિઓની સરખામણીમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ ઊંચું હોવાથી સરકારી અનામત પ્રથાનો લાલુ પણ નેઓ સીધી વધુ મેળાવી રહ્યા છે. અને તેથી રાજ્ય તથા કેન્દ્ર સરકારની વર્ગ પ થી ૧ સુધીની નોકરીઓમાં પણ સૌથી વધુ તક મેળાવી રહ્યા છે. તેમણે પોતાની 'ભીલ' (ભીલોડી) ભાષાની લિપિ પણ વિકસાતી છે. અને તે ભાષામાં પ્રકાશિત થતું એક આમયિક 'દોલ' પણ ભીલોના શૈક્ષણિક વિકાસનું સૂચન કરી જાય છે.

આજે ગુજરાતના અને કેન્દ્ર સરકારના પ્રધાન મંડળમાં પણ કેટલાક વીલ જાતિના મંત્રીઓનો સમાવેશ થયો છે. જેઓ જાહેર છુબનના અને રાજકારણના થોરે કાર્યરત રહીને આદિવાસી સમાજના અને આરતના રાસ્તીય વિકાસમાં પણ પોતાનું યોગદાન આપી રહ્યા છે. આ ભાબત પણ ભીલોનો શૈક્ષણિક વિકાસ સૂચવે છે.

૭. આર્થિક જીવન:

તેમનું આર્થિક જીવન એકદરે જંગલ અને ખેતી પર આધારિત છે. આજે પણ કુલ ભીલ વસ્તીના ૭૫ % લોકો ગામડાઓમાં વસે છે. તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી અને અર્થ વ્યવસ્થા નિર્બંધિત છે. કેટલાક સ્થળો તેઓ હવે ભેતી માટે સિંચાઈ યોજનાઓનો લાભ લેતા થયા છે. જંગલમાં રહેતા લોકો જંગલની પેદાશો પર છુબન ગુજારે છે. ખેતી ઉપરાંત ગાય, જોસ, ભકરા જેવા પણ આનું પાલન કરી, દૂધની પૂરુક આપક પણ વિભી કરે છે. ખેતીની જમીનના આભાવમાં થણી વખત ખેતરમાં કે ઉદ્ઘોગોમાં મજૂરી પણ

કરે છે. સરકારશીની રોજગારલક્ષી ધોજનાઓમાંથી સખસીડીનો લાભ લઈને કેટલાંક ભીલો ભરવાં ઉછેર કેન્દ્ર પણ બલાવતા થયા છે.

સ્વતંત્રતા પછી ભીલ સમાજમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ વધવાથી અલ્પશેલીત તથા શિક્ષિત ભીલોએ પોતાની જાયકાત અનુસાર સરકારી અને અર્ધસરકારી કચેરીઓમાં પટાવાળા, ટપાલી, પોસ્ટ માસ્ટર, રેલ્વે સ્ટેશન મારટર, કલાક, એકાઉન્ટન્ટ, કેશિયર, મેનેજર, પ્રાધ્યાપક, મામલતદાર વગેરે જેવા હોદાઓ પર નોકરીઓ મેળવીને પોતાના કુટુંબની આર્થિક સિદ્ધતિમાં ઘણ્ઠો સુધ્યારો પણ કર્યો છે. અને શિક્ષિત માતા પિતા પોતાના સંતાનોને હાલમાંનો અંગ્રેજ માધ્યમની શાળાઓમાં પણ ભાણાવતા થયા છે.

૮) ધર્મ:

ભીલ સમાજના ધાર્મિક જીવનમાં પૂર્વજીપૂજા, અને કેશવરવાદ, ઋતુ અનુસાર તહેવારો અને ઉત્સવો, નૈવેદ્યવિધિના મેલી વિદ્યા તથા જાહુર્મંતર અને દોરા-ધારાનો સમાવેશ થાયા છે.

તેઓ આત્માના અસ્તિત્વમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે. અને મૂત પૂર્વજીની પૂજા તથા સામૂહિક શ્રાદ્ધ સ્વરૂપની વિવિધો કરે છે. ઉપરાંત તેઓ પીરબાજ, ઈદ્રાજ, હાદરાજો, હનુમાન, શંકર અને રામ જેવા દેવતાઓની તથા કાળજા, ઓંબા, ઝાંપડી, શીતળા અને મમાઈ જેવી દેવીઓની પૂજા—આરાધના કરે છે. તેમના ટેવ—હેવીઓનું નિવાસસ્થાન કોઈ હુંશર કે વૃક્ષ પર હોય છે. માંદળી, કુદરતી આફિત કે અન્ય મુરુકેલીના સમયે ટેવ હેવીઓની બાધા આનંદી રાખે છે. અને મુશ્કેલી દૂર થાય એટલે બાધા અનુસાર ઓંગ કે નૈવેદ્ય ચંડાવે છે. ઋતુ અનુસારના તહેવારોમાં દશોરા, કાળી ચૌદસ, દિનાળી, લોળી, અભાનીજ જેવા તહેવારો ઉજવે છે. હોળી પછી સાતથા દિવસે 'ગોળ ગઢો' ઉત્સવ ઉજવે છે. આ ઉત્સવને કેટલાંક વિદ્ધાનો 'કસોટી લગ્ન'ના અવશેષ તરીકે ઓળખાવે છે. પરંતુ પ્રા. ગોરીશાંકર પંડ્યાએ પોતાના પુસ્તક 'પરિવર્તન પામતા ગુજરાતના આદિજાસી ગામો'માં આ અંગે જાણાવ્યુંછે કે, 'આ ઉત્સવ લગ્ન માટેની કોઈ પરીક્ષા પદ્ધતિ નથી. પરંતુ પરંપરાગત શીતે ચાલ્યો આવતો મેળા સ્વરૂપનો ઉત્સવ છે. કટાચ વર્ષો પહેલાંતે લગ્ન માટેની કસોટી સ્વરૂપે ઉજવાતો હોય તો તે અંગે બાધી પૂર્વક કઈ કહી શકાય તેમ નથી.' ઉપરાંત ભીલ સમાજમાં 'શુંઘદ્રુ' અને 'જાતર' ઉત્સવો અગત્યના છે. જેમાં 'શુંઘદ્રુ' ઉત્સવ લોળીના તહેવારની આજુભાજુના દિવસોમાં ઉજવાય છે. અને તેમાં નવું તેથાર થયેલું અનાજ દેવી દેવતાઓને નૈવેદ્ય તરીકે ધરાય છે. જ્યારે 'જાતર' એ દિવાળીની આસપાસના દિવસોમાં ઉજવાતો ઉત્સવ છે. જેમાંનું મોટી સંઘામાંભીલો જોડાય છે.

સાથે જ ભીલોના ધાર્મિક જીવનમાં 'બડવો' મહત્વનુંસ્થાન ધરાવે છે. બડવો એટલે ભૂવો. જે મંત્રતંત્રનો જ્ઞાણકાર હોય છે. ભીલો ભૂત-પ્રેત, વળગાડ અને 'ડાકષા'ના અસ્તિત્વમાં પણ શ્રદ્ધા (કે અંગત્રાધ્યા) ધરાવે છે. તેથી આ બધામાંથી મુક્ત થવા માટે ભૂવાની મદદ લે છે. અને તેમની સુધ્યના મુજબ બાધા—આખી રાખે છે.

૯) સુધ્યારણા ચળવણ:

ભીલ સમાજમાં સુધ્યારણાના હેતુથી ઘણી ચળવણ થઈ છે. જેમાં 'ભગત ચળવણ' ઉલ્લેખનીય છે. આ ચળવણ એ કર્મી સદીમાં શરૂ થઈ હતી. અને તે સંત કખીર, શી ગોવિંહનીરી અને ગુજરીયા મલારાજ જેવા ઉપદેશકોના વિચારકોથી પ્રભાવિત હતી. આ ચળવણની અસર નીચે ભીલ સમાજમાં સ્વચ્છતા, સંયમ, શાકાહાર, અહિંકા જેવા મૂલ્યોનું સંસ્કૃતિકરણ થયું. તેમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા ભીલો આજે વેણવ અને શિવ પંથને અનુસરે છે. અને તેમણે લિંગુસ્ટ્રેક્ટિના તરફો અપનાવ્યા છે.

૧૦) સમાજિક પરિવર્તન:

સ્વતંત્રતા પછી ભીલોમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ ઘણું વધ્યુંછે. તેથી શિક્ષણ અને નોકરીને કારણે ભીલ સમાજની નવી પેઢીના ધારા સજ્યોએ શહેરોમાં સ્થાન્તર કર્યું હોવાથી તેમની પરંપરાગત સંસ્કૃત કુટુંબ પ્રથામાં પરિવર્તન આવીને વિભિન્ન કુટુંબોનું પ્રમાણ વધતું જતું જોઈ શકાય છે. લગ્ન કેતે તરફ દુષ્પિતીએ તો તેમની પરંપરાગત કન્યાવિક્ષ્યાની પ્રથા (દહેજ પ્રથા) નું સ્વરૂપ બદલાઈને હવે વરવિક્ષ્યાની પ્રથાવાળું

બન્ધુંછે. જેના માટે ભીલ યુવકોમાં વધેલું શિક્ષણનું પ્રમાણ અને હિંદુ સંપર્કની અસર એ બે બાબતોને જવાબદાર માનવામાં આવે છે.

શિક્ષણને કારણે તેમની આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો થયો છે. તેમનું જીવનસ્તર જીવું આધું છે. તેમનામાં બૌદ્ધિકતા અને તાર્કિક અભિગમનો વિકાસ થયો છે. પોતાની સ્થિતિ સુધારવા તથા સરકારી યોજનાઓના લાભ મેળવવા માટે તેઓ સક્ષમ અને કટિબધ્ય થયા છે. સાથે જ આદિવાસી હોવાનું 'ગોરવ' પણ અનુભવી રહ્યા છે. અને રાષ્ટ્રના વિકાસમાં યોગદાન પણ આપી રહ્યા છે.

C. હુબળા આદિજાતિ સમૃદ્ધાય:

૧) પ્રારંભિક પરિચય:

ગુજરાતના રદ્દ આદિજાતિ સમૃદ્ધાયોમાં વસતીની દૃષ્ટિએ 'હુબળાઓ' બીજા નંબરનું સ્થાન ધરાવે છે. જેટલી ત્રણ વસતી ગાંધીજિતરીના અહેવાલો અનુસાર, ગુજરાતમાં હુબળાઓની વસતી

વર્ષ	વસ્તી
ઈ.સ. ૧૯૯૧	૫,૪૬,૦૦૦ શ્રી વધુ
ઈ.સ. ૨૦૦૧	૫,૮૬,૮૬૫
ઈ.સ. ૨૦૧૧	૬,૪૩,૧૨૦

જે ગુજરાતની કુલ આદિવાસી વસતી (૮૮,૧૩,૧૭૮)ના લ.ર૧% જેટલી થાય છે. સ૦મી સહીની શરૂઆતના બે દસ્કાંઓ સુધી હુબળા આદિવાસીઓની કોઈ અલગ ઓળખાણ નહીંતી. ઈ.સ. ૧૯૮૮નું પૂર્ણ મહાત્મા ગાંધીજિતરીના પ્રયાસોથી તેઓ પ્રકાશમાં આવ્યા. તેની પહેલા તેઓ ભૂમિદીન ખેત મજૂરો તરીકે છુબતા અને 'બંધવા મજૂરો' કે 'હાળી' તરીકે ઓળખાતા. ગાંધીજીએ તેમને 'હણપતિ' નામ આપ્યું. ત્યારથી તેઓ 'હણપતિ' એટલે કે હળનો માલિક (ખેડૂત) તરીકે ઓળખાતા થયા. અને ત્યારપણી હુબળાઓની આર્થિક પરિસ્થિતિ વિશે ગુજરાતની પ્રજાનું ધ્યાન હોયાં હોવાનું શ્રી પી. વી. શાહ નામના સમાજશાસ્ત્રીએ હુબળાઓ અંગેના પોતાના અભ્યાસમાં નેંધ્યું છે.

ગુજરાત રાજ્ય ઉપરાંત હુબળાઓની વસ્તી મહારાષ્ટ્ર, દીવ-દમણ, દાદરા-નગર હેઠલી તથા કણાટિકમાંછે.

ગુજરાતમાં સુરત જિલ્લામાં હુબળાઓની સૌથી વધુ વસ્તી છે. આ પછી અનુકૂળે વલસાડ, ભરૂય અને વડોદરા જિલ્લામાં તેઓ વસે છે. ઉપરાંત, અન્ય જિલ્લામાંઓ પણ તેમણે આજીવિકા માટે સ્થળાંતર કર્યું છે.

તેઓમાં તલાવીયા, રાઠોડીયા, બામણિયા, માંડવિયા, વાહોનીયા, ધમરીયા, વલસાડિયા, ધંધોડિયા, બારીયા વિશેરે જેવા કુલ ૨૦ જેટલા પેટા સમૃદ્ધાયો – પેટા જાતિઓ છે.

તેઓ ગુજરાતી ભાષા અને બિધિનો ઉપથોગ કરે છે. અસુક અંશે હિંદી સમજી શકે છે. જે હુબળાઓ મહારાષ્ટ્રમાં વસે છે તેઓ મરાઠી ભાષા પણ સમજે છે અને રજપૂત હોવાનો દાવો કરે છે. તેઓ અન્ય આદિજાતિ સમૃદ્ધાયો તથા સભ્ય સમાજની સાથે જ વસે છે. ગુજરાતમાં એવો કોઈ ભૌગોલિક વિસ્તાર નથી કે જ્યાં માત્ર હુબળાઓ જ વસતાછોય.

૨) કુટુંબ વ્યવસ્થા:

ગુજરાતના હુબળાઓની કુટુંબ–વ્યવસ્થા, પિતૃસતતક, પિતૃવર્ષીય, પિતૃવારસા–વ્યવસ્થા વાળી, તથા પિતૃસ્થાનીય છે. અને તેઓમાં વિભક્ત કુટુંબ પ્રથા વિશેષ પ્રચારિત છે. હુબળા કુટુંબમાં પરિણિત પુત્ર પિતાના ધરમાંજ, પોતાની પત્ની સાથે અલગ વસતાટ કરે છે. પરિણીત પુત્રની આનક, દેનું અને શૂલો અલગ હોય છે.

૩) લગ્ન સંસ્થા:

દુબળાઓની લગ્નસંસ્થા પર હિંદુ સંસ્કૃતિની અસર જોઈ શકાય છે. તેઓ એકસાથી લગ્ન પ્રથાને અનુસરે છે. લગ્ન માટેની યોગ્ય ઉભર યુવક માટે ૧૮ વર્ષ અને યુવતી માટે ૧૫ વર્ષની ગણપાય છે. એટલે કે, હિંદુ સમાજ જેવી બાળકન્પ્રથા પ્રચાયિત નથી. યોજિત લગ્નની જેમ જ સ્વપસંદની લગ્ન પણ સમાજ માન્ય ગણપાય છે.

દુબળા સમાજ પણ અંતર્વિવાહી સામાજિક જીય છે. પોતાના ભૌગોલિક વિસ્તાર (જેને તેઓ 'વીટો', 'ગોળા', 'અંકડો' તરીકે ઓળખાવે છે.) માંથી જ અને પોતાની પેટાજાતિમાંથી જ શ્વવનસાથીની પર્સંદગી કરે છે. બહિર્ગનના નિયમોમાં સમાન રૂધિશ લગ્ન નિષેધ અને સર્પિંડ લગ્ન નિષેધને અનુસરે છે. તેઓ માં સગોત્ર લગ્ન નિષેધ નથી.

યોજિત લગ્નમાં પુત્ર પુન્ન વધનો થાય એટલે તેના માતા—પિતા કન્યા શોધવાનો પ્રયાસ કરે છે. જેમાં વરના ભામા અગન્યનો ભાગ અજવે છે. વરપક્ષ અને કન્યાપક્ષ વરયે ઓક મદ્યસ્વી હોય છે. જેને તેઓ 'વરતાલિયો' તરીકે ઓળખે છે. લગ્ન માટે વરપક્ષે કન્યાપક્ષને કન્યાશૂદ્ધ ચુકુવાં પડે છે. જે 'કન્યા વિક્ષય પ્રથા'નું સુધ્યન કરે છે. જેને 'દહેજ' તરીકે ઓળખે છે. વેવિશાળ નક્કી કરવાની વિધિ 'નાની તાડી' તરીકે ઓળખાય છે. અને ત્યારે કન્યાશૂદ્ધ નક્કી થાય છે. આ સમયે જ્ઞાતિપંચના સભ્યોની હાજરી અનિવાર્ય ગણપાય છે. પછી થોડા દિવસ પછી 'મોટી તાડી' તરીકે ઓળખાતી વેવિશાળની વિધિ કરાય છે. જે સમયે વરપક્ષે કન્યાશૂદ્ધ ચુકુવી દેવાનું હોય છે. લગ્નની મુખ્ય વિવિધોમાં કન્યાદાન, મંગળફેરા, લાઘારી અને મામેરાનો સમાવેશ થાય છે. જે હિંદુ સંપર્કની અસર દર્શાવી જાય છે. અને લગ્નનું 'સંસ્કાર સ્વરૂપ' પણ રજૂકરે છે.

સ્વપસંદગી લગ્નની બાબતમાં માતાપિતાની સંમતિથી પણ લગ્ન કરાય છે અને જો માતાપિતાની સંમતિન મળેનો 'પાલાયન લગ્ન' કરે છે. યુવક—યુવતી ડેટલાક સમય માટે નાસી જાય છે અને પાછા આવે ત્યારે માતાપિતાને સંમતિ આપવી પડે છે અને કન્યાપક્ષ કન્યાશૂદ્ધ મેળવવા પ્રયાસ કરે છે.

હિંદુ વિવિધો અનુસાર જ દુબળા સમાજમાં પણ લગ્નવિવિન નક્કી કરાય છે. પરંતુ કન્યાશૂદ્ધ લેવાય છે – અપાય છે. લગ્નની અનિવાર્ય શરત શાશાય છે અને છુટાછેડા પણ સમાજ માન્ય ગણપાય છે. સાથ્યોસાથ છુટાછેડા લીધેલા તથા વિવિધવા – વિધુર સ્ત્રી પુરુષના પુનર્સંનને પણ સમાજ માન્યતા આપે છે. આ બધી બાબતો દુબળા સમાજમાં લગ્નના 'કરારી સ્વરૂપ'ને પણ રજૂકરે છે. આમાં દુબળાઓની લગ્નસંસ્થા પણ 'લગ્નનુંસંકર સ્વરૂપ' તથા કરારી સ્વરૂપ' પણ સ્પષ્ટ કરે છે.

૪) સ્ત્રીનુંસમાજમાં સ્થાન:

બીલ સમાજની જેમ જ દુબળા સમાજમાંપક્ષ પુત્ર—પુત્રીના બેદભાવ નથી પુત્ર—પુત્રીનો સમાન ઉછેર કરાય છે. લગ્ન સમયે વરપક્ષ કન્યાપક્ષ પાસે લગ્નનો પ્રસ્તાવ મૂકે છે. કન્યાશૂદ્ધ લેવાય છે. અને. અપાય પણ છે. સ્ત્રીને પણ સ્વપસંદગી લગ્નનો, છુટાછેડાનો અને પુનર્લગ્નનો અધિકાર છે.— જે લગ્નકોન્ઠે સ્ત્રીના પુત્રીના લિંથા સામાજિક સ્થાનને સૂચ્યે છે. પત્ની તરીકે સ્ત્રી ગૃહ શ્વવનમાં મહત્વની ભૂમિકા અજવે છે સાથે જ ભેતમજૂરીના કામમાં પતિને મહાદ પણ કરે છે. દુબળા કુર્ટા પાસે જોવી કોઈ મિલકત હોતી જ નથી. જેનો વારસો આપવાનો – મેળવવાનો સંજોગ ઉદ્ઘાટન. દુબળા કુર્ટાનો મોટા ભાગે શાહુકારો દારા શોષજાનો ભોગ અનેદા હોય છે. પિતા મૃત્યુ ભાગે એટલે પુત્રને પિતાનુંલાકી રહેણું દેવું શુકુવવાનું રહે છે. આમ, પિતા પાંશેથી પુત્રને દેવાનો – કરાજનો વારસો મળે છે. તેથી સ્ત્રીના મિલકતના વારસા અધિકારની વાત વિચારવાની રહેતી નથી અને કોર્ટનુંઝિક નિર્ણયો લેવાની રહા પણ સ્ત્રી પાંશે નથી. એટલે કે તેણી 'Decision Maker' નથી. ઈ.સ. ૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરી મુજબ દુબળા સમાજમાં Sex Ratio ૮૮૩ છે.

સ્વતંત્રતા પછી, હુબળા સમાજમાં સ્ત્રીઓ શિક્ષણ લેતી થઈ છે. પરંતુ ભીલ સ્ત્રીની સરખામણીમાં હુબળા સમાજમાંસ્ત્રી શિક્ષણનું પ્રમાણ વધું ઓછું છે. અને તે પણ મોટા ભાગે પ્રાથમિક કક્ષા સુધીનું જ શિક્ષણ છે. જાહેર જીવન નથી રાજકારણના ક્ષેત્રે હુબળા સ્ત્રીનું કોઈ નોંધપાત્ર પ્રદાન નથી.

૫) જાતિપંચ:

હુબળાઓનું જાતિપંચ યાર સરનું અનેલું સામાજિક સંગઠન છે. જે 'ઇળિયા પંચ', 'ગામ પંચ', 'ગ્રામ ગામનો ચોરો' અને 'માર ગ્રામનો ચોરો' તરીકે ઓળાખાય છે.

જેમાં ઇણિયા પંચ અને ગામ પંચ હુબળા સમાજમાં સામાજિક નિયંત્રણનું અગત્યનું કાર્ય કરે છે. જેમાં ખાસ કરીને સગાઈ, લગ્ન, છૂટાછેડા તથા પુનલગ્ન જેવા પ્રસ્તુતોએ અગત્યની ભૂમિકા અજવે છે. મિલકતના પ્રસ્તુતો ઉકેલે છે. સુખ-શાંતિ અને આરોગ્યની જાળવણી માટે હોમ-હુવન-પણનું આયોજન કરે છે.

૬) શિક્ષણ:

સ્વતંત્રતા પછી હુબળાઓ પણ શિક્ષણનું ભણ્ણત્વ સમજતા - સ્વીકારતા થયા છે. પરંતુ પુરુષોના શિક્ષણની સરખામણીમાં સ્ત્રીશિક્ષણનું પ્રમાણ વધું ઓછું છે. ઉપરાંત, મોટા ભાગના પુરુષોએ પણ પ્રાથમિક અને ભાધ્યમિક કક્ષા સુધીનું જ શિક્ષણ મેળવેલું છે.

શિક્ષણનું પ્રમાણ

વર્ષ	ટકાવારી
૧૯૫૧	-
૧૯૬૧	૧૭%
૨૦૦૧	૩૪.૭૧%

ઈ.સ. ૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરી અનુસાર ગુજરાતમાં હુબળાઓની વસ્તી ૫,૮૬,૮૬૫ હતી તેમાંથી

પુરુષો	૧,૪૫,૩૬૧
સ્ત્રીઓ	૫૭,૮૮૧

હુબળાઓ શિક્ષિત જણાયાછે. જે તેમની વસ્તીના રૂએ.૭૧ % થાય છે. જો કે, હવે આદિવાસી કલ્યાણ યોજનાઓને લીધે અને સમાજ સુધારકોના પ્રયાસોને લીધે તેઓ માં શિક્ષણનું પ્રમાણ વધવા લાગ્યું છે. શિક્ષણની સાથે બૌદ્ધિકતા પણ વધવાથી હવે તેઓ આધુનિક તથીઓ સેવાઓ અને સુવિધાઓનો ઉપયોગ કરતા થયા છે અને કુટુંબનિયોજન કાર્યક્રમ પણ હુબળા સમાજમાં અસરકારક પૂરવાર થયો છે. અને આ બાબત તેઓ માં 'શિક્ષણ સાથેની પ્રગતિ'નું ચૂચન કરી જાય છે.

૭) આર્થિક જીવન:

હુબળા સમાજના જીવન નિર્વાહની મૂલ્ય પદ્ધતિ 'ખેત મજૂરી' છે. 'સુરત જિલ્લાના આર્થિક ઈતિહાસ' ના આચારે શ્રી પી. જી. શાહએ જણાવ્યું છે કે, સુરત જિલ્લાના આદિવાસીઓ (હુબળાઓની સૌથી નાખું વસ્તી સુરત જિલ્લામાંથી.) 'ફરતી ખેતી' (Shifting Cultivation) કરતા જેને 'કુલાડીથી થતી ખેતી' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવતી. હુબળાઓ આ પ્રકારની ખેતીને 'હાલિયું' તરીકે ઓળખતા જેમાંદળની જરૂર ન પડતી. પાછળથી તેઓ જમીનદારો અને વેમારીઓના સંપર્કમાંઆવવાથી તેમણે 'દ્વિર ખેતી' અપનાવી આ ખેતી માટે ખેતીના સાધનો નથી મહેસુલ ભરવાની જરૂરિયાત ઊભી થઈ. પરિણામે તેમને ઉછીના રૂપિયા લેવા માટે જમીનદારો અને શાહુકારોની ભદ્રની જરૂર પડી. અને આ ઘનિકો દ્વારા થતા શોષણને કારણે લાંબા ગાળે તેઓ 'ખેડૂત'માંથી 'ખેત મજૂર' બન્યા. જેને 'હાળી' તરીકે ઓળખવામાં આવતો. જમીનદારોએ તેમના માટે બનાવેલા નિયમ અનુસાર આદિવાસીઓ ઉછીની

કીણેલી રકમના બદલામાં એ રકમ ન ચૂકવે ત્યાંસુધી તેણે જમીનદાર (ધર્મિયામા)ના બેતરમાં કામ કરવાનું રહેતું પુરુષની શાથે તેના કુટુંબીજનોએ પણ બેતીનાં કામમાં મદદ કરવી પડતી. અને બદલામાં જમીનદાર તરફથી માત્ર જાવાનુંઅને કપડાં મળતાં, મજૂરી ન અપાતી તેથી એક વખત 'હાળી' બનેલી હુબળો પુરૂષ જીવનમાર 'હાળી' જ રહેતો. અને તેના મૃત્યુ પછી તેનો પુત્ર 'હાળી' બનતો. આમ, હેવું અને શોખણ પેઢી દર પેઢી ચાલતું.

ઈ.સ. ૧૯૮૧માં હળપતિ સેવા સંઘ'ની રથના થથા પછી તેમની સ્થિતિ સુધરવાની શરૂઆત થઈ છે. હવે શિક્ષિત હુબળાઓ વેગાર, ગૃહ ઉદ્યોગ, દસ્તકડામ, વિનેરેમાં જોડાયા છે. અને પટાનાયા, શિક્ષક, ટપાડી વિનેરે કેવી નોકરી પણ કરતા થયા છે અને ૧૦% જીવલા હુબળાઓ બેતી પણ કરે છે.

૮) ધર્મ:

હુબળા સમાજના ધાર્મિક જીવનમાં પણ પૂર્વજીવા, અનેકે મનુષ્ય, પ્રથત્તુ અનુસાર તહેવારો અને ઉત્સવો તથા મેલ્લી વિદ્યા – મંત્રતંત્ર અને દોશવાળાઓનો સમાવેશ થાય છે.

તેમની માન્યતા અનુસાર, સમગ્ર સૂષ્ટિ અલોકિક રાકિતથી ભરેલી છે. આવી શક્તિઓની અસરને કારણે સુખ મળે છે. અથવા તો મુશ્કેલી આવે છે. ઉપરાત, તેઓ પણ રામ, શંકર, દનુમાન, હૃષ્ણ, શૈવા દેવતાઓ અને અંબા, પાવતી, શીતળા, મમાઈ જીવી દેવીઓની પૂજા આરાધના કરે છે.

તેમના તહેવારોમાં હિવાસનો તહેવાર મુખ્ય ગણાય છે. 'હિવાસો તો હુબળાનો' ઓમ તેઝો માને છે. ઉપરાત, દશોરા, નવરાત્રી, હિવાળી, હોળી, શિવરાત્રી, જન્માષ્ટમી જેવા તહેવારો હરમિયાન 'દેરિયા નૃત્ય' કરે છે.

હુબળાઓના ધાર્મિક જીવનમાં પણ 'નજર લાગવી, ભૂતનું–થૂડેલનું અસિતન્બ, અને 'દેવ–દેવીની નારાજગીથી મુશ્કેલી આવે છે' ઓવી માન્યતાઓનું અસિતન્બ છે. આવી મુશ્કેલીઓના સમયે તેઓ 'માગત' નો આશ્રય લે છે. માગત એ મંત્રતંત્રનો જાણકાર પુરુષ હોય છે. શેની સૂચના અનુસાર, બાળા–આખડી રાખે છે.

૯) સુધરણા ચણવળ:

હુબળાઓમાં સનાતન ધર્મની આમાદિક/ધાર્મિક ચણવળ આવે છે. જે શાકાહારની રિમાયત કરે છે અને પશુભાલિ તથા કન્યાશૂલ્કની પ્રથા નાખૂં કરવા પ્રયાસો કરે છે.

ઉપરાત, પૂજય ગાંધી જાપુ, શ્રી જુગતરામ દવે, શ્રી ભાસ્નાદેવભાઈ દેસાઈ તથા અન્ય સમાજ સુધારકો લારા ઈ.સ. ૧૯૮૮માં વેડશી ગામે સ્થપાયેલો 'વેડશી આશ્રમ' – જે પછીથી 'વેડશી આંદોલન' તરીકે જાળીતું બન્યું. તેના લારા થયેલા આદીકામ, શિક્ષણ, કુરિયાઓની નાખૂંથી તથા શિક્ષણના વિકાસ કરતા, ધોરણા, ગામીત, યોગરી, રાહવા નાયકડા જેવા આહિજાતિ સમૃદ્ધાઓની સાથોસાથ હુબળા સમાજમાં પણ જાગૃતિની લડેર કરી વળી હતી. આ આશ્રમ આજે પણ કાર્યરત છે.

૧૦) સામાજિક પરિવર્તન:

સ્વતંત્રતા પછી, ભારત સરકારના આહિવાસી વિકાસના પ્રયાસોને કારણે તેઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ થોડુંથણું વધ્યું છે. પરંતુ તેઓમાં ઊચ્ચ શિક્ષણનો અભાવ લોચાણી ઊચ્ચ લોચાણી સરકારી નોકરીઓમાં હુબળાઓની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે.

શિક્ષણને કારણે તેઓ અંધશ્રદ્ધમાંથી બદાર આવવા લાગ્યા છે. આરોગ્ય સુધારણા માટે તખીબી સુવિધાઓનો ઉપયોગ કરતા થયા છે. અને મોટા ભાગના દંપતીઓએ કુટુંબ નિયોજન કાર્યક્રમ પણ અપનાવ્યો છે. સિંચાઈ માટે કે અન્ય આર્થિક જ્રદરિયાત માટે બેંકમાંથી લોન મેળવતા થયા છે.

૮. તારણો:

સમાનતા:

૧. ભીલ/હુબળા બંને સમુદ્ધાયોમાં કુટુંબ અને સમાજ વ્યવસ્થા પિતૃતતાક, પિતુર્શીય, પિતુવારસાવાળી તથા પિતુસ્થાનીય જોવા મળે છે.
૨. ભીલ/હુબળા બંને સમુદ્ધાયોમાં લગ્નકોને અંતર્વિવાહી લગ્નનો રિવાજ, યોજિત લગ્નનો આગ્રહ છતાં સ્વપસંહરી લગ્નને પણ સામાજિક માન્યતા, કંન્યા શૂલકનો રિવાજ, લગ્નનું સ્વરૂપ 'સંસ્કાર તેમજ કરાર' બંને પ્રકારનું, લગ્નમાં બંને પક્ષ વર્ચ્યે મધ્યરહી (ભાંજગડિયો અને વરતાલિયો) ની આજરી, છૂટાંઢેડા તથા પુનલંઘનને સામાજિક માન્યતા જેવી સમાનતાઓ દૂષિણોથરથાય છે.
૩. ભીલ/હુબળા બંને સમાજમાં સ્ત્રીનુંસ્થાન પૂર્ણોની સમક્ષ પરંતુ 'Decision Maker' નહિ.
૪. ધર્મકોને અને ક્ષેત્રવાદ, ધર્મિક અંધશ્રદ્ધા, મંત્રતંત્રમાં વિશ્વાસ, તહેવારો ઉત્સવોની સમાનતા.
૫. ભીલ/હુબળા બંને સમુદ્ધાયોમાં જાતિપંચદારા આમાજિક નિર્યત્વા.
૬. ભીલ/હુબળા બંને સમુદ્ધાયોમાં સ્વતંત્રતા પછી શિક્ષણમાં સુધારો થયો છે અને સામાજિક આર્થિક જાગૃતિ પણ વર્દી છે.
૭. ભીલ/હુબળા બંને સમુદ્ધાયોમાં આમાજિક પરિવર્તનની પ્રક્રિયામાંથી પત્તાર થઈ રહ્યા છે.
૮. ભીલ/હુબળા બંને સમુદ્ધાયોની નવી ગેઢીને 'આદ્ધિવાસી' હોવાનું 'ગૌરવ' છે.

તરીકેથી:

૧. ભીલ સમાજમાં વંશવૃદ્ધિનું મહત્વ તથા તે અંગેની જાગૃતિ તથા પુત્રજન્મ માટે ભીજા લગ્નનો આગ્રહ જોવા મળે છે.
જ્યારે હુબળા સમાજમાં આવા કોઈ આગ્રહ કે હુશાગ્રહ જોવા મળતા નથી.
૨. ભીલ સમાજમાં સંયુક્ત કુટુંબ પ્રથા અને એકસાથી લગ્નનો રિવાજ અને છતાંથે બહુપણી લગ્ન પણ સમાજ માન્ય ગણામ છે. અને બીજું લગ્ન ડીશી પ્રતિષ્ઠાનું કરણ બને છે.
જ્યારે હુબળા સમાજમાં વિમાત કુટુંબ પ્રથા પ્રથમિત છે. એકસાથી લગ્નપ્રથા જ માન્ય છે. બહુપણી લગ્નનો વિચાર પણ કરાતો નથી.
૩. ભીલોની વારસાવ્યવસ્થામાં પુત્રને પિતાનું પદ તથા મિલકતનો વારસી મળે છે.
જ્યારે હુબળા સમાજમાં પુત્રને પિતાનું દેવું (કરજ) વારસામાં મળે છે.
૪. ભીલ સમાજમાં લગ્ન સમયે કંન્યાશૂલકની રકમ ચૂકવવા માટે બુલ્દે પોતે પોતાના નામ ઉપર કરજ કરવું પડે છે.
જ્યારે હુબળા સમાજમાં કંન્યાશૂલકની રકમ ચૂકવવા માટે બુલ્દે પોતે પોતાના નામ ઉપર કરજ કરવું પડે છે.
૫. સ્વતંત્રતા પછી ભીલ સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ ખાસ્તું વધ્યું છે. અને તેઓ મહિલા સરપણી તરીકેના પદ સુધી પડેંથી છે.
જ્યારે હુબળા સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ પ્રાથમિક શિક્ષણ પુરતું મધ્યાહિત રહ્યું છે. અને રાજકારણ કે આહેર કોને તેમનું કોઈ યોગદાન નથી.
૬. ભીલોનું જાતિપંચકળિયાપણી અને ગામપણી એમ દ્વિક્રતરીય ભાગનું છે અને તેમાં સરદારનું પદ વંશ પરંપરાગત છે.
જ્યારે હુબળાઓનું જાતિપંચ, ફળિયાપણ—ગામપણ—ત્રણગામનો થોરો—બારગામનો થોરો એમ ચાર લટરનું બનેલું છે. જેમાં 'ઝાહયો' ગણાતો પુરુષ જ 'પટેલ' તરીકેનું પદ મેળવી શકે છે.

૭. ધર્મના ક્ષેત્રે ભીલ સમાજ 'બડવો' ને મહત્વ અને માન આપે છે. જ્યારે હુબળા સમાજ 'મશત' ને મહત્વ અને માન આપે છે.
૮. ભીલ સમુદાય ગુજરાતમાં વસ્તીની દૃષ્ટિઓ પ્રથમ અને હુબળા સમુદાય વસ્તીની દૃષ્ટિઓ દ્વિતીય સ્થાન પરાવે છે. પરંતુ વસ્તીની ટકાવારીમાં ઘણો મોટો તફાવત છે. (ભીલો – ૪૭.૨૮%, અને હુબળા – ૩.૨૧%).
૯. સ્વતંત્રતા પછી ભીલ સમુદાયે શિક્ષણ ક્ષેત્રે ધર્મી વધુ પ્રગતિ નાણીછે. અને તેથી તેમની આર્થિક સ્થિતિમાં પણ નોંધપાત્ર સુવારો થયો છે.
 જ્યારે હુબળા સમાજમાં ભીલો ઝેટલી શૈક્ષણિક પ્રગતિ થઈ નથી. અને તેથી આર્થિક ક્ષેત્રે પણ તેમો ઉચ્ચ હોદાયો ઉપર નિમંનું મેળવી શક્યા નથી.
૧૦. ભારતમાં પ્રાચીન સાહિત્ય (રામાયણ, કથાસંદિત સાગર અને ઋગવેદ) માં ભીલોનો ઉલ્લેખ છે.
 જ્યારે હુબળા સમુદાયને ઈ.સ. ૧૯૨૩ સુધી કોઈ જાણતું નહોતું.
૧૧. ભીલોના મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી છે.
 જ્યારે હુબળાઓનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેત મજૂરી છે.
૧૨. ભીલના અવિકારાંત્રાના રક્ષણતથા વિકાસ માટે 'ભીલ સેવા મંડળ' કાર્યરત છે.
 જ્યારે હુબળાઓના અવિકારાંત્રાના રક્ષણતથા વિકાસ માટે 'હળપતે સેવા સંઘ' કાર્યરત છે.

૧૦. સમાપન :

આદિજ્ઞાતિ સમુદાયો એ ભારતની મૂળ પ્રજા છે. ભારતમાંસૌથી વધુ આદિવાસી વસ્તી મધ્ય પ્રદેશમાં (૦૧,૫૩,૧૬,૭૮૪) છે. અને ગુજરાત રાજ્ય (૮૮,૧૭,૧૭૪) પાંચમા કર્મે છે. ગુજરાતમાંને ભારતના અન્ય રાજ્યોમાંપણ ભીલ, હુબળા અને તેના જેવા અન્ય અનેક આદિજ્ઞાતિ સમુદાયો આજે વિકાસની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થઈ રહ્યા છે. શિક્ષિત અને બૌદ્ધિક બની રહ્યા છે. અને તેમની આર્થિક સ્થિતિ પણ સુધીની રહ્યી છે. ધીમે ધીમે તેમો અંધશ્રદ્ધ અને કુરિવાહોમાંથી પણ નસાર આવી રહ્યા છે. ગુજરાત સરકાર અને જાપાન સરકાર પણ 'વનબંધુ કલ્યાણ પોંજન' અને તેના જેવી અનેક કલ્યાણ યોજનાઓના માધ્યમથી તેમની સ્થિતિ ઉજ્જુ વધુ સુધારવાના પ્રયાસોકરી રહી છે. આદિજ્ઞાતિઓએ પણ પોતાની 'સ્વતંત્ર ઓળખ' ઊભી કરી છે. આદિવાસી હોવાનું 'ગૌર્વ' તેઓ અનુભવી રહ્યા છે. અને રાષ્ટ્રના મુખ્ય પ્રવાહમાં જોડઈને પોતાનું યોગદાન આપી રહ્યા છે. પરંતુ, સંપૂર્ણ વિકાસનું સ્વાનું પૂર્ણ થવાને હજુ ઘણો સમય લાગી જાય તેમ છે. તે પણ એક વાસ્તવિકતા છે.

સંદર્ભ ક્ષેત્ર :

- ૧) 'આદિવાસી સમાજનું સમાજશાસ્ત્ર' લેખક : શ્રી જે. કે. દવે, અનડા પ્રકાશન, અમદાવાદ પ્રકરણ - ૫, પાનાનંબર ૭૦થી ૮૫.
- ૨) 'આરતીય આદિવાસી સમાજ' લેખકો : એ. જી. શાહ અને જે.કે. દવે અનડા પ્રકાશન અમદાવાદ પ્રકરણ - ૮ પાનાનંબર ૧૪૦, ૧૪૨, ૧૪૫.
- ૩) 'ગુજરાતના હુબળા', લેખક : શ્રી પી. જી. શાહ રથના પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્રકરણ - ૬, પાનાનંબર ૧૩૦, ૧૩૨, ૧૩૩
- ૪) www.ecoindia.com/tribes/bhil.html
- ૫) www.indianmirror.com/tribes/bhiltribe.html
- ૬) Demographic Status of Scheduled Tribes Population of India - 2011.
- ૭) trti.gujarat.gov.in/bhil

વैदिक અને પૌરાણિક સાહિત્યમાં રાજનીતિ: એક તુલનાત્મક અધ્યયન

ગ્રા. હર્ષા હરિલાલ મદલાણી

વ્યાખ્યાતા : સંસ્કૃત શ્રી કે. બેચ. માધવાસી આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, પોરબંદર.

સંસ્કૃત વાર્ણ્ય અત્યંત વિશાળ અને વિવિધ પ્રકારના જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ છે. તેમાંથે સમગ્ર વિશ્વસાહિત્યનો સૌપ્રથમ સાહિત્યિક, ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક અને દાર્શનિક ગ્રંથો એટલે જ આપણા વેદો અને પુરાણોનું સાહિત્ય. ભારતીય સાહિત્યની ઉષ્ણકાળ ઋગ્વેદના વैદિક ગ્રંથોથી થાય છે. વैદિક સાહિત્યમાં ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામ્વેદ તથા અર્થવેદની સંહિતાઓ, પ્રાચીણ ગ્રંથો, આરણ્યક ઉપનિષદ તથા વેદાંગોનો સમાવેશ થાય છે.

પુરાણો એ આપણા દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો વારસો છે. વેદોની જેમ જ પુરાણો બ્રહ્માજ્ઞાનિઃશ્વાસ છે. પ્રાચીનકાળથી ગતિમાન હોવા છતાં પણ નવીન સુંવાળું તે પુરાણ વેદોના સૂત્રમય જ્ઞાન અને તથ્યોને પુરાણ વિશાદ, વિસ્તૃત અને પ્રયોગાત્મક રૂપથી પ્રગટ કરે છે.

સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વંશ, મન્વન્તર, વંશાનુચરિત પંચલક્ષણ યુક્ત પુરાણનું છે. અઠાર પુરાણો જેવા કે મત્સ્ય, માર્ગિય, ભાગવત, ભવિષ્ય, બ્રહ્મ, બ્રહ્મવૈરત્ત, બ્રહ્માંડ, વામન, વિષ્ણુ, વાયુ, વારાધ, અદ્ધિન, નારદ, પદ્મ, લિંગારૂડ, કુર્મ, સંહ. પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં અનેક વિષયો છે. માત્ર આધ્યાત્મિક જવાબો નહીં પરંતુ અનેક પ્રકારના જ્ઞાનથી અને રાજનીતિથી પરિપૂર્ણ છે. પ્રાચીન ભારતીય રાજનીતિનું કોત્ર અત્યંત વ્યાપક છે. પ્રસ્તુત શોધપત્રમાં વैદિક અને પૌરાણિક સાહિત્યમાં વ્યાપ્ત વિવિધ રાજનીતિ વિષયક તથ્યોને પ્રસ્તુત કરીને તેનું તુલનાત્મક વિશ્લેષણ થયું છે.

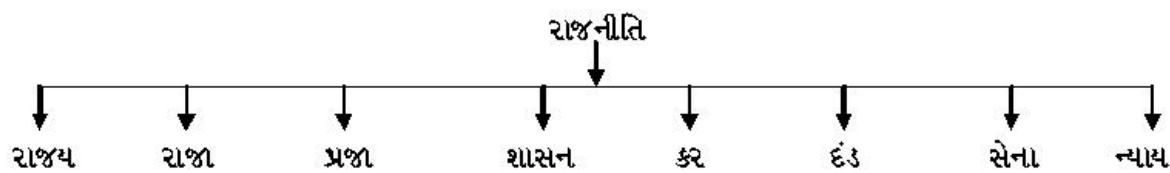
માનવજીવનની સમર્યાઓને સરળતાથી ઉકેલવા માટે જે આધુનિક ચિંતકો નવી નીતિઓ ઘડી રહ્યા છે તેમનું પ્રતિપાદન આપણા ઋષિઓ હજારો વર્ષ પૂર્વે કરી ચૂક્યા છે. જેમનું લક્ષ્ય હતું 'કલ્યાણકારી રાજ્ય' તેથી જ કહેવાયું છે કે,

વેદોને પુજનારી આ પાર્થની ભૂમિ છે.

અંબરને આંબનારી અહીં પુરાણોની નીતિ છે.

*રાજનીતિ શબ્દનો અર્થ:-

સંસ્કૃત વાર્ણ્યમાં રાજનીતિ રાજનય: અર્થાત રાજાની નીતિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. શાસ્ત્રોભાં આલેખાયેલ સામ, દામ, દંડ, લેદ ઉપાય ચતુર્ભ્યના માધ્યમથી રાજા દ્વારા સ્થાપિત રાજ્યવ્યવસ્થા જ રાજનીતિ છે. રાજનીતિના નિર્ધારકતત્વો

❖ રાજ્યઃ

રાજનીતિમાં ભૂર્ભૂન્ય સ્થાન પ્રાપ્ત વ્યક્તરણાનુસાર રાજ્ય શબ્દ પુલિંગ રાજન્ન શબ્દથી રાજા નામ અર્થમાં

બન્ધોછે. રાજ્યના સંદર્ભમાં રાખ્ય શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે. રાખ્ય સંચાલન માટે રાજાના આહવાનનું વર્ણન છે.

*૫૦૧૬ ૭/૩૪/૧૧

❖ રાજાઃ

રાજતો ઇતી રાજા અર્થાત જે રાજ્ય પર વિરાજમાન થાય છે તે, વૈદિક અને પૌરાણિક સાહિત્યમાં પ્રજા

નેત્રાથી પ્રસન્ન થાય છે તે રાજા બને છે. રાજા પદ્ધીથી શાસનકર્તાના સ્વરૂપે અભિવ્યક્ત થાય છે.
અધર્વ. ૫/૮/૧-૩ વાયુપુરાણ ૧/૫૭/૫૮.

❖ પ્રજાઃ-

ઉપનિષદ ગ્રંથોમાં પ્રાણ અર્થમાં યજ્ઞ માટે પશુરૂપ અર્થમાં તથા સંદિના અર્થમાં પ્રયોગ થાય છે. બૂહદારષ્યક ઉપનિષદ ૧/૨/૫ રાજ્યના સંદર્ભમાં પ્રજાનો અર્થ ‘જીન’ થાય છે.

❖ શાસનઃ-

પુરાણોમાં ઉલ્લેખ છે કે બ્રહ્માણે પ્રજાની રૂચના કરવા ઉપરોક્ત તેના સ્થાન તથા ગુણોને અનુસાર મર્યાદા, વર્ષાને આશ્રમોના ધર્મ અને પ્રજાના ધર્મનું નિર્ધારણ કર્યું.

❖ કરઃ-

રાજા દ્વારા પ્રજાથી મળેલ અંશદાન અર્થમાં તેનો પ્રયોગ થયો છે.

❖ સેનાઃ-

સેનાને ઈન્દ્રની અર્થાત પરમ ઐશ્વર્યવાન પુરુષની પત્ની કહી છે. ગોપથબ્રાહ્મણ ૨/૨/૮ નિર્દ્રિક્ત અનુસાર રવાભીની સાથે એક જ ‘વિજય’ નામના લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ માટે સમાનગતિથી એક સાથે ચાલવાયાણી સેના એવો અર્થ થાય છે.

❖ દૂતઃ

નિર્દ્રિક્ત અનુસાર જે અનર્થોથી દૂર કરે છે અને ડિતકારી કાર્યોમાં જોડે છે તે દૂત છે.

❖ દંડઃ

દંડ જ સારી પ્રજાને ધારણ કરે છે અને દંડથી જ સંપૂર્ણ વિશ્વ વ્યવસ્થા સ્થિર છે.

નિંદનીય કાર્ય કરવા

વાળા પુરુષને દંડ આપવામાં આવે છે.

❖ ન્યાયઃ

ધર્મના અર્થમાં તથા યજ્ઞાનુઝ્ઞાન કરવાના નિયમોના સંબંધમાં પ્રયોગ થયો છે. તે જ્ઞાને રાજનીતિ માં ધર્મ અને યજોની પ્રધાનતા હોવાને કારણે તે નિયમ રાજનિયમમાં પરિણામ્યો.

* રાજ્યનું તુલનાત્મક અધ્યયન:-

રાજ્યના ઉત્પત્તિના સંબંધમાં પહેલાની સામાજિક સ્થિતિ અર્થાત રાજ્યવિહિન અવસ્થાને વૈદિક અને પૌરાણિક વાઙ્મયમાં વિરાટ માત્રય ન્યાય નામ આપવામાં આવ્યું છે. અધર્વ. ૮/૧૦/૧

રાજ્યની આધાર શિદ્ધ વર્ણવ્યવસ્થાના વિવિધ વેદો અને પુરાણો અનુસાર દિવ્યપુરુષના.

શરીર અવયવોથી થયો છે. દિવ્ય પુરુષના મુજબાંથી પ્રાસાણો, લાધમાંથી ક્ષત્રિયો, જાંધમાંથી

વૈશ્યો, પગમાંથી શૂદ્રોની ઉત્પત્તિ થઈ છે અર્થાત સંપૂર્ણ વિશ્વને પોતાને અધીન રાખવા માટે

ક્ષાત્રધર્મનું આવિર્ભાવ સમાજની સુરક્ષા માટે ભગવાનની બાહુદ્રક્તિથી થયો છે. *૫૦૧૬

ચિંતાગુરુ ગવા વાર્ધક્ય નાના પ્રદીપ ૧૦/૧૭૩/૧

પ્રજાની સહમતિ આવશ્યક હતી સાથે સાથે વંશાનુગત પસંદગી પણ થતી હતી. પુરાણો અનુસાર રાજાનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર પણ રાજ્યપદ માટે પસંદ થતો હતો.

અગ્નિ બિનાળે પત્રંપદ્યા રાજ્યપાલન । પદ્મ પુરાણ ૩૧/૮૦

રાજાની યોજયતા અનુસાર વિવિધરૂપમાં કર્તવ્યો બજાપતો હતો. તે આધારે ગ્રાણ ભાગોમાં તેનું કર્તવ્ય વિભક્ત હતું. (૧) પ્રશાસકીય (૨) અનિક (૩) ન્યાયિક

❖ પ્રશાસકીય:

વેદોમાં પ્રશાસકીય રાજા માટે 'વિશપતિ' શબ્દ વાપર્યો છે.

સ્વસ્તિયાંનિશ્ચાપાતિ અથર્વવેદ ૪/૨૨/૩

રાજાનું મુખ્ય કર્ત્યા પ્રજાપાલન માનવામાં આવે છે. વિશપતિ અર્થાત્ પ્રજાપાલક પદ વાપર્યું છે.

❖ ન્યાયિક:

ન્યાયિક કર્તવ્ય અર્થાત્ ધર્માધ્યક્ષ કલ્યાણ છે. ભૂમિનું સંરક્ષણ કરવાવાળો ક્ષપાવાનું કલ્યાણ છે. ન્યાયની સ્થાપના માટે દંડ રાખતો હતો.

દ્વાલગબ્ય એંધેચ્યાં હાયુર્લન સાંકેતિક ।

સદા રખી પ્રજાંમાયક નિર્બન્ધ ન્યાયની સાંકેતિક ।

પદ્મ પુરાણ ૮૭/૧૧૮

❖ સૈનિક:

વૈદિક અને પૌરાણિક ગ્રંથોમાં રાજાને દુર્બધોનું બધ, પ્રજાનો રક્ષક માન્યો છે. વૈદિક મંત્રો પ્રાણસ્યગોપ્તા કહ્યો છે. પ્રદીપવેદ ૫/૧૧/૧

ઉદ્ઘોષ, સાહસ, વૈર્ય, બુદ્ધિ, શક્તિ, પરાક્રમનું વર્ણિત છે. વિષણુ પુરાણમાં શસ્ત્રધારક કરીને પૃથ્વીનું કર્યું તે તેનું પ્રમુખ કર્તવ્ય માન્યું છે. કરપ્રાપ્ત કરવાનો અધિકારી માન્યો છે. વેદોમાં તેને પ્રજાપતિસમક્ષ માન્યો છે. પુરાણોમાં તેનું સર્વેદ્વમય હોવાનો ઉલ્લેખ છે.

તાન: પિતેલસુનેબેઢાને સ્પાન્નો શબ ।

સ્વરૂપા ન રવમન્યે ।

પ્રદીપવેદ ૧/૧/૮

❖ પ્રજા:

વૈદિક અને પૌરાણિક સાહિત્યમાં રાજ્યમાં નિવાસ કરવાવાળા જનસમુદ્ધાય માટે 'પ્રજા' નામના વિશિષ્ટ પદનો ગ્રંથોળો કરવામાં આવતો. વૈદિક સાહિત્યમાં પ્રજા માટે 'વિશ' શબ્દ ગ્રંથ ગ્રંથાયેલો છે.

થાર વર્ણોમાં વિભાગીત તેનું અનન્ય મહત્વ છે. પ્રદીપવેદમાં અને પૌરાણિક પ્રસંગોમાં રાજ્યની દ્વિબૂધરૂપમાં કલ્પના કરીને શરીર અવયવોથી પ્રજા વર્ણ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ માની છે. તેની ઉત્પત્તિક્રમશાસ્ત્ર મુખ, ભૂજાઓ યાવસ્થાસ્થા, ઉર્દુતથાપણ માનવામાં આવ્યા છે.

બ્રાહ્મબર્વાર્ણ સત્ત્વ, ક્ષત્રિયરજ, વૈશ્યરજ તમ અને શુદ્ધતમોગુણ ચુક્ત મનાયો છે. પ્રદીપવેદ ૧૦/૮૦/૧૨ વિષણુ પુરાણ ૧/૬/૩ કર્મપુરાણ ૧/૨/૩૨ ઉત્ત ૪૦

પ્રજા રાજાને કર પણ પ્રદાન કરતી હતી. આવકનો છાંડો ભાગ આપતી. બંને વર્ણનોમાં પ્રજાને સ્વધર્મમાં સ્થિર, સુસમ્યાન, દોષરહિત, શ્રેષ્ઠ ભાવો ધારણ કરવા વાળી, વિદ્યા ધર્મને ગ્રહણ કરવાવાળી તથા વિવિધશાસ્ત્રોમાં નિપુણ માની છે.

※ શાસન વ્યવસ્થા (રાજનૈતિક સંગठન):—

વૈદિક અને પૌરાણિક ઉભયકાલીન રાજનૈતિમાં વિભિન્ન રાજનૈતિક સંગठનો અને

શાસનકાર્યોમાં વ્યાપ્ત અધિકારીઓની મહત્ત્વ પ્રદર્શિત કરી છે. વैદિક સાહિત્યમાં વ્યવસ્થાપિક નામ રાજનૈતિક સંગઠનની અંતર્ગત સભા અને સમિતિ નામની સંસ્થાઓનો ઉલ્લેખ મળે છે.

પુરાણોમાં સુધર્માં નામક સભાનું વર્ણન જોવા મળે છે.

જૃદ્ધાંગો બ્રહ્મોનિ રાજહૃતે તદનાનઃત્રમઃ ।
મધ્યપોરલ્યાસભા યજાનસ્યાંદનિગામિનાન् ॥

વિષ્ણુ પુરાણ પ/૨૧/૧૫ બ્રહ્મપુરાણ ૧૮૪/૧૪-૧૭

રાજનૈતિક અને સામાજિક સમસ્યાઓના ક્ષમાવાન માટે સભાની વિશિષ્ટ ભૂમિકા હતી.

ઉપરાંત મંત્રી મંડળને પણ અને સાતત્ય રાજનીતિમાં તૂતીય સંગઠનના દૃપમાં માનવામાં આવી છે.

અર્થવ્યેક્ષ ઉ/૫/૭

તૈ. પ્રા. ૧/૭/૩/૧

વैદિક અને પૌરાણિક સાહિત્યમાં પ્રશાસન ક્ષેત્રમાં વ્યાપ્ત વિભિન્ન અધિકારીઓનું વિવેચનાત્મક અધ્યયનથી તેવું સ્પષ્ટ થાય છે કે રાજ્યાધિકારી પૂષ્ટતઃ નિષા સાથે પોતાના વિભાગ સાથે સંબંધિત કાર્ય પૂર્ણ કરે છે અને રાજ્યના સંચાલનમાં જાહેર રૂપમાં સહભાગી હતા.

પ્રશાસનિક અધિકારી

વैદિક સાહિત્ય કે અનુસાર
 પુરોહિત
 સેનાની
 રાજન્ય
 મહિષી
 ચાચાતા
 પરિવૃત્તી
 સૂત
 ગ્રામણી
 થતુ
 સંગ્રહીત
 ભાગદુધ
 અક્ષવાપ
 ગોત્રિકર્તૃ
 પાલાગલ
 સ્થપતિ

પૌરાણિક સાહિત્ય કે અનુસાર
 પુરોહિત
 સેનાપતિ
 પ્રતિરાર
 દુર્ગાદ્વાક
 અસ્વાચાર્ય
 આયુધગારાદ્વાક
 અન્તપુરાદ્વાક
 ગ્રામણી
 સ્રૂદાદ્વાક
 વાર્ણિક
 ધર્માધર્છ
 સામત્ર
 કન્દુકી
 સાંચિત્રિગ્રહિક
 લોખક
 ધનાદ્વાક યા કોષાદ્વાક
 સ્થપતિ
 રત્નપરીદ્વાક
 રદ્ધક
 તામ્બૂલધારી
 સારથિ
 રાજવૈધ
 ગજાદ્વાક વં અશ્વાદ્વાક

૧૦/૯૦/૨, વિષ્ણુ પુરાણ ૭/૫/૬

રાજ્યની ઉત્પત્તિ માટે સમપૂર્તિનો સિદ્ધાંત, શક્તિ સિદ્ધાંત, દૈવી સિદ્ધાંત, વિકાસવાદી સિદ્ધાંત અને વળી રાજ્યના સાત અંગોનો વિચાર થથો છે.

સ્વા. પા. ૨૮૮૮ જ-પરો તુંગો ટપ્પડસ્લયેવ ચ।

કોણો ગિત્તંત્ર ધર્મજી મનાં ગત્વાપુચ્ચતે ગ

અગ્નિ પુરાણ ૧/૮૮/૧૧, ભત્સ્ય પુરાણ ૨૨૭/૧૮

* રાજ્યના પ્રકાર

સાંભાજ્ય, ભૌજ્ય, સ્વરાજ્ય, વેરાજ્ય, પારમૈષ્ય, આવિરાજ્ય.

❖ સાંભાજ્યઃ

વૈદિક અનુસ્થાર વખ્યોય યજનનું અનુષ્ઠાન કરવાથી જ રાજી સમાટ ભનતો હતો. પુરાણોમાં રાજ્યસ્થ યજનનું વિધાન છે. વૈદિક સાહિત્યનુસાર સંપૂર્ણ ભૂમંડલના મધ્યમાં અમુક પર્યત રાજ્યરૂપથી શાસન કરવાવાળા રાજાને ચક્રવર્તી સમાટ માનવામાં આવતો હતો.

ધૂંગાનો વક્તવ્યારી જલકાગ્યાન ।

યજુર્વેદ ૨૦/૨

અંતરેચ આલ્ગાણમાં કલયુછે કે જેનું શાસન દેશની પ્રાકૃતિક સીમાઓ સિવાય સમુહર્યત હોય છે. તે સર્વોપરિ શાસકના રૂપમાં માનવામાં આવે છે.

❖ ભૌજ્યઃ

ભૌજ્ય શાસનનું પ્રચલન દક્ષિણ દિશામાં માનવામાં આવે છે. ભૌજ્યના રાજાઓને ભૌજની ઉપાવિ મળતી, સ્વરાજ્ય નામક શાસન પ્રણાલી ઉત્તર અને પશ્ચિમ દિશામાં હતી. પ્રજા પોતે જ પોતાના પ્રતિનિધિના માધ્યમથી જરૂરિયતમાં સહભાગિની બનતી હતી.

અહાએ સ્વરાજ્ય । પ્રથ્વેદ ૫/૫૫/૫

❖ સ્વરાજ્યઃ—

સ્વરાજ્યમાં રક્ષા માટે પ્રજા હંમેશા દઢ નિશ્ચય રાખતી હતી. જનતંત્રાત્મક કહેવાય છે.

❖ વેરાજ્યઃ—

વૈદિક સાહિત્યમાં વેરાજ્યની સ્થાત્રિ દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશા માનવામાં આવી છે. પુરાણોમાં તે વિરાજ અને વિષ્ણુ શબ્દથી કહેવામાં આવ્યો છે.

❖ પારમૈષ્યઃ

વૈદિક સાહિત્યમાં પ્રજાપતિને રાજ્યનો પરમૈષ્ય રાજ્ય કહ્યો છે. શાસનનું આ રૂપ સર્વશ્રેષ્ઠ રાજ્યનુંપ્રતિક છે. તે ઉર્ધ્વદિશામાં છે.

પરમેષ્ઠો પ્રજાપતિ: ૧ અર્થર્વેદ ૮ ૫ ૧૦, શ. શ્રા. ૮/૨/૩/૧૩

❖ મહારાજ્યઃ—

મહારાજ્ય મધ્યદિશામાં બનાવી છે. રાજા અનેક રાજ્યો પર વિજ્ય પ્રાપ્ત કરીને મહારાજા અને છે. તેના માટે રાજ્યસ્થ યજનનું વિધાન છે.

❖ રાજાઃ—

વૈદિક અને પૌરાણિક સાહિત્યમાં રાજતંત્રાત્મક શાસન બાવરથાનું પ્રાચાન્ય હતું. વૈદિક અને પૌરાણિક સાહિત્યમાં રાજતંત્રાત્મક શાસન બાવરથાનું પ્રાચાન્ય હતું. વૈદિક અને પૌરાણિક સાહિત્યમાં રાજાની પસંદગી અગત્યનો ભાગ ભજવતી. ચદ્રગુણી રાજાની જ પસંદગી થતી પ્રજા તેને થૂટતી

વैદિક સાહિત્યમાં સ્થાપિત સિવાય બધા પ્રશાસનિક અધિકારીઓની નામથી સંબોધિત પણ હતા. જ્યારે પૌરાણિક સાહિત્યમાં તેવો કોઈ ઉલ્લેખ નથી.

આખ બંને સાહિત્યમાં રાજનૈતિક સંગ્રહનો અને પ્રશાસનિક અધિકારીઓનું સમાન અને મહત્વ હતું. તત્કાલીન રાજનૈતિક આવશ્યકતાનો સાર તેની સંખ્યા અને સ્વરૂપમાં ભિન્નતા જોવા મળતી હતી.

* શાસનના વિભાગ

સમગ્ર શાસન વ્યવસ્થા વ્યવસ્થિતરૂપમાં ચલાવવા માટે વિભિન્ન વિભાગોનો ઉલ્લેખ મળે છે.

(૧) કેન્દ્રીય શાસન — રાજાનું કેન્દ્રપર્તી શાસન પ્રધાનતા

(૨) નગરીય શાસન — નગરનું શાસન સમૂહ

(૩) આમયાસન — ગ્રામીણ શાસનની વ્યવસ્થા

પૃથ્વીના કેન્દ્રમાં રાજાની સ્થિતિ દર્શાવી છે. બંને સાહિત્યમાં નગરોની સ્થાપના અને સંરક્ષણનું કાર્ય રાજા દ્વારા કરવામાં આવે છે. વૈદિક મંત્રોમાં પત્યર, લોહુ, ચાંડી અને સુવર્ણના પરિવેષ્ટા નગરોનું વર્ણિત છે. ઋગવેદ ૨/૩૫/૬, ૪/૨૭/૧ તો પુરાણમાં મંડલાકારમાં અર્થાત્ સેના અને કોણના સંપન્ન નગરોનું વિવેચન છે.

આ રાજ્યોમાં સંબંધની સ્થાપના માટે સામ, દામ, દંડ, લોહ, ઉપેક્ષા, માયા, દીનજાળ વગેરે સાત ઉપાય બતાવ્યા છે. સાત ગુણ્યનીતિની વાત કરી છે.

માન્યુલ વિગ્રહિક્યેવ આનગાલનગાં વિ

તેસાંવ: વન્શય એ બદગુણ: એંબાર્ટના: ૮

અગ્નિ પુરાણ ૨૭૪/૭

❖ સૈન્ય (સેના):—

રાજનૈતિક વ્યવસ્થામાં સેનાનું અતિ મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. રાજ્યના સાત અંગોમાં સેનાને મહત્વપૂર્ણ સ્થાન આપાયું છે. રાજ્યની સુવ્યવસ્થા, સુસંચાલન, વિકાસ અને તેની બાધ્ય અને આંતરિક આકાશોની રક્ષાને માટે સેનાની જરૂરિયાત પડે છે.

વૈદિક યુગીન રાજનીતિમાં સેનાના પ્રમુખ ન્રણ અંગોમાં વર્ણિત છે. પદાતિ સેના, અશ્વ સેના, અને રથી સેના. પુરાણોમાં સેનાને ચતુરંગિશી સેના કહીને તેની અંતર્ગત હસ્તિસેનાનો પજ સમાવેશ કર્યો છે.

(૧) પદાતિસેના:

અથર્વવેદમાં કહ્યું છે કે આચિક શક્તિશાળી શત્રુઓ પર વિજયપ્રાપ્ત કરે છે. જેમાં રીતે રથ પર યુદ્ધ કરવાવાથો સૈનિક પૈદલ સૈનિકોને જીતે છે.

(૨) અશ્વસેના:

ऋગવેદમાં ગાણવેશ અને અસ્ત્ર શસ્ત્રાદ્ધિ સુસંજીજ્ઞત સેનાઓનાં વર્ણિતમાં અશ્વસેનાનું પ્રમુખરૂપથી ઉલ્લેખ છે. અશ્વસેના કુટિલ અને દુર્ગમ માર્ગો પર સહેલાઈથી જવા માટે યોગ્ય બને છે. ઋગવેદમાં દશમાં મંડળમાં શીશ્વણામી અશ્વસેના યુદ્ધભૂમિ તરફ જવાનું વિવેચન છે. ઋગવેદ ૭/૪૪/૪

(૩) રથીસેના:

વૈદિક વર્ણનોમાં રથી સેના અંતર્ગત વેગવાન દ્વારિકા અશ્વ ઔડવાનું વર્ણિત છે. પૌરાણિક આખ્યાનોમાં અશ્વ, સ્થિતાય હાથી, સિંહ, વાઘ વગેરેથી યુક્ત રથોનો પ્રયોગ પજ યુદ્ધમાં કરવામાં આવે છે. રથોનો પ્રયોગ શત્રુસેનાના સંધાર તથા મિત્રસેનાના બચાવ માટે કરવામાં આવે છે.

(૪) હસ્તિસેના:

આચિનપુરાણમાં હાથીઓની જેનાનું પ્રમુખ આકર્ષણ ભાન્યું છે અને વિશેષરૂપમાં મોટા યુદ્ધમાં તેનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. યુદ્ધના ગ્રાંબની સૂચના હસ્તિસેનામાં જ યુદ્ધના નગારા વગાડીને આપે છે.

અચિન પુરાણ રફ્રા/૧૩૭

* દૂત વ્યવસ્થા:-

સ્વરાષ્ટ્ર અને પરસાષ્ટ્રના શુભાશુભ વૃત્તાંતના જ્ઞાન માટે રાજી દારા નિયુક્ત વ્યક્તિને દૂત કહેવામાં આવે છે. સંકૃત કોશમાં ચરનો અર્થ દૂત થયો છે. પૌરાણિક સાહિત્યમાં દૂતના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતા કહ્યું છે કે દૂત શુદ્ધિમાન, ચતુર, બીજાના મનની વાતો જાણવાવાળો, કરવું છતાં સત્ય વચ્ચન બોલવાવાળો હોય છે.

દૂતન ન ગન્ધાર્ણવન હુવચ્છ્યા ઋગવેદ ૫ ૪૭ ૮

ગુપ્તચરણનું કાર્ય પ્રજાજનો, રાજકર્મચારીઓ રાજ્યમાં આવવાવાળી બાહ્ય વ્યક્તિઓની સંઘાઓને ગુપ્તરૂપમાં જાણવાનું છે. ત્રણ પ્રકારના દૂત કહ્યા છે.

(૧) નિશ્ચાર્થ દૂત આ દૂત સંધિ અને વિશ્રાંતિનું કાર્ય કરે છે.

(૨) પરિમિતાર્થ દૂત - સંદેશને સંક્ષિપ્તરૂપમાં નિવેદન કરે છે.

(૩) શાસનહર દૂત - તે સંદેશને યથાપત્ર પ્રસ્તુત કરે છે.

તેને રાજાનો ચસુ માન્યો છે. ઋગવેદ ૧/૧૧૪/૧.૨, ૫.૨ તે બીજા રાજા રાજ્યમાં પોતાના રાજ્યનું પ્રતિનિધિત્વ કરતો હતો. આચિનપુરાણમાં તે કારણે 'પ્રકાશચર' ની સંશા મળી છે. તેનો વધ કરવા માટે કોઈ સાહસ કરતું નહિં કારણ કે તે સત્યવાદી હોય છે. આ વ્યવસ્થાને પ્રત્યેક રાજા પોતાના રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ અને સુરક્ષા માટે અત્યાવશ્યક મનાનું હતું. જેનાથી તેનું રાષ્ટ્ર ઉન્નતિ કરી શકે. કારણ કે સુરક્ષિત રાષ્ટ્રમાં જ સુખ અને સમૃદ્ધિની સ્થાપના થતી હતી. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં વર્ણન છે કે દૂતને કોઈ રોકી શકતું નહિં. જેમ કે પુષ્પદાન, નામક દૂત નવ દ્વારને પાર કરીને દસમાં દ્વારમાં પ્રવેશ કરી શાખયૂઢના મહેલમાં પહોંચે છે. છતાંથે ભાર્ગમાં કોઈ રોકતું નથી.

બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ ૧૨૧/૧ ૨૬

* નાયતથા દંડ: ભારતીય રાજ્યશાસ્ત્રના પ્રથોતાઓ દંડને ધર્મ ભાને છે. તે કહેછે કે રાજસત્તા જો અપરાધીઓન દંડ નહીં આપે તો સમાજમાં ભાત્સન્યાય પ્રવર્તશે અને પ્રત્યેક શક્તિશાલી શક્તિહીનને દબાવશે. દંડના ભયથી જ લોકો ન્યાયને અનુસરે છે. દંડનીતિનું બીજું નામ છે રાજધર્મ.

મત્સ્યપુરાણમાં કહ્યું છે જો દંડનીતિની વ્યવસ્થા નહીં હોય તો બાળક, વૃદ્ધ, સન્યાસી, શ્રાવણ, સર્વી અને વિધવા વર્ગે અશક્તોનું માત્સ્યન્યાય મુજબ શોષણ થશે.

બાળવાડી રૂપની ડિલાલી વિધવા દંડ: ।

॥ાર્થલન્નાયેન ચક્ષે મ વદિ દંડ - પાતયેન ।

મત્સ્યપુરાણ (૨૨૫, ૮) મનુષે દંડને જ ધર્મના હૃપમાં ગઝ્યું છે. (મનુ. ૭-૧૪)

મધ્યભારતમાં (૧૨-૮૮-૭૮)માં બ્રહ્મા દ્વારા સૂચિના આરંભે જગતના રક્ષણ માટે બનાવેલા નિયમ તરીકે દંડ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. યજુર્વેદમાં ૧/૨૮ મુજબ રાષ્ટ્રના સુસંચાલન અને પ્રજાના અધિકારોના સંરક્ષણ માટે દંડ મહત્વપૂર્ણ હતું.

નાયતથા અર્થમાં ઋતમે પદ વાખ્યું છે જેનો અર્થ સત્ય થાય છે. પૌરાણિક સાહિત્ય અનુસાર મંત્રીપરિષદ નાય સંબંધી કાર્યોને સંપન્ન કરે છે. અચિન પુરાણ રૂપ/૮

* કુર્યાવસ્થા:-

રાજનીતિક વિનેનોમાં વિતની વ્યવસ્થાનું નેદોમાં કર માટે ભાલી શબ્દ પ્રચલિત હતો.

પુરાણોમાં શુદ્ધ શબ્દ વપરાયેલો છે. પુરાણોમાં ધી, છાસ, વગેરેનો છઠો ભાગ અથવા સંબંધિત ફસલનો છઠો ભાગ આપવાનું કહ્યું છે. માંકડ પુરાણમાં પ્રજા પોતાની આચનો છઠો ભાગ રાજાને કરના રૂપમાં આપે છે. પુરાણમાં વૈશ્ય પોતાની આચનો ભારમો ભાગ આપત્તા હતા.

વૈદોમાં સુવર્ણના ભારથી લદાયેલા ચાર લિટો રાજાને કરના રૂપમાં આપે છે. પુરાણોમાં સુવર્ણનો છઠો ભાગ આપવામાં આવતો હતો. રાજકોષ માટે પ્રજા જ્યારે સ્વેચ્છાપૂર્વક કરે પ્રદાન કરે છે તો રાષ્ટ્ર સુખદાયી થઈ જાય છે.

કર્તૃાનુભૂતિનોનુંકરમાનાંના | અભિન પુરાણ ૧૮૭/૧૩

રાજા કૃષ્ણ, વ્યાપારિક માર્ગ, ફુર્જ, ખાશ, ખનિજ પદાર્થોનેના વગેરે સ્તોત્ર બતાવ્યા છે. બ્રાહ્મણોને કર દી મુક્ત રાષ્ટ્રા હતા. કર દ્વારા જ મંદિરોનું નિર્માણ ચિત્રકલા નૃત્ય, સંગીત તથા બીજા વિકાસ કાર્યોની સંપન્તતા શાયા છે.

અભિનપુરાણ અનુસાર કર વસુલીથી થતાં બનનો ઉપયોગ પ્રજા અને રાષ્ટ્રની આંતરિક અને બાહ્ય સુરક્ષા માટે થવું જોઈએ. જેમ કે અતિવૃદ્ધિ, અનાવૃદ્ધિ.

આદ્ધરાપ્રજા સુરક્ષિત રહેણે. તો તે રાજ્યને કરના રૂપમાં ધાન્ય, વસ્ત્રો, વાહન વગેરે આપેણે.

‘ચન્દ્રાધ્યાંપિ રાજા વિષયાતુ ।

મુરદિનાના | અભિનપુરાણ ૨૩૩/૪

આ રીતે પુરાણાકાલમાં રાજા પ્રજાને પૂર્ણત સંરક્ષણ પ્રદાન કરીને રાજકોષમાં વૃદ્ધિ કરી શકતા હતા.

વैદિક અને પુરાણમાં પ્રજાના કલ્યાણ અને તેના સંકળણોની પૂર્તિ માટે કરની ઉપયોગિતા માનવામાં આવી છે.

કર વ્યવસ્થા લગ્નભગ સમાન છે. માત્ર કાલિક, દૈશિક તથા સામાજિક વ્યવસ્થા વિભિન્નતા છે.

* ઉપસંહાર:

ઉપર્યુક્ત તુલનાત્મક વિવેચનથી સ્પષ્ટ થાય છે. વैદિક અને પૌરાણિક સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રની વ્યવસ્થા માટે બધા જ અંગો મુખ્ય હતા. તેના દ્વારા ભારતીય સંસ્કૃતિની સુરક્ષા જાયે જાયે. આધુનિક રાજનીતિમાં માનવતાના મૂલ્યો આરોપજ કરવાની પ્રેરણ મળે છે અને કલ્યાણકારી રાજ્ય માટેની ભૂમિકા પૂરી પાડે છે. માનવતાથી પૂર્ણ રાજનીતિ દ્વારા જીવમાત્રના કલ્યાણની દર્શિ પ્રાપ્ત થાય છે.

* સંદર્ભ સૂચિ:-

- (૧) ગારૂ મહાપુરાણ પૂર્વ અને ઉત્તર ખંડ સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય ભાગાંતર કર્તા શાસ્ત્રી ગિરિજાશંકર ભયાશંકર
- (૨) કોટિલોદ અર્થશસ્ત્રમંડો. નર્ભદાપાર ધી પાશ્વ. પણિકેશન, અમદાવાદ
- (૩) પુરાણો મેન્ના ડેરે એકન લીલિતામત્સ્યમહાપુરાણ સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય શ્રી હિમ્મતરામ મહાશંકર જાની
- (૪) અભિનપુરાણ સાહિત્ય સંગમ
- (૫) ગ્રાવેન કા સુવેદ્ધ ધાલ્ય શ્રી શ્રાવાદ દાગોદર
- (૬) યજુર્વેદ શ્રી વિશ્વાદેવ ચાંકણેશ્વર પંડિત મધુર જ્યોત દ્રુષ્ટ, અમદાવાદ
- (૭) ગારનીય સાહિત્ય કો રૂપગેના ઝોનાણ કર લ્યાસ, ચોન્નમ્લા વિદ્યાગ્રહન, વાગણસી - ૧
- (૮) મસ્નૂરાત્મ ગીત ટ્રેસ, ગોરક્ષાદુર

યોગ – મન – સ્વાસ્થ્યનો તુલનાત્મક અભ્યાસ

ડૉ. સિમતાબેન આચાર્ય

ડૉ. વી. આર. ગોદાણિયા મહિલા કોલેજ, પોરબંદર

યોગ એ જીવન શૈલીની પ્રાચીન વિદ્યા છે જે શારીરિક, આધ્યાત્મિક, આરોગ્ય અને તંહુરસ્તી માટે એક સરળ, સુલભ અને સમાવેશી સાધન ઉપલબ્ધ કરાવે છે. વર્ષો પહેલા ઋષિમુનિઓ જંગલમાં જપ, તપ, યોગ કરતાં જેનાથી તેઓ ખોરાક વગર પણ તન—મનને તંહુરસ્ત રાખી શાંતિના માર્ગ અધ્યાત્મિક રીતે ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચ્યા. વીસભી સહીનાં પૂર્વિંદ્રમાં યોગ કિયા મુખ્યત્વે અધ્યાત્મ સાથે સંકળાયેલી હતી. યોગક્રિયા, અલોકિક, ધાર્મિક અને ચભત્કારિક હોવાનું મનાતું હતું. લોકો હઠયોગ કરતાં રાજ્યોગ ઉપર વધુ ધ્યાન આપતા હતા. આમ અગાઉ યોગ, મોક્ષ અને આત્મસાત માટેનું સાધન હતું. ભારતીય કુળના આધ્યાત્મિક ગુરુઓ અને ધાર્મિક વડાઓ પણ ઉપદેશ આપતા ત્યારબાદ ધીમે ધીમે તેમના અમેરીકન શિષ્યો પણ બન્યા હતા.

'યોગ એટલે સ્વ સાથે એટલે કે 'માંહયદા સાથે જોડાયેલા રહેવું' અર્થात् 'યોગ એટલે શરીર, મન અને ચિત્તને એક કરવું' "યુજ્યતે અજેન ઇતિયોગ" આમાં મનનો પ્રભાવ વિશેષ ગણાય છે. કારણ કે મન શરીર ઉપર અસર કરે છે જે આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિ હજારો વર્ષોથી જણાવતી રહી છે. જો કે હવે તો પણિયમના વિજ્ઞાનીઓ પણ સ્વીકારવા લાગ્યા છે. ૧૯૭૦ ના ગાળામાં 'યોગ' મન અને શરીરના ઉપચાર માટે ઓળખાવા લાગ્યા. આથી જ અમેરિકનો અને મોટા ભાગના શહેરી ભારતીયો યોગને બધી દ્વારા કરતાં ચઢિયાતી સંજીવની જેવો ગણે છે. આમ, મન અને ચિત્ત ઉપર અંહુશ લાવી શકાય તો શરીર આપોઆપ સ્વસ્થ બને આથી જ તો આપણાં ઋષિમુનિઓએ આ યોગ પ્રક્રિયા ગોઈવી. આથી એમ જણાવી શકાય કે યોગ એક એવું વિજ્ઞાન છે કે જેના દ્વારા વ્યક્તિત્વો પોતાનો સર્વાંગી વિકાસ કરીને આનંદમય જીવન જ્યતીત કરી શકે છે તેનો મન હદ્ય અને શરીર વચ્ચેનો ઘેરો સંબંધ છે. જો તેમાં અસમતુલન જણાય તો રોગ ઉદ્ભવે છે. કારણ કે કોઈ વ્યક્તિત્વ અશાંત હોય તો તેની સીધી અસર મન, શરીર અને સ્વાસ્થ્ય પર પડતા રોગનાં ભોગ બને છે.

યોગ કિયાના સ્વાસ્થ્યમાં થતાં ફાયદાઓને કારણે તે હિટનેસ સાથે સંકળાયા. આ અભ્યાસ માટે સંશોધકોએ "ચૈપમેન યુનિવર્સિટી"માં ઉપલબ્ધ સાહિત્યનો ઉપયોગ કર્યો હતો. ઉપલબ્ધ વિવિધ અખબારોમાં ૧૯૮૦ થી ૨૦૧૨ દરમાન પ્રસિદ્ધ થયેલા યોગ વિષયક લેખોનો પણ આધાર લેવાયો હતો. આજના આ યાંત્રિકરણ પુગમાં વિકાસના પંથે હરણજીળ ભરી છે. જેમાં કોઈ એવો વ્યક્તિ ન હોય કે જે ટેન્શન વગરનો હોય. આથી જ કહેવાય છે નેકે "ચિત્તા ચિત્તા સમાન" છે. આથી યોગ દ્વારા જ ટેન્શન હળવું કરી શકાય છે કે જેનાથી મન અને સ્વાસ્થ્ય સારુ રહે. જો કે આ યોગ થી જ તો પ્રત્યેક શ્વાસ આપણાને કોઈ પરમ સાક્ષાત્કાર સાથે જોડે છે. જેનાથી મનને શાંતિ અને સ્વાસ્થ્યથી રક્ષણ મળે છે. "ટેન્શન મેનેજમેન્ટ"માં સૌથી—મહાન શક્તિનું નામ યોગ છે. તેના દ્વારા ટેન્શનને કાબુમાં રાખી શકાય છે.

"Yoga is away life"

ધર્મયુદ્ધ શરૂ થયાના હજારો વર્ષી પૂર્વે સંતો, મહાત્મા, ઋષિમુનિઓએ લોકોને યોગક્ષેમ માર્ગ બતાવ્યા જેનાથી તંહુરસ્તી સારી રહે છે. જેમ કે—

૧.	પોતાનું શરીર	-	શારીરિક તંદુરસ્તી
૨.	પોતાનું મન	-	માનસિક તંદુરસ્તી
૩.	જીનેટીક સ્ક્રાન્ડિયરો	-	વારસાગત બંધારણ

કહેવાય છે ને કે "Healthy Mind in Healthy Body" આમ, આત્મા શરીર વળાર રહેતો નથી આથી શરીરને ભગવાનનું મંદિર કહેવામાં આવે છે એટલે જ તો આત્મા અગત્યનો છે. તેટલું મંદિરથી શરીર અગત્યનું છે.

"માનુષી હો રેવાના, માનુષી હો ઝાંઝાર, માનુષ સબકા આધાર" એમ કહી શકાય કે જ્યાં સુધી મનુષ્ય જીવે ત્યાં સુધી તંદુરસ્ત શરીર અને મન સાથે જીવે છે. ડૉ. હેળડે કહે છે કે "તમે કેટલું જીવો છો, એ અગત્યનું નથી એરેતું તમે કેવું જીવો છો એ અગત્યનું છે." આ યોગના આધાર મુજબ બાબા રામદેવજી મહારાજ તેમના શિષ્ય દ્વારા યોગાદ્યાની સાથે સાથે શરીરનાં આરોગ્યના નુસખાઓથી થતાં ફાયદાનો મીડિયા દ્વારા તેમજ ન્યુઝેન્સ દ્વારા જણાવે છે કે રામદેવજી મહારાજ શરીરનાં સ્વાસ્થ્ય અંગે પણ આમ જનતાનું ધ્યાન દોરે છે. કારણ કે આજની ગૃહિણીઓ પણ પોતાનાં કુદુંબના સભ્યોને ફાસ્ટફૂડ તરફ દોરી જાય છે. એનાથી તેઓ રોગના યોગ બને છે.

ભારતીય જ્ઞાહિતભાં પણ યોગનું મૂલ્ય દીરે દીરે વધતાં તેનું વૈશ્વિક જરૂરે પણ મહત્વ વધવા લાગ્યું છે. દા.ત. ઓસ્ટ્રેલિયા, જર્મની, સ્વીટલાઈન્ડ, સ્પેન તથા પાકિસ્તાનમાં પણ યોગનાં નિવિધ કેન્દ્રો ચાલે છે. સ્વીટલાઈન્ડનાં ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ કેન્સર રિસર્ચ્યાન્ડ કાર્સ કરતી માર્ગરિટ એ યોગનાં કાયદા અનુભવ્યા બાદ તેમણે યોગનાં અનેક પુસ્તકોનો અનુવાદ કર્યો છે. સાથે સાથે અનેક મુસ્લિમ વિદ્યાનોએ પણ યોગને "વે ઓફ લાઈફ" જીવનશૈલી તરીકે અપનાવેલ છે. પાકિસ્તાની મહિલાઓ જેવી કે આયેશા યોગના કેન્યાનું આયોજન કરે છે. બ્લાઇટ હાઉસ યોગને દાખલ કરવામાં અમેરિકાના પ્રથમ મહિલા મિશેલ ઓબામાની મહત્વપૂર્ણ લૂભિકા રહી છે. ઉલ્લેખનીય છે કે ૨૦૦૬ થી બ્લાઇટ હાઉસનાં ઈસ્ટર એમ. રોલના વાર્ષિક કાર્યોક્રમભાં યોગને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. તેમજ સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ (યુનો) એ ભારતના યોગવિદ્યાના સમૃદ્ધ વારસાના માન્યતા આપવાના ભાગનું સમગ્ર જનતાને યોગ દ્વારા નિરોગી રહેવાની પ્રેરણા આપવા ર૧૧ મી જન વિશ્વયોગ દિવસ તરીકે ઉજવવા માટે નિર્ધારિત કર્યો છે. તે જ દિવસે ભારત સહિત વિશ્વના ૧૮૫ દેશોમાં યોગની શરૂઆત થઈ ૨૬ મી. સુપ્રેષ્ટ વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદીએ યુનો સમક્ષ - યોગનાં ભાષ્ણમાં યોગવિદ્યાને - વિશ્વકક્ષાએ અપનાવી લેવાની વાત કરી હતી. યોગ એ માનવ ચેતનાને વૈશ્વિક ચેતના સાથે જોડવાની પ્રક્રિયા છે. આપણાં દેશમાં જેમ જેમ યોગનું મહત્વ સંજાય છે. તેમ તેમ આજે યોગનો પ્રચાર પ્રસાર આરોગ્ય સુખાકારી ભાટે પણ વધ્યો છે. યોગ મન અને સ્વાસ્થ્ય વિરેનો અભ્યાસ તુલનાત્મક રીતે જોતા હુકમાં એમ જણાવી શકાય કે યોગ અને યોગાસનોનો અભ્યાસ શરીર આને મનનાં સંયમ અને સ્વાસ્થ્ય ભાટે છે જે એકબીજાનાં પૂર્ક છે, અલિન્ન છે, તેને ક્યારેય છૂટા પાડી શકતાનથી.

સંદર્ભ સૂચિ :

મેશેજીન:

૧. કોનિકલ - ઓગષ્ટ ૨૦૧૪
૨. મેરીસાહેલી - મે ૨૦૧૫

પુસ્તક:

- જોખી, એચ. એમ. આર્યુનેટ - આરોગ્ય, પ્રવીષ પુસ્તક
ભંડાર, લાભ ચેમ્બર્સ, અસ્ટ્રેલિયા. સામે, હેલર રોડ, રાજકોટ

Website :

1. www.nhp.gov.in
2. <https://pravinsha.wordpress.com>
3. <https://divyabhaskar.co.in>
4. <https://gujarati.aarogya.com>
5. www.sandesh.com
6. www.gujaratsamachar.com

બ્રહ્મ સ્વરૂપ : કેવલાદૈત અને શુદ્ધાદૈતના સંદર્ભમાં

તુલનાત્મક અભ્યાસ

પ્રા. વર્ષાબેન જોધી, ડૉ. વી. આર. ગોઢાણિયા મહિલા કોલેજ, પોરબંદર

ભારતીય ઋષિઓએ જે તત્ત્વને હદ્યાકાશમાં નિહાળું છે, ઉપનિષદો, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર અને ભાગવતમાં જે તત્ત્વ મુખ્ય લક્ષ્યરૂપ છે તે પરમતત્ત્વ એટલે બ્રહ્મ. વિશ્વના મૂળમાં સર્વ શક્તિમાન એવી એક પરમ સત્તાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. અને એ સત્તાનું જ તેના કાર્ય પરત્વે વિવિધ રીતે નામકરણ કરવામાં આવ્યું છે. તેને બ્રહ્મ, પરમાત્મા, બગવાન, ઈશ્વર વગેરે અનેક નામોથી ઓળખવામાં આવે છે. જે બૂહત્વ ધરાવે છે તે બ્રહ્મ. બૂહત્વ એટલે સ્વરૂપમાં અને ગુણમાં અનવધિક અતિશયવાળા હોવું તે. આવા અતિશયવાળા ઈશ્વર સર્વશ્વર છે, તેથી તે બ્રહ્મ છે.

વળી માનવજીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય એ મોક્ષ છે. આ મોક્ષને પામવા માટે પરબ્રહ્મ પરમાત્માના સાચા સ્વરૂપને પામવું પડે. હદ્યાવકાશમાં ઉત્તારવું પડે, જ્યારે જીવનનું આ તત્ત્વ સમજાઈ જાય ત્યારે માનવ મહામાનવ બને છે. તેથી પરબ્રહ્મના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરવાનો પક્ષ ખૂબ મહત્વનો છે. આપણી શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ગીતા તથા ભાગવત આ બધામાં બ્રહ્મનું વર્ણિં છે. આ બ્રહ્મતત્ત્વની ભીમાંસા એ દાર્શનિક ચિંતનનું શિખર છે. એટલે જ શંકરાચાર્યથી માંડીને શ્રી રામાનુજાચાર્ય, શ્રી વલ્લભાચાર્ય, શ્રી મધવાચાર્ય વગેરે આચાર્યોએ પોતાની વિચારધારામાં આ તત્ત્વની ખૂબ ગણ ચર્ચા કરી છે. ઉપનિષદો અદ્વૈતનો જ ઉપદેશ આપે છે, એ વાત જેટલા આગ્રહથી શંકરાચાર્ય કહે છે તેટલા જ આગ્રહથી વલ્લભાચાર્ય પણ કહે છે અને તેથી આ બંને આચાર્યોંનું નજીક છે. અદ્વૈતને સાધવામાં શંકરાચાર્ય તથા વલ્લભાચાર્ય જુદે જુદે માર્ગ ચાલ્યા જાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોની બાબતમાં વલ્લભાચાર્યની સભીપ જો કોઈપણ આચાર્ય આવી શકતા હોય તો તે શંકરાચાર્ય છે. બંને આચાર્યો રેલ્વેના બે પાટાઓની માફક સાથે સાથે ચાલે છે. અહીં શાંકરવેદાન્તા અને વલ્લભવેદાન્તમાં 'બ્રહ્મસ્વરૂપ'નો પ્રશ્ન ખૂબ મહત્વનો છે. એટલે અહીં આ બંને આચાર્યોના મતનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ બંને આચાર્યોના મત જોઈએ એ પહેલા તેમના વિષે ટૂંકી માહિતી મેળવીએ.

શ્રી શંકરાચાર્ય

આદિ શંકરાચાર્ય એક અલૌકિક પ્રતિભા ધરાવતી અને હિંદુ તેજથી માનવકુળના પંથને અજવાળતી વિભૂતિ હતી. શ્રી શંકરાચાર્ય ક્યારે થઈ ગયા એ સંબંધમાં વિવિધ મતો પ્રવર્તે છે. સામાન્યતઃ વિદ્વાનોમાં તેમની કાળગણના ઈ.સ. ૭૮૮-૮૨૦ એટલે કે આઠમી સદી સ્વીકાર્ય બની છે. તેઓ કેરલના કાલટી નામના ગામમાં જનભ્યા હતા. તેમની માતાપુરુષ નામ અંબિકા અથવા સતી અને પિતાનું નામ નાભુદીપાદ હતું. આઠમે વર્ષે ચાર વેદ ભષી બાર વર્ષની આયુમાં તો તેઓએ બધા શાસ્ત્રો આત્મસાત્ત કરી લીધા હતા. તેમના ગુરુ શ્રી ગૌડપાદાચાર્ય હતા. તેમણે બાદરાયણના બ્રહ્મસૂત્રો, ઉપનિષદ, ગીતા વગેરે ઉપર ભાષ્યો લખ્યાં છે. બ્રહ્મસૂત્રો પરનું શ્રી શંકરાચાર્યનું ભાષ્ય અતિ પ્રસિદ્ધ છે. તેને શારીરિક ભાષ્ય પણ કહેવામાં આવે છે. આ ભાષ્યમાં તેઓએ તત્કાલીન દર્શનનોનું ખંડન કર્યું છે. ઉપરાંત તેઓએ વેદો પ્રમાણભૂત હોવાનું પ્રસ્થાપિત કર્યું. શ્રી શંકરાચાર્ય અદ્વૈતવેદાન્તના પ્રખર આચાર્ય છે. "કેવલાદૈત"નો

સિદ્ધાંત તેમણે ૨જૂ કર્યો છે. 'ब्रह्मसत्यंजगन्मिच्या' તેમનું મુખ્ય વાક્ય છે. તેઓ જાનમાર્ગના પુરસ્કર્તા અને પદ્ધતા અને નિષ્કામ કર્મને પદ્ધ જ્ઞાનના જેટલું જ મહત્વ આપે છે. તેમના સિદ્ધાંતોનું સુંદર નિરૂપણ 'ઉપદેશસાહસ્રી'માં પદ્ધ જોવા મળે છે.

શ્રી વલલાચાર્ય મધ્વવાચાર્ય પછી આશરે બસો વર્ષ બાદ આ મહાન આચાર્યનો જન્મ મધ્યગઢેશમાં રાયપુર પાસે ચંપારણ્યમાં થયો હતો. તેમની માતાનું નામ ઈલ્લમાગાડુ અને પિતાનું નામ લક્ષ્મણ ભણું હતું. દક્ષિણ ભારતના તેલંગણમાં ફૂલણાનદીને કંઠે આવેલા કંઠરવાડ નામના ગામમાં તેઓ રહેતા હતા. ઓમના વડવાઓએ એકસો સોમયાગ કરેલા એમ કહેવાય છે. તેમના પૂર્વજી દીક્ષિત કહેવાતા. ઉપનિષન સંસ્કાર પછી તેમણે પોતાની કુર્ચાગ્રહણુદ્ધિથી તમામ ચાન્ત્રોમાં નિપુણતા મેળવી હતી. સમય જતાં તેમણે અનેક ગુરુઓ પાસે સર્વશસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી ઉત્તમ કલાની વિદ્વત્તા પ્રાપ્ત કરી. કાશીમાં ઘ્યાતિ મેળવી તેઓ સ્વદેશ આવ્યા અને વિજયનગરના કૃષ્ણદેવ રાજાની સભામાં સર્વપ્રતિવાદીઓનું ખંડન કરીને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું પૂર્વ રૂપ ગયેલા વિષ્ણુસ્વામી નામે આચાર્યના સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કર્યું, અને તે સિદ્ધાંતમાં જરૂરી સુધારા—વધારા કરી. પોતાનો શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદ સ્થાપી આચાર્યપદ મેળવ્યું. આચાર્યશ્રી ગૃહસ્થાક્રમી હતા. પોતે જ્યારે ભારતની ગ્રીજ પ્રદક્ષિણા કરવા નીકળ્યા ત્યારે કાશીના વિદ્ધાન દેવેન્દ્ર ભણુંની પુરી ભહાલશ્ચી સાથે લઘુ કર્યા. આ લઘનથી તેમને (૧) ગોપીનાથજી અને (૨) વિષ્ણુનાથજી એમ બે પ્રતાપી પુત્રો થયા. તેમના જીવન સમયે પોતાના ૮૪ અનુયાધીઓ હતા. તેઓ પર કે પર વર્ષનું આયુષ્ય લોગવી સ્વર્ગવાસી થયા. તેમણે નારાયણ દિક્ષિત પાસેથી પાણીનીય અષ્ટાબ્ધાયી, ગૌતમક્રાંતના સૂત્રો તથા યોગસાંખ્ય મીયાંસા વળેરેનું શિક્ષણ લીધું હતું. બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર તેમણે અષુભાય પણ લખ્યું છે. ઉપરોક્ત 'નવરતં' સત્યાસનિર્ણય, બાલબોધ, શ્રી યમુનાષ્ટકમુ, કૃષ્ણાશ્રય, જલભેદ, ભક્તિવર્ધની વળેરે ખોડશપ્રથો લખ્યા છે. તેઓ ભક્તિમાર્ગના આચાર્ય છે. 'ब्रह्मसत्यम् જगતसत्यम्' તેમનું મુખ્ય વાક્ય છે. તેઓ શ્રીકૃષ્ણને જ પરબ્રહ્મ માને છે. વલલાચાર્યનો ધર્મધંથ કે સંપ્રદાય 'પુણિમાર્ગ' નામે ઓળખાય છે. માયાવાદને તેઓ અયોગ્ય કેરવે છે.

બ્રહ્મનું લક્ષણ

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના પાણ્યમાં બ્રહ્મ પડેલું છે. બ્રહ્મસૂત્રો, અનીતા અને ભાગવતમાં બ્રહ્મના જુદા જુદા લક્ષણો આપવામાં આવ્યા છે. બ્રહ્મ શાષ્ટ મૂળ બૂઢ ધાતુ પરથી બનેલો છે. તેનો અર્થ 'વધતું' એવો થાય છે. બ્રહ્મ એટલે સર્વને પોતાનામાં સમાપ્તનાર. સર્વને વ્યાપેલું જેને પોતાના સિવાય બીજું કશું વ્યાપી શક્તિનથી તે પરમ ચૈતન્યરૂપ છે. વિલુ છે. પરબ્રહ્મનું યથાર્થ વર્ણન કરવા માટે વિચારની કોઈપણ કોટિનક્ષમી નીવડે છે.

વેદાન્તની પરિભ્રાણ મુજબ બ્રહ્મનાં બે પ્રકારનાં લક્ષણો છે.

(૧) સ્વરૂપલક્ષણ

પદ્ધાર્થનો જે ગુણ પદ્ધાર્થમાંથી દૂર કરવામાં આવે તો મૂળ પદ્ધાર્થનું અસ્તિત્વ જ રહેતું નથી તે લક્ષણને સ્વરૂપ લક્ષણ કહેવાય છે. જેનું ઉપનિષદોમાં 'સત્યાંજ્ઞાનંમનાત્ત બ્રહ્મ' તૈ. ૩.૨.૧, 'વિતાનાંઆનન્દ બ્રહ્મ' બૂ. ૭.૩.૮.૨૮ ઈત્યાદિ પ્રકારે વર્ણન મળે છે.

(૨) તટસ્થલક્ષણ

પદ્ધાર્થનો જે શુણ વારંવાર બદ્ધલાતો રહે છે, અથવા અસ્થાયી છે તે શુણ બતાવતા લક્ષણને તટસ્થ લક્ષણ કહેયું છે. જેનું 'ચતો વા ઇમાનિ, ભૂતાનિ જાવન્ને....' તૈ. ૩.૩.૧. તથા બ્રહ્મસૂત્રમાં વળેરે 'જન્માદ્યદસ્ય ચત: ૧' શ્ર. સૂ. ૧.૧.૨ વળેરે સૂત્રોમાં નિરૂપણ થયેલું છે. તટસ્થ લક્ષણને સ્પષ્ટ રીતે છોડ્યો ઉપનિષદમાં વણિયું છે, 'તજ્જલાનિતિ' છા. ૩.૩૦.૧ જેમાંથી બધું જન્મે છે, રહે છે અને લય પામે છે.

બ્રહ્મસ્વરૂપ

વેદાન્તમાં બ્રહ્મના બે સ્વરૂપો દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

(૧) સગુણબ્રહ્મ કે સોપાદ્ધિક બ્રહ્મ

(૨) નિર્ગુણબ્રહ્મ કે નિરૂપાદ્ધિક બ્રહ્મ

બ્રહ્મના આ બે સ્વરૂપોને શંકરાચાર્ય પણ સ્વીકાર કરે છે, જેમણે દ્વિરૂપ હિ બ્રહ્માડયગમ્યતે નામરૂપવિકારભેદોયાધિવિશાસ્ત તદ્વિપરીતિં ચ સર્વાપાધિવર્જિતમ् । બ્રત્પસૂત્ર શાં. ભા. ૧.૧.૧૨

પરંતુ અંતે તો શંકરાચાર્ય નિર્ણુષ્ટ બ્રહ્મને જ સ્વીકારે છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં 'બ્રહ્મ'નો બે રીતે વિચાર થાય છે. (૧) વિશ્વમાં વ્યાપક અને (૨) વિશ્વાતીત. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં કહે છે તેમ ' સૂત્ર મણિગણા ઇવ 'તેમ તે જ્ઞાનસ્વરૂપ અને તેજ્ઝ્યુજ્ઝ સમાન છે, એમ જ્યેતા જ્યેતર ઉપનિષદ કહે છે : બ્રહ્મજ્ઞાનાતીત પ્રકાશસ્વરૂપ ડ.૬ તો ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ તેને ચા જગતમાં સર્વભાપક કહે છે. તે અલોરણીયાન મહતો મહીયાન્ છે. મુંડકોપનિષદ કહે છે : તે પરમતત્ત્વ હૃદયક્રમારૂપી આકાશમાં રહે છે. તે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તે ગ્રાસા અને શરીરને ચલાવનાર છે. ૨.૨.૭. તેતિરીય ઉપનિષદ તેને 'સત્ત્વજ્ઞાનાં અનન્તમ्' કહે છે. આમ, બ્રહ્મતત્ત્વ વિશ્વમાં વ્યાપક છે અને વિશ્વાતીત એટલે કે દશાદૂલ છે. મુંડકોપનિષદ કહે છે કે કેન વિજ્ઞાનેન સર્વ ઇવંવિજ્ઞાનભવતિ એટલે કે અને અંકને જાણી લેવાથી આ બધાને જાણી શકાય છે. આ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ એટલે એવા ગુણ કે જે તેના સિવાય બીજે રહે નહીં, એટલે કે તેનો 'અસાધારણ ધર્મ'.

કોઈપણ બે વસ્તુ દોય તો જ તેની તુલના થઈ શકે. પરંતુ અદીં બ્રહ્મ તો એક જ છે. તેથી સ્વરૂપગત તુલના અદીં અશક્ય છે. કોઈપણ વસ્તુની બીજી વસ્તુ સાથે તુલના કરવાથી તેનું સ્વરૂપ વધુ સ્પષ્ટ થાય છે. તેથી બંને આચાર્યના મતની તુલના કરવાથી બ્રહ્મનું સ્વરૂપ આપણાને વધુ સ્પષ્ટ થશે. અદીં બન્ને આચાર્યોના મતોનું ખંડનમંડન કરવાનો ઉદ્દેશ નથી. બન્નેનું તત્ત્વજ્ઞાન પોતપોતાની રીતે ઉત્તમ છે. બ્રહ્મસ્વરૂપની વધુ ઊંડી સમજ એ જ માત્ર એક ઉદ્દેશ છે.

ક્રેવલાદ્વેત અને તેમાં બ્રહ્મસ્વરૂપ

કેવલ — અદૈત ઇતિ કેવલાદૈત આ જગતમાં એક તત્ત્વ પરમસત્ત્વ છે અને તે બ્રહ્મ છે. તેઓ કહે છે કે બ્રહ્મ સત્ત્વ જગતનિમિથ્યા જીવો બ્રહ્મૈવ નાપર : । અર્થાત્ બ્રહ્મ સત્ત્વ છે. જગત મિથ્યા છે. જીવ બ્રહ્મ જ છે, અન્ય નથી. બ્રહ્મ સિવાયના તેઓ અન્ય કોઈ તત્ત્વને પરમ સત્ત્વ ગણતા નથી. બ્રહ્મ જ માત્ર પારમાર્થિક સત્ત્વ છે. જેમ અભિનથી તેની ચિનગારીથો અભિનન્દ છે તેમ બ્રહ્મથી જીવો અભિનન્દ છે. જીવ એ જ બ્રહ્મ છે, બીજું કશુ નથી. વળી આભાસાતથા બ્રહ્મ બંને પણ વસ્તુતાઃ એક જ છે; શંકરાચાર્યના મતે એકમાત્ર પરબ્રહ્મ જ સત્ત્વ છે. તે સિવાયના સથળા નામ રૂપવાળા પદાર્થો અસત્ત્વ છે. બ્રહ્મ વિવર્તરૂપે અનંત સ્વરૂપે ભાસવા છતાં સર્વથી અદ્વિતીએ રહે છે. શંકરાચાર્યની મતે બ્રહ્મનું પરસ્વરૂપ નિર્ણુષ્ટ, નિરૂપાવિક, નિર્વિશેષ અને ચિન્યાત છે. શ્રૂતિઓમાં તેને નેતિ—નેતિ—નેતિ શબ્દો દ્વારા નિષેધાત્મકરૂપમાં વર્જિવામાં આવ્યું છે. શંકરાચાર્ય માયોપાવિક બ્રહ્મને અપરબ્રહ્મ કહે છે અને તે સંશુષ્ણ, સોયાપિક અને સુવિશેષ હોવાનું જણાવે છે. શ્રી શંકરાચાર્ય બ્રહ્મને શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ માને છે. તેઓ કહે છે કે, તે ઈન્દ્રિયદ્વારા જ્ઞાસવાનો વિષય નથી. તેને દેશકાળરૂપ ઉપાધિ લાગુ પાડી શકતી નથી. બ્રહ્મ અનંત છે અને પૂર્ણ છે. તેથી તેને અદ્વિતીય કહેવામાં આવે છે. શ્રી શંકરાચાર્ય સાગેશ, બ્યવહારૂ દ્વિષિતે જગતનાં કારણ તરીકે બ્રહ્મના બે રૂપો સ્વીકારે છે. (૧) નામ રૂપના બેદ્ધી પરિણામતું ઉપાધિ સ્વરૂપ (સંશુષ્ણ) અને (૨) સર્વ ઉપાધિ વર્જિત — નિર્ણુષ્ટ સંશુષ્ણ બ્રહ્મ અવિદ્યાથી કાઠિપત છે, આમ તેઓ માયા અને અવિદ્યાને સ્વીકારે છે.

શુદ્ધાદ્વેત અને તેમાં બ્રહ્મસ્વરૂપ

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યનો ચિદ્દાત્ત 'શુદ્ધાદ્વેત' નામથી પ્રચલિત છે. તેમના મતે બ્રહ્મ માયાથી અલિપ્ત હોઈ સદા સર્વથા શુદ્ધ જ છે. માયા સંબંધ રહ્યાને શુદ્ધમિત્યુચ્યાને બુધી : માયાથી અસંબદ્ધ એવું જે બ્રહ્મ તે જ અદૈત તત્ત્વ છે. શ્રી વલ્લભાચાર્ય અદૈતવાદમાં શુદ્ધાદ્વેત શબ્દ આપેલો છે. શુદ્ધાદ્વેત એટલે શુદ્ધં ચ તદ્ર અદૈતમ - શુદ્ધાદ્વેત । શુદ્ધાદ્વેત બ્રહ્મને નિર્ણુષ્ટ અને સંશુષ્ણ એમ બંને સ્વરૂપે સ્વીકારે છે. બ્રહ્મના ગુણો અને શક્તિનો કોઈ પાર પામી શકતું નથી. તે કેવળ લીલા ભાતર જ સૂચિની ઉત્ત્સત્યાદિક કાર્ય કરવા વિવિધરૂપે પ્રગટ થાય છે. બ્રહ્મ સ્વેચ્છાથી જ સ્વતંત્રપણે વિવિધ નામ રૂપ ધારણ કરે છે. બ્રહ્મનું આ પરિણામ એ ગુણોનો આવિલ્લાચ અને તિરોભાવ છે. તેથી પ્રગટ ચા અપ્રગટરૂપમાં રહેતા બ્રહ્મના કોઈ વિકૃતિ અપાવતી નથી. પ્રાકૃત ગુણોથી રહિત માટે નિર્ણુષ્ટ અને અવૌક્કિક ગુણોથી યુક્ત માટે સંગુણ.

વલ્લભાચાર્ય બ્રહ્મના ગ્રાણ પ્રકારો સ્વીકાર્યા છે. (૧) અન્તર્યામી (૨) અક્ષરબ્રહ્મ (૩) પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ. બ્રહ્મ જગતનું સમાવાયી અને નિમિત્તકારણ છે. બ્રહ્મના આવિભૌતિક (જગત) આધ્યાત્મિક (અક્ષરબ્રહ્મ) તથા આવિદૈવિક સ્વયં પરબ્રહ્મ, પરમાત્મા એવા ગ્રાણ સ્વરૂપ છે. તેમાં પહેલું સ્વરૂપ કર્મકારા, બીજું જ્ઞાન દ્વારા અને ત્રીજું ભક્તિ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાનીજનો અક્ષરબ્રહ્મને પરમ ફલરૂપે સ્વીકારે છે, અને ભક્તિજનો અક્ષરબ્રહ્મને પ્રલુના પુરુષોત્તમના ધાર્માચ્ચપે સ્વીકારે છે. આમ, વલ્લભાચાર્ય અક્ષરબ્રહ્મને પરબ્રહ્મના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ તરીકે સ્વીકારે છે. (બ્રહ્મસૂત્ર ઉ.ઉ.ઉ.૪) તેઓ આનંદને રસનો પર્યાપ્ત માને છે. આ આનંદરૂપ બ્રહ્મ શુદ્ધ આનંદરૂપ છે. આ રસરૂપ પૂર્ણ સ્વરૂપ એટલે શ્રીકૃષ્ણ.

હવે આ બંને આચાર્યાના મતે બ્રહ્મ સ્વરૂપનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીએ.

શ્રી શંકરાચાર્ય વિશ્વનું સર્વોચ્ચ કારણ બ્રહ્મ છે તેમ માને છે. જેવી રીતે હિપક પોતાના સ્વરૂપની અભિવ્યક્તિ માટે બીજા પ્રકારની અપેક્ષા રાખતો નથી તેમ બ્રહ્મ એ જ ડેવણ, પરમાર્થ સત્તુ છે અને સ્વયંસિદ્ધ છે. તેમો બ્રહ્મને વિલું તથા નિત્ય માને છે. શ્રી વલ્લભાચાર્ય પણ બ્રહ્મને આ વિશ્વનું સર્વોચ્ચ કારણ ગણાવે છે. તેમજ બ્રહ્મને વિલું તથા નિત્ય માને છે. શ્રી શંકરાચાર્ય બ્રહ્મને શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ ગણે છે. જે સદા સર્વદા એક જ હોઈ શકે, જ્યારે શ્રી વલ્લભાચાર્ય પણ બ્રહ્મને શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ ગણે છે જે સદા સર્વદા એક જ હોય તેમ સ્વીકારે છે. શ્રી શંકરાચાર્ય પોતાના સિદ્ધાંતોના પ્રસ્થાપન માટે ઉપનિષદ્ધો, ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્રને માન્ય ગણે છે. જ્યારે શ્રી વલ્લભાચાર્ય પોતાના સિદ્ધાંતોના પ્રસ્થાપન માટે ઉપનિષદ્ધો, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર અને ભાગવતને માન્ય ગણાવે છે. શ્રી શંકરાચાર્ય જ્ઞાનને પ્રથમ અને પછી ભક્તિને પ્રાધાન્ય આપે છે જ્યારે શ્રી વલ્લભાચાર્ય ભક્તિ અને સેવાને મુખ્ય ગણાવે છે.

શંકરાચાર્યના મતે એક માત્ર પરબ્રહ્મ જ સત્ત્વ છે. તે સિદ્ધાયના સંદર્ભાના માનુષરૂપના પદ્ધતો અસત્ત્વ છે.^૧ બ્રહ્મ વિર્વતરૂપે અનંતસ્વરૂપે ભાસવા છતાં સર્વથી અલિપ્ત રહે છે. તેને સદ્ગુણાંત સમજાવતા શંકરાચાર્ય કહે છે કે જેવી રીતે માયાવી પોતે જ પ્રસારેલી માયાથી મોહિત થતો નથી તેમજ તેનાથી બંધન પામતો નથી તેમ બ્રહ્મ અનંતરૂપે ભાસવા છતાં માયાથી બંધન પામતું નથી.^૨ શંકરાચાર્યના મતે બ્રહ્મનું પરસ્વરૂપ નિર્ગુણ-નિરાકાર નિરુપાવિક નિર્વિશેષ અને ચિન્માત્ર છે. શુતિઓમાં તેને નેતિ-નેતિ શબ્દો દ્વારા નિર્ષેધાત્મકરૂપમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે.^૩

વલ્લભાચાર્યના મતે બ્રહ્મનું પર સ્વરૂપ એ પૂર્ણ અને શુદ્ધ છે. બ્રહ્મના અન્ય સ્વરૂપો પરસ્વરૂપને આભારી છે. તે દેશ કાળ અને કાર્યકારણની સંબળી ભર્યાદાઓથી પર છે. વલ્લભાચાર્ય બ્રહ્મને સંગુણ સવિશેષ માને છે અને તે અનંત કલ્યાણકારી ગુણોથી વિલુણિત હોવાનું જણાવે છે.

શંકરાચાર્ય શુતિઓનો લક્ષણ અર્થ બ્રહ્મા કરીને સંગુણ બ્રહ્મને નિર્ગુણ બ્રહ્મને ચર્મકલ્યાણનું માને છે. ચર્મકલ્યાણનું કરેતા કરે છે કે અવિદ્યાની ઉપાધિને લઈને બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં સંગુણ નિર્ગુણ એવા લેણ પાડનાર બ્રહ્મની ચર્ચા કરવાને લાયક જ નથી.^૪ વલ્લભાચાર્ય શુતિઓનો અભિવ્યક્તિ બ્રહ્મા કરેવાની તરફેણ કરે છે અને બ્રહ્મના સ્વરૂપ અંગે શુતિથી અંગમાત્ર પણ વિરુદ્ધ હોય એવી કલ્યાણસ્વરૂપ એવી કલ્યાણસ્વરૂપ નથી.^૫

શ્રી શંકરાચાર્ય માને છે કે જગત એ બ્રહ્મનું વિર્વત છે એટલે કે ૨૭જીવાનું સર્પ દેખાય છે તેમતે મિથ્યા છે. શ્રી વલ્લભાચાર્ય જણાવે છે કે જગત એ બ્રહ્મનું અવિકૃત પરિણામ છે.

શ્રી શંકરાચાર્ય કહે છે બ્રહ્મમાં ઘર્મો જ નથી. જે ઘર્મો દેખાય છે તે માયાથી દેખાય છે. બ્રહ્મ વિરુદ્ધ ઘર્મોનો આશ્રય નથી. શ્રી વલ્લભાચાર્ય કહે છે કે બ્રહ્મ સર્વદર્મથી યુક્ત છે. જેમ સર્પ સીધી માને વર્તુળાકાર સ્થિતિમાં સર્પ જ છે તેમ બ્રહ્મમાં વિરુદ્ધ ઘર્મોનો આશ્રય છે.

શ્રી શંકરાચાર્ય કહે છે કે બ્રહ્મના અન્નમય પગેરે પાંચ કોશો છે. આનંદમય તે પરબ્રહ્મ નથી. ભગવાન, ઈશ્વર, કૃષ્ણ, પરમાત્મા વગેરે બધા ઉપાસના માટેના રૂપો છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યના મતે અન્નમય પાંચ કોશો બ્રહ્મનાં સ્વરૂપો છે. તેમાંના પ્રથમ ચાર (અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય) વિભૂતિસ્વરૂપ છે. તે બધાનો અંતરાત્મા આનંદમય છે. તે જ પરબ્રહ્મ છે. તેનું બીજું નામ શ્રીકૃષ્ણ છે.

શંકરાચાર્ય કહે છે કે અવિદ્યાને લીધે બ્રહ્મમાં જગતની પ્રતિતિ થાય છે. બ્રહ્મમાં જગતનું કંતૂત્વ નથી. વલ્લભાચાર્યના મતે બ્રહ્મ જગતની લીલા છે તે જગતનું સમવાયી કારણ છે.

શંકરાચાર્યના મતે 'તત્ત્વમસ્તિ' એ મહાકાવ્ય છે, 'તત્ત્વમસ્તિ' જેમાં 'તત્ત્વ' એટલે બ્રહ્મ, 'તત્ત્વ' એટલે જીવ. વલ્લભાચાર્યના મતે 'તત્ત્વમસ્તિ' એ મહાકાવ્ય નથી. તેમાં 'તત્ત્વમસ્તિ' અને 'આસ્તિ' ઓવા બે પદ છે.

શ્રી શંકરાચાર્ય જાણાવે છે કે જે દ્વારા ભખ પેદા થાય તે સિદ્ધાંત એટલે માયા. માયાએ જીવત્માઓનો ચેતનબર્મ છે. તેમની પ્રકૃતિ જ છે. તે એક જગતનું ગ્રનાદિ એવું અજ્ઞાન છે. માયા અનાદિ તથા ભાવરૂપા છે. પરંતુ પ્રત્યાની માફક તે અનંત કે શાશ્વત નથી. કારણકે જ્ઞાન વડે તેનું નિરસન થઈ શકે છે. શ્રી શંકરાચાર્યનો આ માયાવાદ શ્રી વલ્લભાચાર્યને માન્ય નથી. વલ્લભાચાર્યના મતે જગત સત્ય છે. મિથ્યા તથા અવાસ્ત્વાદિક નથી. માયા એ ઈશ્વરની શક્તિ છે. જેના વડે કરી આ જગતનો આર્વિભાવ તથા નિરોભાવ થાય છે. શંકરાચાર્યે જગતને માયોપહિત ચેતન્ય માને છે, જ્યારે વલ્લભાચાર્ય બ્રહ્મને માયોપહિત નહીં, પરંતુ શુદ્ધ માને છે. માયા તો બ્રહ્મની શક્તિ છે અને બ્રહ્મથી અભિનન્દ છે. બ્રહ્મ સર્વત્ર વ્યાપક વિરાજનું હોવા છતાં પોતાની યોગમાયારૂપ શક્તિથી ઢંકાયેલું છે તેથી સર્વને માટે પ્રકટ નથી. તેઓએ કહ્યું છે કે માયા એટલે બ્રહ્મની લીલાશક્તિત.

શ્રી શંકરાચાર્યએ બ્રહ્મને સત્ત્વરૂપ કહ્યું છે અને તે સત્ત્વ વસ્તુને આચાર્યશ્રીએ આનંદરૂપ, જ્ઞાનરૂપ તથા અનંતરૂપ કહી છે ને યુક્તિ સંમત છે. તેનાથી આગળ વધીને શ્રી વલ્લભાચાર્ય કહે છે કે આનંદ એ રસનો પર્યાય છે. રસો વૈસ: ચં લબ્ધવાનની ભવતિ । એટલે બ્રહ્મ આનંદરૂપ છે. છતાં તેણે પોતાના અક્ષરસ્વરૂપમાં તે આનંદને સીમિત રાખ્યો છે. જ્યારે પૂર્ણ આનંદસ્વરૂપ એટલે જ રસરૂપ અને તે જ શ્રીકૃષ્ણ એમ તેઓ સ્વીકારેલું છે, જે પ્રેપલક્ષ્મા ભાડિતથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

શ્રી શંકરાચાર્યે સ્વીકારેલું નિર્ગુણ બ્રહ્મ રૂપાન્ભક નથી. જ્યારે વલ્લભાચાર્યનું બ્રહ્મ રસાનાંદસ: છે. નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ્ઞાનથી, બુદ્ધિથી પાભી શકાય છે. જ્યારે પુષ્ટિમાર્ગનું બ્રહ્મ પ્રેમથી પાભી શકાય છે. તેથી જો જ્ઞાન બધાને સહજ સાધ્ય નથી, પણ પ્રેમ એ સહૃંખે કોઈને સહજ સાધ્ય છે.

પાદ્યિપ

- (૧) બ્રત્યમૈવ સત્યમ્ મુદ્રોપનિષદ્ધ, શાંકરભાષ્ય, ૨/૨/૧૨
- (૨) બ્રહ્મસૂત્ર શાંકરભાષ્ય, ૨/૧/૧૦
- (૩) બ્રહ્મસૂત્ર શાંકરભાષ્ય, ૩/૨/૧૮
- (૪) અણુમાણ્ય ૧/૨/૩
- (૫) અણુમાણ્ય ૧/૧/૧

સંદર્ભ ગ્રંથો

૧. ભારતીય દર્શન: પ્રો. સી. વી. રાવણ
૨. ભારતીય ઈશ્વરવાદ: શાસ્ત્રી દ્વારા વિસ્તૃત વિશ્વાસ
૩. શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યનું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રા. સી. વી. રાવણ
૪. શુદ્ધાદેતમાં બ્રહ્મવાદ: જેઠાલાલ ગોવર્ધન શાહ
૫. બ્રહ્મસૂત્ર અને અણુમાણ્ય - પ્રતાપરાય મોદી
૬. ઉપનિષદ્ધાનું તત્ત્વજ્ઞાન: ડૉ. જયદેવ વેદાલંકાર
૭. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન: નાનીન જ. શાહ
૮. આચાર્યોનું તત્ત્વચિત્તન: પ્રા. સી. વી. રાવણ

ભારતનાં નામાંકિત ઉદ્ઘોગ સાહસિકોનું પ્રદાન તુલનાત્મક અભ્યાસ

પ્રા. શબીના એચ. શિવાણી,
મુલાકાતી વ્યાખ્યાતા, ડૉ. વી. આર. ગોઢણિયા કોલેજ, પોરબંદર

વિષય પ્રવેશ:

માનવ સંસ્કૃતિનાં વિકાસ માટે અને ભૌતિક સંશોધનમાં સંગઠન તરીકે વર્તમાન સમયમાં સૌથી વધુ મહત્વની અને ચાવીરૂપ ભૂમિકા એ ઉદ્ઘોગ સાહસિકની રહી છે. ઔદ્ઘોગિક વિકાસનો આધારસત્તંભએ ઉદ્ઘોગ સાહસિક છે. જે ઉદ્ઘોગ—ધ્વનામાં નિરંતર ઝડપી પરિવર્તનો સાહિતો રહે છે. વર્તમાન સમયમાં ઉદ્ઘોગ સાહસિકો વિશાળ ઔદ્ઘોગિક સામ્રાજ્ય ચલાવે છે. કેટલાક ઉદ્ઘોગ સાહસિકો ભારતનાં સૌથી શક્તિશાળી ઉદ્ઘોગ સાહસિકોમાંના છે. જે અસંખ્ય લોકોને રોજગારી પૂરી પાડી અથડો રૂપિયાના ઉત્પાદન અને વેચાણ ઉપર કાબૂ ધરાવે છે. ઔદ્ઘોગિક ઉત્પાદકોનું આપણા ઉપર સામ્રાજ્ય એ પ્રગતિનાં સંદર્ભમાં રહેલુંછે.

સંશોધનનું મહત્વ:

ભારતનાં આર્થિક વિકાસમાં ચાવીરૂપ અને સૌથી મહત્વના ઔદ્ઘોગિક ક્ષેત્રે પ્રગતિ સાથનાર ઉદ્ઘોગ સાહસિકોએ ભારતની આન, બાન અને શાનમાં પોતાનો મૂલ્યવાન ફળો નોંધાવેલ છે. કેટલાક ઉદ્ઘોગ સાહસિકો ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવેલા છે, તો કેટલાક ઓછું ભણોલા છે. કેટલાકને વારસાગત ઉદ્ઘોગ સાહસિકતા પ્રાપ્ત થઈ છે, તો કેટલાકએ સ્વભળે ઔદ્ઘોગિક સામ્રાજ્ય ઊભુ કર્યું છે. કેટલાક નાની ઉમરે પોતે પરંદ કરેલા ક્ષેત્રોમાં ટોચે પહોંચી ગયા હતા. તો કેટલાક જુંદગીના પાંચ દાયકા પછી સફળ થયા હતા. કેટલાક કોઈ એક જ ધ્વના ઉપર વર્ચસ્વ ધરાવે છે. તો કેટલાક એક કરતા વધુ ઉત્પાદનો ઉપર પોતાનું વર્ચસ્વ ધરાવે છે. સમગ્ર અર્થતંત્ર ઉપર ઉદ્ઘોગ સાહસિકોનું જોખમ ઉઠાવવાની વૃત્તિ, નેતૃત્વ, નિર્ણયીકરણ, પહેલ કરવાની વૃત્તિ અને તેનું ધ્વનાકીય આયોજન એ કોઈપણ રાષ્ટ્રને ઝડપી ઔદ્ઘોગિક પ્રગતિ તરફ લઈ જવામાં સફળ થયું છે.

તુલનાત્મક અભ્યાસ:

જમશેદજી તાતા શુપ અને ધીરુભાઈ અંબાણી રીલાયન્સ શુપના આર્થિક વિકાસક્ષેત્રે તુલનાત્મક અભ્યાસ.

તાતા જીથી:

જમશેદજી તાતાનો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૮૮માં ગુજરાતનાં એક નાના ગામ નવસારીમાં થયો હતો. જમશેદજીએ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ (Elphinstone College)માં પ્રવેશ લઈ અને તેમનું શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. ૧૮૮૮માં તેઓ સ્નાતક થયા અને પોતાના પિતાના વ્યવસાયની સાથે સમગ્ર રીતે જોડાઈ ગયા. ૨૮ વર્ષની વય સુધી જમશેદજી તાતા પોતાના પિતાની સાથે કામ કરતા રહ્યા.

ઈ.સ. ૧૮૮૮માં તેઓએ રુ.૧,૦૦૦ રૂપિયાની લાખે પોતાનો ખુદનો વ્યવસાય શરૂ કર્યું. તેઓએ એક હિવાલિયા તેલ કારખાનાને ખરીદ્યું અને તેને એક કાપડના કારખાનામાં ફેરવી દીધું. અને તેનું નામ બદલીને એલેક્સન્ડર મિલ (Alexander Mill) રાખ્યું. ઈ.સ. ૧૮૭૪માં એક નવું કાપડનું કારખાનું નાખ્યું. અને કારખાનાનું નામ ઈમ્પ્રેસ્સ મિલ (Empress Mill) રાખ્યું.

ભારતના સૌથી વિશાળ અને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રસિદ્ધ કંપની જૂથના સ્થાપક જમશેદજી તાતાએ ભારતમાં કાપડની મિલથી શરૂઆત કરી છતી. તેઓના દુર્દેશીપણાના પરિણામે રાષ્ટ્રમાં સ્ટીલ અને પાવર ઉદ્યોગને પ્રેરણા મળ્યો. એટલું જ નહીં, પરંતુ તેઓએ ભારતને અંધકાર યુગમાંથી ૨૧ મી સહીનાં ઉંબરે પહોંચાડવા માટે છરણકાળ ભરવામાં મફન કરી. ઈ.સ. ૧૮૮૮માં તેઓએ એક જર્મન વ્યૂહાર વિજ્ઞાનીના અહેવાલમાં વાર્ષ્યુ કે ભારતના તે અમયના સેન્ટ્રલ પ્રોવિન્શીઝનાં ચંદા કિલ્લામાં કાચા લોખંડનો વિપુલ જથ્થો છે. તેઓએ એ. એવા ભુસ્તર વિજ્ઞાનીની શોધ આરંભી કે જે તેઓને ઉદ્યોગ રસાયનવા માટે જરૂરી અહેવાલો પૂરો પાડે જમશેદજી તાતા ફારા તાતા આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ કંપની (TISCO) નામે આધુનિક ઉત્પાદન પદ્ધતિ ઘરાવતો લોખંડ પોલાંડ ઉદ્યોગ શરૂ કરવામાં આવ્યો. જે આજે જમશેદપુર કે ડાટાનગર તરીકે ઓળખાય છે. આ કેન્દ્રમાં લોખંડના પતરા, રેલ્વેના ડાયલ, પાટા, સ્લીપર્સ વગેરે વસ્તુઓનું ઉત્પાદન થાય છે. પરંતુ ટીસ્કોનું મૂળ ઉત્પાદન લોખંડની શુદ્ધ ઘાતું એટલે કે પીળ આયર્ન છે. તાતા એન્જિનિયરીના એન્ડ લોકોમોટિવ કંપની (TELCO) એ પણ જમશેદપુરમાં વિકસેલ્યું ભારતનું ખાનગી ક્ષેત્રનું મોટામાં મોટું કારખાનું છે. જમશેદજી તાતાનું મૃત્યુ ૧૯૮૮મે, ૧૯૦૪ના રોજ થયું ત્યાર બાદ જે. આર. ડી. તાતા એ. ૧૯૦૪થી ૧૯૮૮ સુધીના તેમના જીવનકાળમાં સાડા પાંચ કરતા પણ વધુ માણસોને રોજગારીએ રાખ્યા હતા. વર્તમાન સમયમાં તાતા શ્રુપના થેરમેન રતન તાતા છે. તથોએ લાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાંથી એમ. બી. એ. કરેલ છે. તેઓનો જન્મ ૨૭મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૭માં થયો હતો. તાતા શૃપ ઉદ્યોગ સાહસિક તરીકે જીવાલોમાં કામગીરી કરી રહ્યું છે તે જોઈએ તો,

સાહસોમાં કામગીરી:

૧. ભારતમાં સ્ટીલ ઉદ્યોગનો પાયો નાખ્યો.
૨. ભારતમાં પ્રથમ પાવર ખાનાં શરૂ કર્યો.
૩. ભારતમાં નાગરિક ઉક્કયનનો પાયો નાખ્યો.
૪. ભારતમાં નીમો લઈ આવ્યા.
૫. ભારતમાં પ્રથમ કાવર્ટલ ધડિયાળનો પ્રારંભ કર્યો.
૬. ભારતમાં મોફાલ્વેર નિકાસના પ્રયાસો શરૂ કર્યો.
૭. ભારતમાં પ્રથમ વૈભવી હોટલની શુદ્ધલા શરૂ કરી.

ઉપરોક્ત ઔદ્યોગિક સાહસોમાં સોફ્ટવેર નિકાસના ક્ષેત્રોમાં અગ્રણી, પાંચ મોટા કનાર્ટલ ઉત્પાદકોમાંના એક ભારતમાં સૌથી મોટી ફાઈચ સ્ટાર હોટલની શુદ્ધલા અને ખાનગી ક્ષેત્રના મોટા પાવર યુટીલીટી જેવા અનેક ક્ષેત્રોમાં તાતા શ્રુપનું નામ અગ્રણીએ છે.

તાતા જૂથે જે સંસ્થાઓ ઉભી કરી છે તેમાં અગ્રણીએ સંસ્થાઓ:

૧. ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાન્સ
૨. તાતા ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સોશિયલ સાયન્સ
૩. તાતા એન્ઝિનીઝરિસર્ચ ઇન્સ્ટ્રીટ્યુટ
૪. તાતા મેનેજમેન્ટ ટ્રેનિંગ સેન્ટરનો સમાવેશ થાય છે.

તાતા જૂથ હારા ડિસ્પ્લા કરવામાં આવેલા ટ્રૂસ્ટો:

(૧) સર ઢોરાભજી તાતા ટ્રૂસ્ટ, (૨) જમશેદજી તાતા ટ્રૂસ્ટ, (૩) જે. આર. ડી. તાતા ટ્રૂસ્ટ, (૪) જે. એન. તાતા એન્ડોવમેન્ટ, (૫) તાતા સોશિયલ ટ્રૂસ્ટ, (૬) તાતા એજયુકેશન ટ્રૂસ્ટ જેવા ટ્રૂસ્ટોને સમાવેશ થાય છે.

તાતા સન્સ લિ. તાતા જૂથમાં રોકડા વિશ્વાસી મુખ્ય કંપની છે. અને તેના નીચે મુજબના કાર્યકારી વિભાગો છે.

(૧) તાતા કન્સટ્રીશ સર્વિસીઝ, (૨) તાતા ઈકોનોભી કન્સટ્રીશ, (૩) તાતા ફાયનાન્સિયલ અને (૪) તાતા ક્રોલીટી મેનેજમેન્ટ

તાતા સન્સ લિમિટેડ દ્વારા તાતા લિમિટેડ લંડન અને તાતા ઈન્ટરનેશનલ જેવી પેટ્રા કંપનીઓ વિદેશમાં સ્થાપી છે. તાતાનું નામ એક એવી અજોડ અસ્ક્રયામત છે જે વિશ્વાસ સાથે નેતૃત્વનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. તાતાની જે આધિક-સામાજિક અર્દક્રયામતો છે. તેનો ઉપયોગ તાતા જૂથની શક્તિયોને વિકાસનામાં થઈ રહ્યો છે. આ તાતા જૂથની સ્થાપના અને પ્રગતિમાં જમદારી હતા, જે આર. ડી. તાતા અને રતન તાતાનો મૂલ્યવાન ફાળો છે. તેઓએ સાહસોને વિકાસનાવાની સાથે સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વ પણ નોંધપાત્ર શીતે નિભાવ્યું છે. જે તેઓએ સ્થાપેલા વિવિધ દ્રષ્ટોની ક્રમગીરી દ્વારા જોઈ શકાય છે.

ધીરુભાઈ અંબાણી જૂથ :

ધીરુભાઈ અંબાણી કે જેમને ધીરુભાઈ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. ધીરુભાઈ અંબાણીનો જન્મ ચોરવાડની નજીક આવેલા કુક્સવાડા ગામે ૨૮ ડિસેમ્બર ૧૯૭૮માં થયો હતો. ધીરુભાઈએ ગરીબ કુટુંબમાં જન્મ્યા હોવાથી ઘણી મુશ્કેલીઓનો સામનો કર્યો હતો. અભ્યાસમાં ધીરુભાઈ અત્યંત તેજસ્વી વિદ્યાર્થી નહિં, પરંતુ સાચારણ વિદ્યાર્થી હતા. ધીરુભાઈએ માત્ર ૧૬ વર્ષની ઉમરે ભારત છોડ્યું અને કમાવા માટે એડન ગયા.

એડનમાં શરૂઆતમાં હેચ કંપનીના પેટ્રોલ પંપ ઉપર એટેન્ટન્ટ તરીકેની નોકરી સ્વીકારી. સમય જતા તેઓ માર્કેટીંગ મેનેજરના પદ ઉપર પડ્યોચી ગયા. તેઓનું વિદેશ જરૂર એ પણ તેઓમાં રહેલી સાહસિક વૃત્તિ અને ગતિશીલતા જેવા ઉદ્યોગ સાહસિકતાના લક્ષણો હશ્વાચે છે. એડન છોડી ૧૮૫૮માં તેઓ ભારત પરત આવ્યા અને રિલાયન્સ કોમર્શિયલ કોર્પોરેશનના નામે ડી. ૧૫,૦૦૦ ના રોકાણથી સ્વતંત્ર પેટ્રીની સ્થાપના કરી. ઈ.સ. ૧૯૮૮માં રિલાયન્સ ટેક્સટાઇલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝનો જન્મ થયો. શરૂઆતથી જ ધીરુભાઈની નીતિ ખૂબ જ સ્પષ્ટ હતી કે ‘વિશ્વાસ મુક્રો, વધુ વિશ્વાસ પાછો મળશો’.

ઈ.સ. ૧૯૭૭માં ધીરુભાઈએ રિલાયન્સને પણિલક લિમિટેડ કંપનીમાં ફેરવી નાખી. ઈ.સ. ૧૯૭૮માં વિશ્વ જોકની એક ટીમ ભારતીય ઉદ્યોગોની ચકાસણી માટે આવી હતી જેણે ભારતની ૨૪ ટેક્સટાઇલ મિલોની મુલાકાત લીધી હતી. જેમાંની એક મિલ રિલાયન્સ હતી. આ ટીમે પોતાના અહેવાસમાં જાણાવ્યું, ‘વિકસિત રાષ્ટ્રોના ધોરણો મુજબ તુલના કરતા એક માત્ર રિલાયન્સનો જ તેમાં સમાવેશ થાય છે અને તે મુજબ આ મિલ શેષ મિલ છે.’ ઈ.સ. ૧૯૮૮માં ૫૦ કર્મચારીઓ સાથે મિલ શરૂ થઈ. ૧૯૭૦માં ધાન ટેક્સનયાઈઝની નામાંનું, ઈ.સ. ૧૯૭૧માં પ્રિન્ટીંગ અને પ્રોસેસિંગ યુનિટ શરૂ કરાયું. ૧૯૭૮માં વિવિંગ એકમ સ્થાપનામાં આવ્યું. ૧૯૭૮માં વિમલ પ્રાન્ડને ગુણીતી બનાવવામાં આવી. ૧૯૮૦માં સિપનિંગ, વિવિંગ અને પ્રોસેસિંગ એકમ શરૂ કર્યું. ૧૯૮૫માં હોમ ટેક્સટાઇલ મેન્યુફલ્કચરીઝની શરૂઆત કરાઈ. આમ, માત્ર એ દાખાસાં ધીરુભાઈએ શૂન્યમાંથી વિરાટ ઔદ્યોગિક સામાજિક અનુભૂતિનું સર્જન કર્યું.

૧૬ વર્ષની વધે જિસ્સામાં એક પેસો ન હોવા છતા સફળ થયા તો પછી મુંબઈની યુનિવર્સિટીમાં કેમિકલ એન્જિનિયર અને અમેરિકાની સ્ટેનફર્ડ યુનિવર્સિટીમાંથી એમ. બી. એ. થયેલા. મુક્ષેશભાઈ રાફણ થશે જ તેવી તેઓને શ્રીજી હતી. એટલું જ નહિં, ધીરુભાઈએ રિલાયન્સમાંથી પોતાની જવાબદારી ઘટાડી અને બાંધીની આંખી ટીમ ઊભી કરવાની જવાબદારી પોતાના પુત્રને જ સોંપી દીધી. ટેક્નોલોજી પસેંડ કરવાની જવાબદારી પણ મહદુંથી પુત્ર ઉપર જ નાખી. ત્યાર બાદ તેમના નાનાભાઈ અનિલ અંબાણી મુંબઈની ડી. સી. કોલેજમાંથી કેમિકલ એન્જિનિયરિંગની ડિગ્રી મેળવી અમેરિકાની વોર્ટન યુનિવર્સિટીમાં એમ. બી. એ. નો અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા. ઈ.સ. ૧૯૮૭ના એપ્રિલમાં અનિલભાઈ ભારત પરત ફાયા કે એક હિન્દસની પણ રજા આપ્યા વગર તેમને રિલાયન્સના નરોડા પ્લાન્ટમાં જોડી ઢીધા.

આમનગર રિકાઈન્સી અનેક રીતે નોંધપાત્ર છે. તેની ડેટલીક જલક : વીરુભાઈભાં ઉદ્યોગ સાહસિકતાના તમામ લક્ષણો નેતૃત્વ, સાહસવૃત્તિ, નિર્ણયીકરણ અને ધ્વાકીય આયોજનનો કેવો સમન્વય થયો હતો તે દર્શાવે છે. આ જલક ઓઈએ તો,

સાહસોભાં ક્રમગીરી :

૧. આમનગર ભારતમાં કોઈ એક સ્થળે કયારેય પણ ન થયું હોય તેટલું મોટું આપારે રૂ. ૨૫,૦૦૦ કરોડનું જરૂરી રોકાણ રિલાયન્સ જૂથે ક્રયું.
૨. રિલાયન્સે આમનગરમાં ક્રેલું કુલ મૂડી રોકાણ રાષ્ટ્રમાં થઈ રહેલા કુલ મૂડી રોકાણના ૪% જેટલુંથી.
૩. રિલાયન્સ દ્વારા જામનગર ખત્તે થયેલ મૂડી રોકાણ તમામ ભારતીય કોર્પોરેટ કોન્ટ્રની સમૃદ્ધિત ગ્રોસ સંપત્તિના ૫% જેટલુંથી.
૪. ભારતીય કોર્પોરેટ કોન્ટ્રના કુલ ટન્ન ઓવરના ૪% જેટલું આ ઉત્પાદન મૂલ્ય છે. જે પ્રતિવર્ષ રૂ. ૨૧,૫૦૦ કરોડ જેટલી રૂક્મના આયાતી માલની ગરજ લારે છે.
૫. વિવિધ કરવેરા સ્વરૂપે રાષ્ટ્રીય તિઓરીમાં રૂ. ૭,૦૦૦ કરોડ અને ભારત સરકારના મહેસુલમાં ૭% દર વર્ષે અહીં થતી પ્રવૃત્તિઓમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

વીરુભાઈ અંબાણી પ્રેરિત અને પ્રસ્થાપિત રીલાઈન્સ જૂથે જે સંસ્થાઓં ઉભી કરી છે તેમાં અગ્રગણ્ય સંસ્થાઓ:

૧. વીરુભાઈ અંબાણી ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઑફ ઇન્ડોર્મેશન એન્ડ કોમ્પ્યુનિકેશન ટેકનોલોજી.
૨. રીલાયન્સ ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઑફ મેનેજમેન્ટ
૩. અમનાભેન હીયાયંદ અંબાણી સ્કૂલ, રાઈગાંડ
૪. કોશીલાભેન વીરુભાઈ અંબાણી નર્સિંગ કોલેજ, મુંબઈ
૫. રીલાયન્સ ઈણ્ટલ્સ માઇટ્રીંગ
૬. કોશીલાભેન વીરુભાઈ અંબાણી લોસ્પિટલ એન્ડ મેડિકલ રીસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યુટ
૭. મુંબઈ ઇન્ડિયન્સ (કિકેટ ટીમ)

વીરુભાઈ અંબાણી પ્રેરિત અને પ્રસ્થાપિત રિલાઈન્સ જૂથ દ્વારા ઉભા કરવામાંઆવેલા ટ્રેસ્ટો:

૧. રીલાઈન્સ ફાઉન્ડેશન
૨. વીરુભાઈ અંબાણી મેમોરીયલ ટ્રેસ્ટ

રિલાયન્સે પોતાના કર્મચારીઓ માટે ૨૫૦૦ આવાસોવાળી અતિ અધ્યતન કોલોની બંધી જેમાં ૧,૨૦,૦૦૦ જેટલા કર્મચારીઓ અને ઓફિસરાની રહેઠાણની સુવિધા પુરી પાડવામાં આવી. મુંબઈમાં ૩૫ વર્ષથી સારી કામગારી બજારની રહેલા સર હરકિશનદાસ લોસ્પીટલને રોજના રૂ. ૩ લાખની ખોટ જતી હતી. ઉપરાંત તેમાં અધ્યતન સાધનો ન હોવાથી તેને બંધ કરવી પડે તેવી વાત ટ્રસ્ટીઓને કરતા તે બંગે જરૂરી કાર્યવાહી વીરુભાઈએ અંબાણી ફાઉન્ડેશનને સૌંપી જેના પરિણામ સ્વરૂપે રૂ. ૩ માણના નવા બિલ્ડીંગમાં કરોડો રૂપિયાના ખર્ચ વેચિંક સ્તરની આરોગ્ય વિષયક સન્નાયોવાળી લોસ્પિટલ બની. આરોગ્ય ઉપરાંત વિશ્વાસક્રેત્રે પણ તેમનું યોગદાન પ્રશંસનીય છે. વીરુભાઈ માણસને ખુલ્લ સારી રીતે સમજતા અને સહજતાથી તેમનામાં વિશ્વાસ મૂક્તા. વીરુભાઈ ગરીબમાંથી તવંગર બન્યાં, તેમના ઘ્યાલો વિસ્તારાં પણ છેન્ટ સુધી તેઓ પહેલા જેવા જ રહ્યા.

વિશાળ ઔદ્યોગિક સામ્રાજ્યના સર્જંક વીરુભાઈ અંબાણી રૂ. ૪૦૦૨ના રોજ આ વિશાળ ઔદ્યોગિક સામ્રાજ્ય અને હુનિયાને છોડી ગયા.

શીરુભાઈના બંને પુત્રો મુક્રેશભાઈ અને અનિલભાઈએ પણ શીરુભાઈની માફક જ "SKY IS THE ONLY LIMIT" ની વિદ્યારસરણીને આત્મસાતુ કરી છે. શીરુભાઈની ડિલસુઝી અને સંસ્કારનો પુર્વ વારસો પણ તેઓએ આર્થિક વારસાની માફક જ મેળવ્યો છે. શીરુભાઈના બંને પુત્રો શીરુભાઈની તમામ પરંપરાને ચાલુ રાખવા માફક અને સંશોદકત છે.

ભારતના આર્થિક અને બોડોગિક વિકાસમાં મૂલ્યવાન કાળો નોંધવાનારા ઉદ્ઘોષ સાહસિકોમાં સ્વ. શ્રી ધીરજુભાઈ અંબાણી અને સ્વ. શ્રી જમશેરદીં તાતા અથીમ સ્થાન ઉપર રહેલા એ. જેમણે રાષ્ટ્રને પ્રગતિનાં પથ પરની જરૂરોટ દિશાતેની સાહસિકતાને બધીને કુંડારી છે.

સંદર્ભ સૂચિ:

१. www.jamsetjitata.com
 २. www.dhirubhaiambani.com
 ३. ભારતના નામાક્રિત ઉદ્યોગ સાહસિકો
 ૪. www.wikipedia.org

ऋગ्वेद અને ઉપનિષદોમાં નારી વિભાવના તુલનાત્મક અધ્યયન

ડૉ. ગીતા એ. ઉનડકટ (અધ્યક્ષ—સંસ્કૃત વિભાગ)
ડૉ. વિરમભાઈ રાજાભાઈ ગોઢાણીયા મહિલા કોલેજ, પોરબંદર

“વનિતા તુ વિશ્વ વિશ્વની કદી ન વુદ્ધિ થાત
શક્તિ સર્જનહારની અવર્શય અટકી જાત.”

ભારતીય સંસ્કૃતિનું ઊંડાણ પુષ્ય બળનો મહિમા નારી છે. વિશ્વમાં નારીનું સર્જન મહાન છે. ભારતવાસીઓનો સંપૂર્ણ આદર્શ સ્ત્રીમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. માતા સરસ્વતીમાં વિદ્યાનો, માતા લક્ષ્મીમાં ધનનો, વીરતા કે પરાક્રમનો આદર્શ દુર્ગામાં સૌદર્યનો આદર્શ રતિમાં, પવિત્રતાનો આદર્શ ગંગામાં જોવા મળે છે. આ ભાવનાથી મહિલાઓનું સન્માન, આદર કરવો એ ભારતીય સંસ્કૃતિ માટે નવી વાત નથી. જ્યાં સ્ત્રીના કન્યા, ગૃહિણી, માતા બધા જ સ્વરૂપો સન્માનનો પાત્ર ગણાય છે. નારી ‘શક્તિ’ જેટલી દશ્ય સ્વરૂપે નથી તેટલી સુક્રમ સ્વરૂપે છે. નારીનો હાથ કેટલીસ્ટ છે—ઉદ્દીપક છે—પ્રેરક છે. વિજ્ઞાન જેને અનજી કહે છે. હૈવી ભાગવત જેને શક્તિ કહે છે એ શક્તિનું સ્થૂલ રૂપ છે નારી પંડિત જવાહરલાલ નહેરુના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘કોઈપણ સમાજની પ્રગતિની પારાશીશી એ સમાજમાંસ્ત્રીઓનું સ્થાન કેવું છે તેના પરથી માપી શકાય.’

વૈદિક સાહિત્યનું અનુશીલન કરવાથી તત્કાલીન સમાજમાં ચિત્રિત નારીઓનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. વૈદિક વાર્ણ્યમાં ખાસ કરીને ઋગ્વેદ અને મુખ્ય ગણાતા ઉપનિષદોમાં નારી કયાંક પુત્રી, કયાંક ભગ્નિની તથા અન્યત્ર પત્ની અને મૌતાના સ્વરૂપમાં તથા તેનાથી પણ આગળ જઈએ તો ઋષિકાના પદને પ્રાપ્ત કરે છે. વૈદિક કાળમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સંતોષકારક હતી તે સમયમાં કોઈપણ પ્રકારના લિંગમ્ભેદ વગર સ્ત્રી પુરુષો સમાન ભાવે વૈદિક શિક્ષણ મેળવી શકતા.

ऋગ્વેદનું અધ્યયન કરતા જોવા મળે છે કે કન્યાવસ્થાથી લઈને વૃદ્ધાવસ્થા સુધી સ્ત્રી જીતિનું ખૂબ જ સન્માન અને સત્કાર થતો હતો ઋગ્વેદમાં નારીને છંદોની રચયિત્રી કરનાર ઋષિકાઓ તરીકે ઓળખાવી હતી. યજોપવિત ધારણ કરવાનો અને ગાયત્રી જપ કરવાનો અધિકાર પણ તેમને મળેલો હતો તેઓ સૂક્તોની રચના પણ કરતી. ઋગ્વેદમાં નારીને ગૃહ અધ્યક્ષા અને વ્યવસ્થાપિકા તરીકે માનવામાં આવી છે. કક્ષીવાન દીર્ઘતમસ ઋષિના ઉપસ્થ સૂક્ત ૧.૧૨૪.૪ માં ઉષાને જગાડતી ગૃહસ્થ ગૃહિણી સાથે સરખાવી છે. અદ્ય સન્ન સસંતો બોધયન્તી શશ્વત્તમાગાત પુનરેયુષીણ જે રીતે ગૃહસ્થ સ્ત્રીઓ નિદ્રાધીન આપ્તજીવનોને જાગૃત કરે તેમ આ ઉષા જગાડવા માટે આવી ગઈ છે. આ રીતે સાવધાન અને શ્રમિક પત્નીઓ ગૃહવ્યવસ્થા

संभागती प्रातःकाणे आप्नज्ञनोने जगाइती अने पुरुषोने व्यवसाय भाटे भोक्लती.

કठोपनिषदमां वर्जवायेलुं नारीनु चित्र संभोग शील प्रतित थाय छे. कारण के रमन्ते सांसारिक जनाः यस्यै सा रामा । तथा रमन्ते योगिनो यस्मिन् सह रामः । नचिकेता त्रीज्ञा वरदानमां मृत्यु पछी आत्मानु शुं थाय छे ? त्यारे यमराजा तेना अद्वेष्य अन्य वरदान मार्गवानुं कहुंअने अनेक प्रकारना प्रलोभनो आपता कहुंके मृत्यु लोकमां जे हुर्वर्ष भोगो छे – जीमांसुंदर स्त्रीओ दरेक मनुष्यने प्राप्त थती नथी तेवी सुंदर स्त्रीओ हुं तने आपुं परंतु नचिकेता श्रेय अने प्रेय मार्गने जाए छे नचिकेता यमराजा ने कहे छे के सांसारिक सुभो मनुष्यनी ईन्द्रियोने क्षीश करी नाखे छे तेथी आ सांसारीक भोगो भोगववा भाटेना साधनो लाली, घोडा, सुंदर स्त्रीओ, नाच, गान आ बधु आप आपनी पासे राखो.

ऋग्वेदमांस्त्री माटे स्वयंवर पद्धति तरक अंगुलिनिर्देश जोवा मणे छे. स्त्रीओ पोतानी ज्ञाते सुयोग्य पतिने पसंद करती तेनु प्रभाषा नीयेनी ऋच्यामां जोवा मणे छे.

क्रियती योषा मर्यतो वघूयोः परिश्रीता पव्यास वार्येण
भद्र वघूभवति चत्सुपेशोः स्वयंसा मित्रं वनुते जने चित्

(ऋग्वेद १०, २७, १२)

जे स्त्री सुशील स्वस्थ अने उच्य प्रटिनी भावनावाणी छे. ते पोतानी ईच्छा प्रभाषो योग्य पुरुषनुं पतिना दुपमां वरजा करे छे. कन्यानी नानी उमरमां कन्यादान करवानो रिवाङ्ग स्वीकार्य न छतो, युवावस्था प्राप्त थाय. त्यारे जे कन्याना विवाह करवामांआवता, जेम के, अन्यामिच्छ पितृष्ठदं व्यकता सा ते भागो जनुषा तस्य विद्धि ॥ (ऋग्वेद १०, ८५, २१) अर्थात हे विश्ववसु ! जे कन्या पिताना धरमां होय अने विवाह माटे योग्य उमरनी होय तेमनी पासे जाओ तेने जाणो ते तमने प्राप्त थाशो अेक अन्य ऋच्यामां कहुं छे के हे विश्ववसु ! जेनु शरीर स्वस्थ अने सुशिष्टिहोय तेवी कुमारिकाओ पासे जाओ – आ ऋच्याओ सिद्ध करी आपे छे के ऋग्वेद काणमां भाण लग्नो थता नहिं विवाहनी योग्य अवस्थामे जे कन्याओ प्रभूतामांपगला मांडती उपनिषद काणमां मुख्य बे प्रकारनी नारीओ जोवा मणे छे. (१) सधारवाहा (२) भ्रह्मवाहिनी.

सधारवाहा नारीओनी विवाहनी उमर १५—१७ वर्ष आसपासनी रहेती तेओ भ्रह्मवर्याश्रम पछी गृहस्थाश्रममां प्रवेश करती नव वर्षनी उमर सुधीमां तेओ संपूर्ण विद्याओनुं अध्ययन करी देती त्यार आठ शृङ्गस्थाश्रममां प्रवेश करी गृहस्थाश्रममांना महात्मपूर्णनियमोनुं पालन करती अने मातृत्वना गरिमामय पदने शोभावती हती.

भ्रह्मवाहिनी नारीओ अध्यात्म चिंतन तथा परमात्मा संबंधी व्याख्यानोमां तपस्वीनी जेम छिवन वीतावती षुड्डाराष्ट्रक उपनिषदमां बे ऐवी भ्रह्मवाहिनी नारीओ विद्रतापूर्ण रीते २४३ थयेली जोवा मणे मणे छे. तेमांयेकज युगना महान तत्वपेता याज्ञवल्क्य ऋषिनी धर्मपत्नी भैत्रेयी तथा बीज्ञ याज्ञवल्क्य साथे शास्त्रार्थ करनारी गार्गी छे. उपनिषदकाणमां गार्गी वगेसे भ्रह्मवाहिनी स्त्रीओ सभाओमां जती हती.

ऋग्वेदमांनारीना शिक्षण विशे कहुं छे के ते पुरुषोनी समान तत्वशान प्राप्त करे छे. ऋग्वेदना दशमां मंडणमां वर्णित बृहस्पतिनी पत्नी जुहुनो उल्लेख प्राप्त थाय छे. नारीने भ्रह्मानी पदवी प्राप्त करवाना उपाय तरीके गणावी छे.

અદ્ય: પશ્ય મોપરી સન્તરા પાદકો હર ।
મા તે કરાટલ હશનલ્સ્ત્રી હિ બ્રહ્મા બ્રમૂવિદ્ય ॥

(ऋગ્વેદ ૮, ૩૩, ૧૯)

અર્થાત્ હે નારી ! તું નીચે દ્રષ્ટિ રાખી ચાલ આસપાસની વસ્તુ વ્યક્તિત્વોને ન જો તારા પગલાને સાવધાની તથા સમ્ભ્યતાથી પાડ વસ્ત્ર એ રીતે ધારણ કર કે જેથી શરીરના અંગો ઢંકાઈ જાય. આ પ્રકારે ઉત્તમ યોગ્ય આચરણ કરતી તું નિશ્ચિયત પણે પ્રજ્ઞાની પદવી પ્રાપ્ત કરવા માટે યોગ્ય બનીશ. ઋગ્વેદના પ્રથમ મંડળના ૧૭૮ના સૂક્ત અનુસાર મહર્ષિ અગત્યની પત્ની લોપામૃદા પોતાના પાતિત્રત્ય, સંયમ, ત્યાગ અને તપસ્યાને માટે ખૂબ જ પ્રાય્યાત હતી તે પ્રકાંડ વિદૂષિ અને નારી સુલભ શ્રેષ્ઠ ગુણોથી પરિપૂર્ણ હતી રાજર્ષિ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ 'સુલભા' નામની સ્ત્રી નૈષિદ્ધ બ્રહ્મચારીણી, તપસ્વી નારીએ મહારાજા જનકને પણ શાન આપ્યુંહતું.

બ્રહ્મદારણ્યક ઉપનિષદમાં યાજ્ઞવલ્કયના પત્ની મૈત્રેયી શાનને માટે ઉત્કુદિત દેખાય છે. વિદેહ રાજ જનકના દરભારમાં યાજ્ઞવલ્કય અને પ્રદિતોને પરાજીત કર્યા બાદ ગાર્ગીની વિદ્વતા સાંભળી હતપ્રભ બની ગયા હતા. ગાર્ગી અને મૈત્રેયીના ઉદાહરણ પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, સ્ત્રીઓને ઉપનિષદકાળમાં સમાજમાં શિક્ષા આપવામાં આવતી હતી.

આમ, ઋગ્વેદ કાળમાં અને ઉપનિષદકાળમાં સ્ત્રીઓને શાન પ્રાપ્ત અને શાસ્ત્રાર્થ કરવામાં કોઈ વ્યવધાન ન હતું. બ્રહ્માવાહિની સ્ત્રીઓ રાજસભામાં પોતાના શિતનનો ઉદ્ઘોષ કરતી હતી. પ્રજ્ઞાશાનનું ક્ષેત્ર સ્ત્રીઓના હાથમા હતુંઆમ ઋગ્વેદ અને ઉપનિષદના કાળમાં સ્ત્રીઓને શિક્ષા પ્રાપ્ત કરવાનો, વિદ્વતા પ્રાપ્ત કરવાનો પૂર્ણ અધિકાર હતો.

ऋગ્વેદકાળમાં બહુપત્નીત્વનો રીવાજ ખૂબ જ પ્રચારિત હતો. ઋગ્વેદના દસમાં મંડળના ૧૪૫માં સૂક્તમાં ઈન્જાણી સપત્નીઓને દૂર રાખવાની પ્રાર્થના કરે છે. ઋગ્વેદ ૧૮, ૧૪૫, ૨ માં કહુંછે કે હે ઓષ્ઠે ! અમારી સપત્નીઓને દૂર કરો.

ઉપનિષદોમાં પણ બહુપત્નીત્વ પ્રચારાની વાત જોવા મળે છે. તેનું ઉદાહરણ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ છે. તેમાં યાજ્ઞવલ્કય ઋષિના બે પત્ની મૈત્રેયી અને ગાર્ગીનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.

છાદોંય ઉપનિષદમાં સ્વૈરિષી સ્ત્રીનું અસ્તિત્વ હતું તેનું ઉદાહરણ જાબાલ છે. સત્યકામ પોતાની માતાને પોતાનુંપોત્ર પૂછે છે ત્યારે તેની માતા જ્ઞાબાલ કહે છે કે, 'મને ખબર નથી કેતાજુ ગોત્ર કયું છે તારા શુરૂ તને પૂછે તો કહે જે કેહું સત્કામ જ્ઞાબાલ છું.'

ऋગ્વેદમાં સુસંતતિ માટેના આશીર્વાદ પ્રજ્ઞાપતિ કન્યાને આપે છે. અપશ્યાંત્ર્યાં મનસા... પ્રજયા પુત્રકામે । (૧૦, ૧૮૩, ૨) હે અર્ધાર્થીની ! તને વિવેક દ્રષ્ટિથી જ્ઞાણી છે તારામાં ગર્ભધારણ કરવાની શક્તિ છે તમારી કામના પૂર્ણ થાઓ તમે માતૃત્વને પ્રાપ્ત કરો ઋગ્વેદમાં ગર્ભધારણ અને પુત્ર પ્રસવના સૂક્તોની રચના છે. ઋગ્વેદ મંડળ ૧૮, ૧૭૪ માં વિષ્ણુ, ત્વષ્ટા, પ્રજ્ઞાપતિ, સરસ્વતી અને અશ્વિની કુમારોને 'ગર્ભધારણના દેવતા' કહ્યા છે. ઉપનિષદોમાં પણ સ્ત્રીના ગર્ભધારણ કરવાની વાત જોવા મળે છે. કઠોપનિપદમાં કહુંછે કે જેવી રીતે ગર્ભિષીનો ગર્ભ સુરક્ષિત હોય છે તે દેખાતો નથી. પરંતુ ગર્ભિષી સ્ત્રીનું ધ્યાન સંદેશ તેના તરફ લાગેલું હોય છે.

तैतरिय उपनिषदमां कहुँ छे के माता गर्भमां बाणकने धारण करे छे जन्म पढ़ी बाणक लांबु आयुष्य भोगवी माता-पिताने आ लोक अने पश्चोकमां सुभी करे छे.

ऋग्वेद काणमां नारी पुरुपनी प्रकृति भानवामां आवती हती. धर्म, अर्थ, काम अने मोक्ष व्यधामां तेनो काणो हतो.

श्वेताश्वतर उपनिषदमां कहुँ छे के कविओनी द्रष्टिमां नारी भाधानी जेम दुर्बोध, प्रकृतिनी जेम अनेकदृप धारण करनारी अथवा बहु दृपी अने सहानुभूति जेवी सरण रहेली छे.

ऋग्वेदमां जे गृह, अध्यक्ष अने व्यवस्थापिका नारीनी वात करवामां आवी छे ते वात बुहारण्यक उपनिषदमां पश जोवा भणे छे.

ऋग्वेदकाणमां नारीओ तेजस्वी, शक्तिशाणी अने पराकमी जोवा भणे छे. स्त्रीओ ज़रूर पडे तो पोताना पतिनी साथे गमे तेवा कपरा कार्योमां सहकार आपती ऋग्वेद २, १७, ७ मां कहुँछे के वेद ऋषिनी पत्नी विश्वयता पोताना पतिनी साथे यद्य भूमिमां गई हती. केनोपनिषदमां पश उमा हेमवतीना आज्ञानमां उमानुं औंक तेजस्वी, शक्तिशाणी, नारीना स्वरूपमां विश्वयता येलुँ छे.

प्रश्नोपनिषदमां नारीने नर अटले के भ्रतनी शक्ति भानवामां आवी छे. शान, बल, डिया अनेक दृपोथी ते सहकारिणी अने सहधर्मयारिणी होय छे.

आम, वेद तथा उपनिषदो नारी प्रत्ये समाजनु वर्तन नारीओनी समुन्नत अवस्था वगेरिनो परिचय करावे छे. वेद अने उपनिषदोमां नारी माटे कुलायनी साम्राजी, कल्याणी, पुरन्धी, कुलपा वगेरे शब्दोनो प्रयोग जोवा भणे छे. आ उपरात सहस्रवीर्या लक्ष्मी, शक्तिशाणी, तेजस्विनी, ऋषिका, गृहारण्यका, व्यवस्थापिका अने सरस्वतीना दृपमां पश जोवा भणे छे. आना परथी अ्याल आवे छे के वेदकाणमां अने उपनिषद काणमां नारीनु स्थान घणु उच्च हत.

“सीता, गीता, कुतानी
आ संस्कृति असिमतानी
आ भूमि नथी कांઈ अबणानी
आ शीर्य भूमि छे प्रबणानी”

आ छे वेद अने उपनिषद काणनी नारीओ जेमा वैदिक युगनी असिमता हती समर्पणनी भावना हती.

संदर्भ ग्रंथ सूचि:

१. उपनिषदोनुंतत्वयितन, पाश्व पञ्चिकेशन, अमदावाद.
२. वैदिक वाऽमयमां नारी—विद्या, नीधि प्रकाशन, दिल्ली.
३. आयरमनीयम, सौराष्ट्र युनिवर्सिटी, संस्कृत अध्यापक परिषद, राजकोट.
४. संस्कृत वाऽमयनो आस्वाद, पाश्व पञ्चिकेशन, अमदावाद.
५. ऋग्वेद संहिता, भाग—१, प्रकाशक : ब्रह्मवर्यस शांतिर्कुञ्ज, हरिहार.
६. केनोपनिषद, नथुराम शर्मा, बीलभा प्रकाशन.
७. बुहारण्यक उपनिषद, नथुराम शर्मा, बीलभा प्रकाशन.
८. कठोपनिषद, नथुराम शर्मा, बीलभा प्रकाशन.
९. छांदोग्य उपनिषद, नथुराम शर्मा, बीलभा प्रकाशन.
१०. वैदिक साहित्यनो ईतिहास, डॉ. राजकिशोर सिंह.

Miscelánea

List of contributors

1. Dr. Anupam R. Nagar
Principal
Dr. V.R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
2. Dr. Ketki N. Pandya
Associate Professor
Gurukul Mahila College, Porbandar
2. Prof. Sanjay Mukherjee
Associate Professor
Department of English & CLS,
Saurashtra University, Rajkot
3. Dr. Ketan D. Shah
Associate Professor
Dr. V.R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
3. Dr. Jayshreeben Parmar
Health Center
Dr. V.R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
4. Prof. Poonam P. Joshi
Visiting Lecturer, P. G. Center of English,
Dr. V.R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
5. Ms. Janjki Koteccha and Ms. Mittalben Jethwa
Visiting Lecturer
Dr. V.R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
6. Dr. Dharitri R. Gohel
Asst. Professor (English)
Govt. Engineering College, Modasa
7. Dr. Girish J. Trivedi
Ex. Reader
Saurashtra University, Rajkot
8. Dr. Muljibhai N. Vaghela
Asst. Professor
Dr. V.R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
9. Dr. Daxa Joshi
Principal,
Shri M. J. Kundaliya Arts, Commerce and
Computer Science Mahila College, Rajkot
10. Dr. Sangita C. Parekh
Associate Professor
Dr. V.R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
11. Prof. Subagini P. Garasiya
Associate Professor
Dr. V.R. Godhaniya Mahila College, Porbandar

12. Dr. A. R. Bharda
Principal,
Dr. V. R. Godhaniya B. Ed. College, Porbandar
13. Dr. Kirti M. Jani
Associate Professor
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
14. Ms. Anjana R. Gadher
Visiting Lecturer
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
15. Dr. Bhavna R. Keshwala
Adhyapak Sahayak
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
16. Dr. Rekha H. Modha
Associate Professor
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
17. Harsha H. Madlani
Associate Professor
Shri K. H. Madhavani Arts and Commerce College,
Porbandar
18. Dr. Smita Acharya
Associate Professor
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College
Porbandar
19. Varsha Joshi
Associate Professor
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College
Porbandar
20. Shabina Shivani
Associate Professor
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College
Porbandar
21. Dr. Geeta A. Unadkat
Associate Professor
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College
Porbandar

The College

Dr. Virambhai Rajabhai Godhaniya College of Arts, Commerce, Home Science and Information Technology for Girls was founded by Shri Maldevji Odedra Smarak Trust, Porbandar in 1988. It is a grant-in-aid college affiliated to Saurashtra University, Rajkot (Gujarat- India). This institute of higher education is a non-profit establishment offering under graduate courses in the faculties of Arts (B.A.), Commerce (B.Com.: English and Gujarati medium), Home Science (B.Sc.), Management (BBA), Social Work (BSW) and Education (B.Ed.). It also offers Master's Programme in English (M.A. - English), Master's Programme in Commerce (M.Com - English Medium) and Master of Science (I.T. & C.A.), Post Graduate Diploma in Computer Application (P.G.D.C.A.) and Diploma in Computer Science (D.C.S.).

The College is centrally located in Porbandar, in Gujarat and caters specifically to the students coming from the weaker sections of the society. The college has an open admission policy, encouraging enrollments of girls irrespective of income, class, caste, religion or creed. At present the Girls' college has strength of about 1780 students coming from all the sections of the society. Its aim is to achieve excellence in academics and is devoted to preparing each student to realize her potential.

The college has a teaching staff of 37 experts, who are imparting instructions in various disciplines. The overall result maintained by the college is upto 98% in the university exams.

Among the administrative staff we have 16 personnel who take care of maintaining the entire campus apart from executing official duties assigned to them. The Trust also runs a Pre-Primary, Primary School, a Higher Secondary School and has two Girls' Hostels that easily accomodate around 700 students. In addition the college also has an IGNOU Special Study Center and a fifth generation Digital English Language Laboratory, which runs in house spoken English Programmes and Courses. In the coming years the Trust proposes to start Post Graduate Programmes in Computer Application (MCA) and Management (MBA).

Information about the Journal

Khoj is an annual Research Journal, published by the Shri Maldevji Odedra Smarak Trust, Porbandar. Contributions for the next issue are welcome. Original manuscripts in Sanskrit, Hindi, Gujarati and English on contemporary issues and thought, typed using 9 Pt size CAMBRIA Font(English), 14 Pt size AA-VED-5 Font(Hindi) and 14 Pt size Terafont-Trilochan Font (Gujarati) in A4 size paper strictly adhering to the latest MLA style sheet can either be submitted hand-to-hand to the principal of Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar or emailed to drvrgodhanihl@rediffmail.com or posted to:

The Editor, "Khoj"
Dr. V. R. Godhaniya College,
M. G. Road, Khijdi Plot,
Porbandar - 360575

N.B. : Gujarati and Hindi Fonts can be downloaded from the official website of the institute : wwwdrvrginstiute.org

Official Details Regarding the Journal

This annual journal is printed at USHA Printery, Porbandar and published by Books & Publication Division : Dr. Virmabhai Rajabhai Godhaniya College of Arts, Commerce, Home Science and Information Technology for Girls, M. G. Road, Opp. Khijdi Plot, Porbandar - 360 575 (Gujarati - India) from Dr. V. R. Godhaniya College Campus, Porbandar on 7th day of January, 2016.

The other mandatory details regarding the journal are as below:

Owner	: Shri Maldevji Odedra Smarak Trust, Porbandar (Gujarat - India)
Publisher	: Books & Publication Division Dr. V. R. Godhaniya College of Arts, Commerce, Home Science and Information Technology for Girls, M. G. Road, Opp. Khijdi Plot, Porbandar - 360 575 (Gujarati - India)
Chief Editor	: Chairman, Research Center, Dr. V. R. Godhaniya College, Porbandar
Co-Editors	: Editorial Board Research Center, Dr. V. R. Godhaniya College, Porbandar
Printer	: USHA Printery, M.G. Road, Porbandar

Notice : All the rights regarding the journal and party are reserved by Shri Maldevji Odedra Smarak Trust, Porbandar.

